

Адыгэ тхакIуэхэм я журнал
1958 гъэ лъандэрэ кыдыдкI

2011
гъэ

2

Март –
апрель

Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм ХъыбарегъащIэ IэнатIэхэмкIэ,
жылагъуэ зэгухъэныгъэхэм ядэлэжьэнымрэ щIалэгъуалэм я Iуэ-
хухэмкIэ и министерствэмрэ КъБР-м и ТхакIуэхэм я союзымрэ
кыдагъэкI

Редактор нэхъыщхъэм
и кълэнхэр зыгъэзащIэр

Елгъэр Кашифщ

Редколлегием хэтхэр:

Къагъырмэс Борис, Къэжэр Хъэмид, Къэрмокъуэ Хъэмид,
КхъуэIуфэ Хъэчим, Тхъэгъэзит Зубер, ХъэкIуащэ Андрей

Налшык
2011

Туащхэмахуэ (Эльбрус)

На кабардинском языке

Учредители: Министерство по информационным коммуникациям, работе с общественными объединениями и делам молодежи Кабардино-Балкарской Республики (360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 57), Общественная организация Союз писателей Кабардино-Балкарской Республики (360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5 офис 501)

**И. о. главного редактора
Кашиф Эльгаров**

Редакционная коллегия:

Борис Кагермазов, Хамид Кажаров, Хамид Кармоков, Хачим Кауфов, Зубер Тхагазитов, Андрей Хакуашев

Корректор – **Марина Жекамухова**

Компьютерный набор и верстка – **Зарета Князева**

Подписано к печати 00.00.11.
Формат 70×108^{1/16}. Бумага газетная. Печать офсетная. Усл. п. л. 14,2. Уч-изд. л. 11,8. Тираж 2050 экз. Заказ № 33. Цена в розницу – договорная.

Индекс издания: 73926
Регистрационный № Н-0036
Адрес редакции:
КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано на ООО «Тетраграф» КБР,
г. Нальчик, пр. Ленина, 33

Обложка художника
Заурбека Бгажнокова

КЪЫДЭКЫГЪУЭМ ИТХЭР:

ЖЪАНТИЭ

ХъуэГуфэ Хьэчим. Кавказым ису хуам йоклу цейр... ..	4
Елгээр Кашиф. Илгэс хыщым щегъу абы лъандэрэ... ..	9
Хьэфыццэ Мухьэмэд. Си ныбжьэгъу нэхъыжьыфI... ..	11
Мэшбаццэ Исхьэкъ теухуауэ тхаклуэ-шхуэхэм жагахэм кыхэтгахэр...	12
Мэшбаццэ Исхьэкъ. Хъан-Джэрий. Романым щыщ Iыхьэхэр... ..	15
КIурашын БетIал. КIурацэ и пшыналъэхэр... ..	42
Уэхьутэ Александр. Уэс тесэ щхьэ-кIэ, Туащхэмахуэ нэхъ ин хьуркъым... ..	53
Хьэфыццэ Мухьэмэд. Франджы балетым и вагъуэ... ..	61
┌──────────┐	
Адзын Мухьэмэд. Чемпион. Рас-каз... ..	67
Жаннэ. Насып къутахуэ. Эссе... ..	76

ПШЫНАЛЪЭ

Уэрэзей Афлик. Лъэхьэнэм кы-хэлукIыж макъхэр. Сонет Iэ-рамэ... ..	93
Шэрджэс Алий. Щыхубэ Гушыгъэ... ..	101

ТХЫДЭ ЛЪАГЪУЭХЭР

Бацэжь Мухьэмэд-Хьер: «Лъэ бы-дэкIэ щIым тетыфыр и Хэку исыжырщ». Интервью... ..	109
Гордин Яков. Лъыгъажэ зауэ... ..	126

КУЛЪГУРЭМ И ЛЪАХЭМ

ХьутIэжь Заудин, НафIэдз Мухьэмэд. Псалъэхэм я зэкIэлъыкIуэкIэм адыгэбзэм шагъэзащIэ мыхьэнэр... ..	134
Къэмбэчокъуэ Iэдэм, Тхьэзэплъ Маринэ. Дунейм ехыжам кIэлъы-зэрахьэ дауэдапщэхэр... ..	137
Тау Хьэзешэ, ГьукIэ Маринэ. Ады-гэхэм я щэкIуэкIэр. «ЩакIуэбзэ-кIэ» зэдджер... ..	139
Жэмыхьуэ Марьянэ. УсакIуэфIыр сытми хуитщ... ..	142
Коммодов Геннадий. Дыкъэзыухьу-рейхь дунейм и щэхухэр... ..	146

ХЪУЭЖЭ И КУЭБЖЭ

Нало Заур. ХьэзрэИл и хьыбаритI... ..	149
--	-----

Мэбанцэ

Краснодар крайм хыхьэ адыгэ жылэшхуэ ЩхьэцэхужкIэ зэджэм 1931 гъэм и май мазэм кыыщалъхуа МэшбацIэ Исхьэкъ литературэм кыыщызэпича гъуэгуанэ телъыджэм теухуауэ Iэджэ ятхац, нэхьыбэжи птхы хъунуц. МэкъумэшыщIэ унагъуэ кыыщалъхуа щIалэ цыкIум, дэтхэнэ зы къуажэдэсми хуэдэу, кыызэрыщIидзар гъавэм, Iэщым – унагъуэ Iуэхухэм ехьэлIа лэжьыгъэрац. АтIэми, Исхьэкъи и сабиигъуэр хиубыдац зауэмрэ абы и ужь зэман хьэлъэхэмрэ. Зи нэхьыжьхэр зыщхьэщымытыж щIэблэм я фэм дэкиа гугъуехь псори игъэвац МэшбацIэми. Ауэ пасэ дыдэу усэным дихьэха щIалэщIэм школым щеджэнри, тхэнри, лэжьыгъэхэри дэгъуэу зэдихьу и япэ усэхэр газетхэм кыытрадзэу къекIуэкIыурэ, Мейкъуапэ педучилищэр кыыщехуэ 1951 гъэм, а ильэс дыдэм ар щIагъэтIысхьэ М. Горькэм и цIэр зэрхьэу Мэзкуу дэт Литературэ институтым. Фыхэм я нэхьыфIыжу а еджапIэри кьезыхьэлIа щIалэ Iээм я деж кьегъээзэжри, 1962 гъэ пщIондэ мэлажьэ. Аргуэру и щIэныгъэм Мэзкуу щыпищэну мурад ещIри, а гъэм щIотIысхьэ КПСС-м и ЦК-м и Парт школ нэхьыщхьэм журналистикэмкIэ и къудамэм. А еджапIэри ехъулэныгъэкIэ зэфIигъэкIа нэужь, МэшбацIэр щолажьэ «Адыгэ макъ» газетым, КПСС-м и Адыгэ обкомым, нэгъуэщI къулыкъухэри игъэзащIэу, нобэр кыыздэсым мэлажьэ.

Ауэ дэнэ щыIами, сым хуэдэ IэнатIэм пэрытами, кызыхуалъхуар, Алыхьым натIэ кыыхуищIар художественнэ творчествэрати, а лъэныкъуэмкIэ абы щIыхуэ кыытехуауэ жызылэфын щыIэкъым: МэшбацIэ Исхьэкъ и кьалэмыпэм кыыщIэкIа тхылъхэм (ахэр 100-м ноблагъэ) я цIэхэр, зэрызэрадзэкIа бзэ зэмылIэужьыгъуэхэр, кыыщидэкиа гъэхэмрэ кьалэхэмрэ къедбжэкIыну дыхуежьамэ, ари зы тхылъ хуэдиз хъунт.

Абыхэм дыхэмыхьэу, «Iуащхьэмахуэм» щылажьэхэр дохъуэхьу зи тыхыгъэхэр куэдрэ ди журналым кыытехуэ МэшбацIэ Исхьэкъ узыншагъэ быдэ иIэу куэдрэ тхуэпсэуну, кыыдигъэкIа и тхылъ бжыгъэхэр хуэдитIкIэ игъэбзэгъуэн.

Кавказым ису хъуам йоклу цейр...

Литературэм щеклуэки хабзэхэм ящыщц зи творчествэр усэ-кля кыщцлэзыдза тхаклуэр прозэм хуэклуэжыныр. Луэхур апхуэдэу зэрыхъум шыгъуазэ дищлауэ щытащ урыс усаклуэшхуэ, иужькля зи художественнэ прозэмкли Урысейм цлэрылуэ щыхъуа, дунейпсо литературэм уахътыншэу кыыхэна Пушкин Александр Сергеевич. А «епцлыжыныгъэр» зэлъытар усаклуэр здынэса ныбжыым и закъуэу кыщцлэкынкъым – ар пыщлагъэнщ цлыхум и гупсысэклэм, и луэху еплъыклям зэрызахъуэжми, ахэр къэлэуэтэным нэхъ къезэгъ жанрым и кыыхэхыклями. Пэжщ, и япэ лъагъуныгъэм «епцлыжу» прозэм хъэщыкы ищла усаклуэр прозэм «щыхыхъэжам» дежи, абы усыгъэм и дамыгъэ кыытонэ, псом хуэмыдэу а нэщэнэр холъагъуэ тхыгъэр зэрыгъэпса бзэм. Языныкъуэ рассказхэм, повестхэм, романхэм укыыщеджэклэ, ахэр зи лэдакъэщцлэкхэр умыцлыхуми, абыхэм ятель дамыгъэмкля кыэпщцлэнущ укыызэджэр зытха прозаикыр зэгуэр усаклуэу зэрыщытар.

Адыгэ тхаклуэ цлэрылуэ Клэрашэ Тембот и гъусэу

Мы жытлахэр епхьэллэ хъунущ усаклуэу кыщцлэзыдзэу романист цлэрылуэ хъуа Мэшбашцлэ Исхьэкъи. Мыри щыгъужыпхъэу кыытщохъу: Мэшбашцлэр усаклуэ «къабзэу» щыщытамы абы и усыгъэхэм прозэм ижъ къащцлхурт. Псом хуэмыдэу а нэщэнэр яхэплъагъуэрт адыгэхэм я тхы-дэм, я гъуэгуанэ хьэлъэр кыщцызэпачым ахэм я фэм дэкла хъэзабхэм те-ухуауэ Исхьэкъ ди пашхъэм кърилъхъэ усыгъэхэм. Адыгэхэр зэрылъэп-кыыжыыр, абыхэм я къуэпсыр жыжъэ кыызэрыщеджар, ар кууэу икли бы-дэу щыым зэрыхэклар кыщцылуэтат Мэшбашцлэм и усыгъэ телъыджэхэми. Щыблэ дапщэ къемыуамаи, мафлэ гуащцлэ дапщэм ялыпщцлами, а къуэпс быдэм кыытекыкля икли тет жыгыр – лъэпкъхэр пхуэгъэклуэдынукъым – апхуэдэ гупсысэ узыншэхэмкля гъэнщцлат Исхьэкъ и усыгъэ дэгъуэхэр.

Сыт хуэдиз уи нэпсеягъми, и луфэм улугъуалъхъэу къуршыпсыр, тенджызыр пхуифын? Апхуэдэщ адыгэ лъэпкъыр зэрыпхуэмыгъэклуэ-дынури. А гупсысэр зыщцлэу усыгъэ куэд илэщ Исхьэкъ. Тенджызымрэ псыхэмрэ, мээхэр къэзыгъэщцлэ жыгхэм я образ уахътыншэхэр лэджэрэ кыгъгэсэбэпырт усаклуэ Мэшбашцлэм. Абы и лирическэ лыхъужыым

езым ипс, и тенджыз мыклуэщыж, зи кьюэпсыр быдэу щыым хэкла жыг илэжщ. Мис а псоми яхэпщлащ, псэ яхуэхъуаш усаклуэ, прозаик Мэшбащлэ Исхьэкъ и талант купщлафлэр. Къуршыпсхэр зыхэлъадэурэ ямыгъэгъуэщлэж, зи бжьэпэхэр гьунапкъэншэу яукъуэдий, зэклэщлах тенджызым ещхьщ ди адыгэ тхаклуэ лэзэм гурэ псэклэ кыигъэщлэ и романхэр.

Урыс-Кавказ зауэм кърыклуэ адыгэхэм къатепсыха гуауэшхуэр Мэшбащлэм ещхь кьэзыгъэлъэгъуэфа тхаклуэ гьуэтыгъуейщ. Ауэ щыхъу-кли, абы и гьуазэр тхыдэм и пэжыращ. Мыбдеж ар зытемыкыр луэхур зэрэклуэклам хуэдэу дигъэлъагъужынырщ. Зауэр кьыдэзыщылаэхэми абыхэм япэувахэми езыхэм я луэху еплъыклэ ялэжт: зыми зигъэкъуэншэжыртэкъым. Ауэ арэфым хуэдэу къуаншэр гурылуэгъуэт: лажьэрэ шхэжу, зи бын зыплъыжу, зи лъахэмрэ лъэпкъымрэ иригушхуэу, иригүфлэу псэухэм къатеуэу мафлаер кьезыдзауэ зыгъэсхэрат ер зи ужьым кыкыр.

Путиным къэралым и дамыгъэ лъаплэ кьрет

Пэжыр зи гьуазэ Мэшбащлэ Исхьэкъ и «Щхьэл мывэхэр» (1993 гъэ), «Адыгэхэр» (2003 гъэ), «Тасхьэщлэх» (2010 гъэ) романхэми, нэгъуэщлэ и тхыгъэхэми укыщеджэклэ кьыбгуролуэ зэпэщлэува лъэныкъуитыым щыщ ар зи телъхьэр, кьызыщхьэщыжыр дэтхэнэрами: дауи, тхаклуэр зи уэчылыр зи лъахэм, зи лъэпкъым, зи щхьэхуитыныгъэм папщлэ зи псэм емыблэж адыгэхэращ. Абыхэм «къуаншагъэу ябгъэдэлъыр» зыт: мащлэм хуэдиз хъууэ, зи лэщэфашэкли лъэщу зэщлэуздэ бийхэм нэхьрэ куэдклэ, икьуклэ куэд лейклэ зэрынэхъ мащлэмрэ лэщэкли фылуэ зэщлэу-зэдахэу зэрыщымытрат. А зауэ гуащлэм щынэрылъагъут куэдым хьэдэ куэд, мащлэм хьэдэ мащлэ зэрырахыр. Мащлэхэми, гуащлэхэт, щлэзауэр, я псэр щлатыр ящлэжырти, адыгэхэм я лыгъэм и хьыбархэр дуней псом щызэлъащысырт. Уи хэкум, уи щхьэхуитыныгъэм ущлэзэуным хуэунэтлауэ ди лъэпкъым кыигъэлъагъуэ лыгъэм и шапхьэр дэнэкли кыщахьырт. Шэч кыщытэпхьэн щымылуэ, мыр дунейпсо тхыдэм и пэжхэм ящыщ. Мис а пэжыращ адыгэ тхаклуэшхуэ Мэшбащлэ Исхьэкъ и творчествэм лъабжьэ хуэхъури. А лъабжьэм и кьюэпсхэм задзмэ, быдэу хэклэурэ, абыхэм къатекла жыгхэм – романхэм мэзышхуэу зауэбгъури, адыгэ тхаклуэм и цлэр, и щхьэр, и пщлэр дуней псом зэлъащысащ. Луэхур апхуэдэу зэрыщытым сигурэ си щхьэрэ зэтелъу сэри щыхьэт сьтехъуэфынущ.

Зыкъом щлауэ соцыху сэ Мэшбашцэ Исхъэкъ. Ауэ Къэбэрдей-Балъкъэрым и Тхаклуэхэм я союзым сызэрыщылажъэ иужьрей илъэс 12-м къриубыдэу ар нэхъыфыжу къэсцыхуаш, абырэ сэрэ нэхъ щлэх-щлэхыурэ дызэхуэзэурэ дыкъокуэкI. Си нэгү щлокл Мэшбашцэр лъэпкъыбэ Урысей литературэм и узэщлакуэ тхаклуэ нэхъ лъэщ дыздэхэм зэращыщыр. Псом хуэмыдэу схуэмылуэтэщлү згъэщлагъуэр, сфIэтелъыджэр абы и лэжьэкIэращ. Языныкъуэхэм деж согупсыс: апхуэдиз зы-хуэтх, апхуэдиз луэхуи зэфIэзыгъэкI мы лIыр щыжейр, зыщигъэпсэхур дапщэщү плэрэ? Ар къэсщIэн мурадкIэ, езыми мызэ-мытIэу сеупщIащ. КъысхуэщIаращ: ди усаклуэшхуэ КIуащ БетIали зэрыжилауэ, «зэ-маныр луэхукIэ егъэнщIри» аращ, тхаклуэм къалэн зыщыщIыж и махуэ лэжьыгъэр щимыгъэзащIэ зэи къызэрымыхъуращ. Абы и закъуэ? Исхъэкъ общественнэ лэжьыгъэу зэфIигъэкIыр зыхуэдизым ущIэмыупщIэ! Адыгей Тхаклуэхэм я союзым и правленэм и тхъэмадэу мэлажъэ 1962 гъэ лъандэрэ. Литературно-художественнэ журналиплI а республикэм къыщыдокIри, абыхэми я редактор нэхъыщхъэр Мэшбашцэращ.

И ныбжьэгъуфIу щыта Михалков Сергей щIыгъуэ

АдэкIэ дылэбэрэ Мэзкуу дынэсмэ-щэ? Илъэс Iэджэ лъандэрэ абы егъэзащIэ Урысейми и Тхаклуэхэм я союзым и унафэщIым и тхъэмадэ-къуэдзэ къалэныр, аркъудейкъым – Лъэпкъыбэ (СНГ) Тхаклуэ Зэкъуэтхэм я исполкомым и унафэщIми и къуэдзэщ. А къулыкъушхуэхэр ауэ сымтI ноемуэ и пщэ дэлъу аракъ-ым Мэшбашцэм – Урысейми СНГ-ми я тхаклуэ-хэм абы пщIэшхуэ къыщIыхуащIыр псэемыблэжу, и художественнэ творчествэм зэрыбгъэдэтым ещхьыркъабзэу, пщэрыль къыщашIа къалэнхэр, пэжыр, захаугъэр и гъуазэу, и псалъэр пхигъэкIыу зэригъэзэщIэфращ.

Мы жыслэхэм я щыхъэту зы щапхъэ къэсхъынт.

Советхэм я Союзыр щызэхакъутэжам щыгъуэ СССР-м и Тхаклуэхэм я союзи зэбгрылълэпъыжат. А Союзым и къалэну щытахэр ягъэзэщIэн хъисэпкIэ, Мэзкууи Урысейм и щIыплэхэми къыщызэрагъэпэщ творческэ зэгухъэныгъэ гуэрхэр. АрщхъэкIэ ахэр зэгуремылуэ, зэщыхъерей мэхъу. Япэхэм щыгъуэ апхуэдэ зэныкъуэкъухэр къэхъуамэ, тхаклуэхэр зэгурыйгъэлуэн, зэгъэкIужын къалэныр дапщэри зи пщэ дальхъэ хабзэр Мэшбашцэ Исхъэкът. Урысейм хъэмэрэ Лъэпкъыбэ (МСПС-м) тхаклуэхэм

я зэлүщлэшхуэхэр щеклүэклкэ Мэшбашцэр сыт шыгъуи хахырт мандат комиссэхэм я унафэщлү, абы зэфлимыхыфа луэхур зэфлэзыгъэклыфын бгъуэтынкыым жыхуалэу арат. Икли апхуэдэ квалэнышхуэхэр адыгэ щлалэм дзыхь кыхуэзыщлэхэр зэи шыуэхэртэкъым – Исхьэкъ сыт шыгъуи зэгуригъэлүэфырт зи луэху еплъыклэхэр зэтемыхуэ лыкүлүэхэр, ар хуэлэзэт бжыынэ зрынар зрыгъэклыжыным. Ар мыбдеж зэщхь хьур къэрал зэгурымылуэхэм яку кыдэхъуэ хьэргъэшыргъэхэр тезыльэщлэжыф дипломат лэзэрат. Зэи кьэхьуртэкъым абы тэмакккэщлэщыгъэр кыщытеклүэ. Фи щхьэ зэрыхьщ жилю кыщиклүэтыж, зигъэклэрахъуэу шыщлэпхъуэж.

Урысейм и тхаклүэхэм я съездым кыщыпсалъэу

Сыт хуэдиз гугъуехь пыщлэми, и мурадым и лэр лъыгъэлэсырт: шылэныгъэрэ акъылккэ кыгъэдэлүэфырт и тхаклүэгъухэр.

Куэдрэ куэдым ягу кьагъэклыж мыпхуэдэ луэху гүэр. Ар зэхьэллар къэралым и тхаклүэхэм я Унэр езыхэм зэрахъумэжауэ щытаращ. Комсомолым и цэр зезыхьэ проспектым тет а унэм 1990 гъэм нэ иращ Мэзкуу квалэм и къэрал мылъкур зехьэныр, зэгъэзэхуэныр зи пщэрыль луэхущлалэм шылажъэ кьулыкъуэщлэшхуэхэм. Мурад ящл мо унэ дэгъуэр тхаклүэхэм кытрахыну. Фырыфккэ кыпхуимыкүэтыну тхаклүэхэм ящлэр лло? Ирамыгъэклүаллэлауэ, унэм и хьуреягъыр кьаувыхь. А зыхъумэжыныгъэ-бэнэныгъэр жэщитлрэ махуитккэ ирагъэклүэклэщ. Арщхьэклэ унэм кьещэхэм я ебгъэрыкүэныгъэми ккэ игъуэтыртэкъым. Зэпэувагытлым дэтхэнэр нэхь лъэщми гурылуэгъуэт – зэрыпхъуаклүэхэрат. «Бийм» кьаруккэ узэрытемыкүээнур нэрыльагъути, тхаклүэхэм нэгъуэщл хэкыплэ кьалъыхъуэн хуей мэхьу. А хэкыплэр и ккэм нэзыгъэсыну пщэрыль зыщашлэ тхаклүитлым я зыр ди адыгэ щлалэ Мэшбашцэ Исхьэкът. Ар СССР-м и цыхубэ депутатт, СССР-м и Совет Нэхьыщхьэм хэтт. Абы гъусэ хуащл урыс тхаклүэ цлэрылуэ Белов Василий, ари депутатт.

Аитлур занщлэу маклүэ СССР-м и Совет Нэхьыщхьэм икли зыхуагъазэ абы и унафэщл Лукьянов Анатолий, луэхур абдежми шызэфлэмыкыу, лыкүлүэхэм я гъуэгум адэкли пащэн хуей мэхьу: ахэр луощлэ СССР-м и Президент езы Горбачев Михаил Сергеевич дыдэм. Захуагъэ хэлъу мис абы зэфлэхаш луэхур: Тхаклүэхэм я унэр кьахуэнэжаш, Урысейм и Тхаклүэхэм я союзыр нобэми зыщылажъэр аращ.

Мис апхуэдэ зэфлэкышхуэхэр зилэ Мэшбашцэ Исхьэкъ и творчес-твэми общественнэ лэжыгъэми зэгъухьплэ ялэкъым. Абы и пщлэр, и

цлэр шалэткля, мо псори зышагьэгьупщэркьым. Сэ мызэ-мытлэу срихьэллэщ Мэшбашцэм и пцлэр шагьэлъаплэ гуфлэгьуэ зэлушцлэшхуэхэм. Ди лъэпкьэгьу адыгэллым и пцлэр зэралэтым сригуфлэрт, сригушхуэрт Шолохов Михаил и цлэкля шылэ литературэ саугьэтыр абы кьыщратым, «Хъан-Джэрий» романыр кьызэрыдэклам ирашцылла гуфлэгьуэ зэлушцлэр зэуэ гукьинэжу ирагьэклэуэклэти, мыр зымылъягьум сыт и махуэ жыслэу си гур хэхьуэрт.

Гукьинэжт 2003 гьэм Исхьэкь и саулыкьукля Мэзкуу щеклэуэклэ зэлушцлэ телъыджэри. Ар зэхьэллар Мэшбашцэм и япэ усэ тхылъыр кьызэрыдэклрэ илгьэс щэ ныкьуэ зэрырикьурат. Абы кьехьуэхьурт Урысейм и тхаклэуэ нэхьыфл дьдэхэм ящыщ Михалков Сергей, Бондарев Юрий, Гамзатов Расул, Карим Мустай, Кугультинов Давид сымэ,

Кыщокьуэ Алим и фзепль пщыхьэщхьэм

нэгьуэщцхэри. Кьэрал утыкушхуэм ирашэу апхуэдэ дауэдапщэхэр куэдым ирашцлэклэу пхужылэнукьым. Ауэ ди адыгэлл Мэшбашцлэ Исхьэкь кьелэжь апхуэдэпщцлэхэр.

Совет Союз кьэралыгьуэ ину щытамы Урысейми я литературэхэми увыплэшхуэ щаубыд Мэшбашцлэ Исхьэкь и публицистикэми. Иджыблагьэ дунейм кьытехьаш «Си гьашцлэр литературэрашц» зыфлища и тхылъыр. Абы щызэхуэхьэсащ ди тхаклэуэшхуэм, общественнэ лэжьаклэуэм и статьяхэр, кьэпсэлъэныгьэхэр, интервьюхэр – литературэм теухуа и луэху еплъыклэхэр. Ахэр гупсысэ куукля гьэншцлэщ, акьылышхуэ хэлъу абыхэм кьышылуэтащ гьашцлэмрэ литературэмрэ зэгуэхьыплэ зэрамылэр.

Ныбжьыфл кьызэригьэщцлэми кьимыгьэдзыхьэу, илгьэс бжыгьэу кьрихьэклэхэр кьытемыхьэлъэу, номи ар литературэ уанэгум исщ. Абы и кьарум, и зэфлэклым зэрыхэмыщцым и щыхьэтц илгьэс кьэс жыхуалэу ди пашхьэ кьрилъхьэ и тхылъхэм я бжыгьэри фыгьэу ахэм яхэтлъагьуэри. Ауэ щыхьукли, общественнэ кьалэну и пщэ дэлъхэри нэхь мащцлэ ищцлэркьым: нэхьыжьхэми ядолажьэ, нэхьыщцлэхэри гулътэншэу кьыгьанэркьым. Хузэфлэклымкля долэпыкьу дэтхэнэ зыми. Дунейм и плалъэ зыщцлэ, уэ флы пщцлэмэ, ар куэдкля гьэбэгьуауэ кьызэрыплъысы-

жынур кызыгурылуа Мэшбашцэр хэти хуэжумартщ, хуэгуапэщ – ари
 лзагаэм, цыхугэм, талантым я нэцэнэщ. Абыхэм я гьуэгуум пызыщэ,
 зыуэщц! творчествэщ.

* * *

Зи тхыгьэхэр бзэ зэмылэужьыгьуэ куэдкIэ (англыбзэ, францыб-
 зэ, китаибзэ, хьэрыпыбзэ, тыркубзэ, испаныбзэ, нэмыцэбзэ, н.кь.)
 зэдзэклауэ дунейм кьытехьэ Мэшбашцэр езыри фыщцIэмыгьэклуэдщ:
 Исхьэкь адыгэбзэм кьригьэтIэсащ дунейпсо литературэм и фыплэм
 хабжэ тхыгьэ зыбжанэ. Абыхэм ящыщц Пушкин Александр, Лермонтов
 Михаил, Некрасов Николай, Блок Александр, Есенин Сергей, Маяков-
 ский Владимир сымэ, нэгьуэщцIэхэми я усэхэр, поэмэхэр.

Щыплэ куэдым цIэрылуэ щыхьуащ МэшбашцIэм и «Адыгэхэр» усэм
 кьытращцIэуэрэдыр. Адыгэ Республикэм и Кьэрал гимным щIэлъ
 псалъэхэри зытхар МэшбашцIэ Исхьэкьщ.

Адыгэхэм я гьащцIэм, я псэукIэ-дуней тетыкIэм теухуауэ усэ зыкъом
 итхашц Исхьэкь. Абы гулътэншэу кьигьэнакъым ди лъэпкъым и фащэ
 нэхьыщхьэхэм ящыщ адыгэ цейри. УсакIуэм и напцIэм телъщ и кьуажэ-
 гьухэм «уафэмрэ пшэплъымрэ» кьыхащцIэу адыгэ цей зэрыхуадар,
 ар нэгьуэщцI лъэпкъэхэри зыгьэбжьыфIэ фащэ зэрыхьуар:

*Адыгэ цейр зыхуадар сэрами,
 Кавказым ису хьуам йокIу ар.*

Адыгэ цейр нэгьуэщцI фащэхэм зэрахэмыгьуащэм ещхьэ, МэшбашцIэ
 Исхьэкь и творчествэри нэгьуэщцIэхэм занщцIэу кьахэпцIыхукIынущ. Ар,
 псом япэрауэ, зыхуэлажьэр, дауи, и лъэпкъыращ. Ауэ МэшбашцIэм и
 акьылыр апхуэдизкIэ нэхущ, узэщцIащ, и гупсысэр гьунапкъэншэщи, абы
 и кьалэмыпэм кьыщцIэкI тхыгьэ телъыджэхэр Алыхьым кьигьэщцIа цIыху
 псоми я гумрэ я псэмрэ я джэрпэджэж мэхьу. АбыхэмкIэ кьащцIыху ады-
 гэхэр зищцIысыр, я тхыдэр зыхуэдэр. Ар кьохьулIэныр насыпышхуэщ.

Илъэс хыщцIым щIегьуэ абы лъандэрэ

МэшбашцIэ Исхьэкь и творчествэм теухуауэ ятхэхэм зыкъомкIэ сы-
 щыгьуазэщи, абыхэм нэхэрэ нэхьыфIи нэхьыби жысIэну сыпымылтуэ,
 лүэхур гукьэкIыжхэм нэхь тызогьащцIэри...

Максим Горькэм и цIэкIэ Мэзкуу дэт Литературэ институтым сыщы-
 щцIэтIысхьа 1955 гьэращ сэ Исхьэкь япэ дыдэу сыщыхуэзар. Абы япэкIэ
 и цIэки и щхьэки сцIыхуакьым ар. Псыгуэнсу кьуажэм щыщ ди усакIуэ
 Мысачэ Петррэ МэшбашцIэмрэ 5-нэ курсым щIэст абы щыгьуэ. Дыгьуасэ
 Щхьэлъыкьуэ школыр кьэзыуха сэ щIалэжь цыкIум кьызэлъытауэ, мохэр
 я творчествэки я теплъэки лIыт. Ауэ, пцIы щхьэ упсын хуей, зыкьысхуа-
 гьэщцIагьуэртэкъым, зыкьысхуагьэлIыртэкъым, си щцIэщцIэблагьэр,
 IэпцIупцIу сызэрыхуэпар, си лүэхур зэрымышцIагьуэр, стипендиеншэу
 (сыщыщцIэтIысхьэм урысыбзэ тхэнымкIэ «щы» кьэсхьат) сыкьызырынар
 ялъагьурти, сыт хуэдизки сигу фы кьысхуащцIырт, мыгужьейн, лIыгьэ
 зыхэгьэлъын зэрыхуейм сыхуагьэлушцIырт. Аркьудейтэкъым – Исхьэкь
 абы щыгьуэ бынунагьуэ хьуакIэт. Щыпсэур ди общежитым пэгьунэгьуб-
 зэти, я деж дригьэблэгьэрейт. Зи тхыгьэхэр адыгэбзэки урысыбзэки

щлэх-щлэхыурэ кыытрадзэ, зи япэ тхылъри 1953 гъэм Мейкьюапэ кыыщыдэкла Мэшбашцлэ Исхъэкъ и унагъуэр хъарзынэу хуэщлауэ псэурти, зи ныбэ ныкьюэ, зи щлалэгъуэ-зи шхэгъуэ сэрклэ апхуэдэ бысымхэр Тхъэм къузэритынт. Абы и закьюэ? Исхъэкъ и усэхэмкли, литературэм теухуауэ сызригъэдалуэхэмкли сигъэнщлэрт. Сэри Щоджэнцлыкы Алий, Клыщокьюэ Алим сымэ я усыгъэ зыкъом гуклэ сцлэ пэтми, а лъэныкьюэмкли Исхъэкъ сылъэщлэхъэнутэкъым – абы Алий и поэмэу хъуари гуклэ кыыбжилэфынут. Сэ а лъэхъэнэхэм зыри зыхэзмышцлыкы Клэрашэ Тембот и творчествэм япэ дьдэ цыгъуазэ сызыщлар Исхъэкъщ.

Апхуэдэ ди зэлущлэхэр щлэх-щлэхыурэ екыуэклэрт. Зэрыжысцлэщи, ди общежитыр здэщылэ Переделкинэрат Мэшбашцлэхуи щыпсэур. Лекцэ нэужьхэм электричкэклэ Мэзкуу диклыжу дыщыкыуэжжклэ, Исхъэкъхэ я унэмклэ дыблэкыжын хуейти, «фынеблагъэ, фи нысэм тхуигъэхъэзыра ерыскыэм депллынщ», – жилэрэ къолъэлумэ, уи ныбжьэгъум и хьэтыр умылъагъуу дауэ хъунт? И жагъуэ тхуэщлэртэкъым...

Махуэшхуэхэр гъэлъэплэнри, Ильэсыщлэр кыигъэхъэнри Мэшбашцлэхэ я деж мызэ-мытлэу щедгъэклэуэклэщ. Апхуэдэу умыщлу кыыпхуадэнутэкъым езы Исхъэкъи, хъэщлэ къегъэблэгъэнклэ нэхъыфлэ узыгъэлъыхъуэн и шхъэгъусэ Тамари. Апхуэдэхэр зыщыбгъэгъупщэмэ, уфлыщлэгъэклэуэдщ, сэ Исхъэкъ и фыщлагъэ куэд слъэгъуаш.

Мейкьюапэ кыигъэзэжа нэужь къудейкъым Мэшбашцлэм къулыкыуэ лэнатлэ куэд зэрихъэн щыщидзар – институтым щыщлэса илъэсхэми унафэщлэхэм ящыщт ар: студентхэм ди комитетым и тхъэмадэт, парт, комсомол организацэхэми щыкъулыкыуэщлэрт. Жыплэнурэмэ, жьы зыщлэрт, дэнэкли хунэс щлалэ жьиджэрт. Арат ар егъэджакыуэхэми еджакыуэхэми фыуэ щлалъагъур. Моуэ иджыпсту слъагъум хуэдэу фыуэ сощлэж институтыр кыыщиухым абы и диплом лэжьыгъэм иращлэклауэ щыта гуфлэгъуэ зэлущлэхуэр зэрэклэуэклэрт. Мэшбашцлэм а пщыхъэщхъэм щытхъурэ псалъэ гуапэу кыылъагъэсар зы тхылъ хъунт. Ин срихъуу седалуэрт къэралым и тхакыуэ, усакыуэ цлэрыуэхэу Чуковский Корней, Иванов Всеволод, Светлов Михаил сымэ, нэгъуэщлэхэми Исхъэкъ кыыхужалэ щытхъушхуэхэм. Зи творчествэр фыым я нэхъыфлыжхэм хабжэ Мэшбашцлэм диплом плъыжьыр кыыщратым иращлэкла лэгуауэ макъыр зэхэпхыныр гухэхъуэт...

Илъэс хыщлэ япэклэ апхуэдэ лэгуауэхэр зыхуалэту литературэм и гъуэгуанэшхуэм техъа си ныбжьэгъу (ди жагъуэ зэрыхъуши, зэгъусэу а институтым щызэдеджахэм щыцу псэужыр дэитлэурац) Мэшбашцлэ Исхъэкъ и цыхугъэкли, и талантышхуэмкли псалъэ гуапэхэр, щытхъухэр кыыхуагъэфашцэу сыт цыгъуи кыызэрэклэуэклэрым куэд цыгъуазэщ. Ар зэи укъэзымыгъэщлэхъун ныбжьэгъу пэжщ. Цыху жумартщ. Гулъытэшхуэ зыхэлъщ. А хъэл-щэныфлэхэр абы куэдрэ щыдэслъэгъуаш Мэзкууи, Мейкьюапи, Налшыки. Дыщынэхъ щлалэхэм цыгъуэ ди лэжьыгъэхэмкли, литературэ луэхуэхэмкли, тхакыуэхэм я юбилейхэр гъэлъэплэнэм хьэллэуи нэхъыбэрэ дызэклэтыкыуэу зэрыщытам шэч хэлъкъым. Абыхэм цыгъуэ Мейкьюапэ узэрыдыхъуэ япэ узыхуэза уи цыхугъэр, сэлам-чэлам нэужьхэм, занщлэу къоупщлэрт: «Исхъэкъ флъэгъуа?» – жилэрти.

Абы кыыкыыр гурыуэгъуэщ: Исхъэкъ ухуэзэмэ, абы зэфлимыхыфынрэ кыыпхуимыщлэфынрэ щымылэу арат. Зи зэманыр апхуэдизу зэпэубыда, щхъэлэтыплэ зимылэ (апхуэдэу щымытамэ, абы тхылъи 100-м нэс кыыхудэгъэклэрт?) тхакыуэ, лэнатлэ лэджэ зезыхъэ, общественнэ лэжьыгъэхэри зыгъэзашцлэ ди ныбжьэгъум псоми закыыдигъахуэрти ущлэклауэ

луэхури пхузэфлигъэклырт. Литературэм, лъэпкъ проблемэхэм теухуауэ псалъэмакъ щхьэпэхэр къыбдригъэклуэклырт. Я деж уишэу и щхьэпгъусэ телъыджэ Сэчинэт и шыгъупластэ умышшауи къалэм укыдыгъэклыжынутэктым. Аркъудейкъым: «Фызытехьэжыну гъуэгум и кыхьягъыр сэ фыуэ сощлэ», – жилэнти, гъуэгу гъуэмылэншэуи укъригъэжьэжынтэктым.

Пэж дыдэу, абы фыуэ ещлэ Мейкъуапэрэ Налшыкрэ яку дэлъ гъуэгум и кыхьягъыр: езыр гущхьэлыгыуи (псом хуэмыдэу щынэхъ щлалэхэм шыгъуэ) е и шоферым зыкъригъашэури ар ди деж къэклуэрейт – лъагъунлъагъу къудейуи, ди тхаклуэхэм я юбилейхэм хэтын папщлэ. Апхуэдэ «мышьэнэншэхэм» щхьэклэ километр 1000-м нэблагъэ зэпызычыну гъуэгу техьэнклэ хъунур адыгэ тхаклуэу хъуар дызыгъэныбжьэгъу, дэри пщлэ зыхуэтщлэ, Кларашэ Темботрэ Кыщокъуэ Алимрэ я гъуклэгъэсэн, я цыхугъэ лъагэу цытахэмкыи, я талантымкыи абыхэм ядэплъейуэ, я гъуэгум пызыщэу зи илъэс пщлэйр къезыхьэллэ си ныбжьэгъу нэхъыжь Мэшбашлэ Исхьэкъ и илъэсищэ юбилейри щигъэпльаплэклэ езым дэ къытхуищлэ гулъытэм хуэдэ зэригъэтыжыр зылъагъунухэм я насыпщи, абы хэмынынхэм ящыщ сэри Тхьэм сищлэ.

ЕЛГЪЭР Кашиф.

СИ НЫБЖЬЭГЪУ НЭХЪЫЖЬЫФ

Илъэс куэд щлэщ сэ Мэшбашлэ Исхьэкъ ныбжьэгъу сызэрыхуэхьурэ. Зеклуэ и вакъэ лажьэркъым жыхуалэу, си напщлэм телъ а ныбжьэгъугъэр къыздисхауэ шытар Къуэкыплэ Гъунэгъум шызэпысча гъуэгуанэхэрат: 1969 гъэм туристхэм срагъусэу Сириемрэ Ливанымрэ сыкылат. Абы шыгъуэ сэ илъэс тлощлрэ шырэ сыхуу арат, а зеклуэм и фыгъэклэ къэзгъуэта си ныбжьэгъур сэр нэхьрэ илъэс 15-клэ нэхъыжьт. Ауэ, нэхъыжьыфти, сигъэныбжьэгъуу, сигъэгушхуэу сызригъэгъусащ. Апхуэдэу щлэхьуар зыкъомкыи елытагъэнт ди луэху еплъыкылэхэр зэрызэтэхуэм, хэхэс гъашлэр натлэ зыхуэхьуа ди лъэпкъэгъухэм ехьэплауэ къыдэфыкы узыэмкыи дызэрызэщхьым.

Дэнэ щыплэ дыкхыщыхутаи, дэ къэтлтыхьуэр 1763-1864 гъэхэм екыуэклэ Урыс-Кавказ зауэжыым и зэрэнкыи зи лъахэр къэзыбгынэу хэхэс псэукыи бзаджэр зыгъэва ди лъэпкъэгъухэм я щлэблэхэрат. Икыи къэдгъуэтырт апхуэдэхэр. Ауэ...

Адэжхэм я хэкум ирамыгъээзгъа ди лъэпкъэгъу насыпыншэхэм а хамэ щыплэхэми псэуплэ щратыртэктым: илъэситлэ иримыкъупэ япэкыи израилыдзэхэр къызытеуа щыплэхэр адыгэхэм нэхъыбэу хэщлэплэ ящлэ куйхэрати, мо тхьэмыщкыи къомым, я щхьэр щлахьэри, адэ-мыдэкыи егъэзыплэ щашлэ. Мис ахэр къэгъуэтыгъуафлэтэктым. Ауэ абыхэм захуэдмыгъазэу ди гум тхутегъэхуэнутэктым, дымыщхьэхуы къэтлтыхьуэрт ахэр. Псом хуэмыдэу темпылэжыр, емышэжыр ныбжьэгъу сызыхуэхьуа къудей усакуэ Мэшбашлэ Исхьэкът. Адыгэхэм я щхьэм кърыкыла насыпыншагъэм теухуауэ сэри ди гъусэхэми дымыщлэ куэдым шыгъуазэт ар. А хыбар гуауэхэм дыщлэгъэдэлуу сыхьэт бжыгъэ лэджэкыи дыщигъэсырт. Дызыхуэза ди лъэпкъэгъухэм къыджалэхэр и блокнотым иритхэрт, ахэр зи тегъэщлэплэрэ гущлэм зыкъыдзэыгъазэ усэщлэхэм дригъэдалуэрт нэхъ иужькыи.

Сириемрэ Ливанымрэ дыкхыкыжа нэужь, Мэшбашлэр куэдрэ

ялгыгъузаш унафэщышхуэхэм. Зыхуейр ллот? Хамэщыым шыпсэу адыгэхэм я дунейр зэрыкыфлыр, абыхэм зыгуэркэ защлэгъэкъуэн зэрыхуеймкэ лъалуэу арат. Ауэ «уи мылуэху зумыхуэ», – кыжралэ мыхъумэ, къапих щылэтэкъым. «Зи мылуэху зезыхуэ» усаклуэм хузэфлэкрати, тлысырти усэбзэкэ и щхъэм хуэтхъэусыхэжырт, адыгэхэм я тхыдэр лъабжьэ зыхуищ! усэ уахътыншэхэр итхырт. Абдежхэращ дунейм кыыщытехьар нобэ ди лъэпкъэгъуу хъуам ялурылэ «Адыгэхэр» уэрэд цлэрылуэр кыызытращыкыла усэр.

Илъэс плыщыым щигъуащ си ныбжьэгъу нэхъыжьымрэ сэрэ дызэрызэрыцыхури, абы адыгагъэу, цыхугъэу дэслъагъур сэркэ щапхъэфлщ, ауэ Исхъэкъ ещхъ хъугъуафлэкъым, псом япэрауэ, и талантышхуэмкэ, итланэ – и дуней тетыкэ дахэмкэ. Абыхэм щлэхъуэлсын, Исхъэкъ удэплъейуэ псэун хуейуэ аращи...

2006 гъэм Истамбыл щедгъэклузэкрт Дунейпсо Адыгэ Хасэм и VII Зэхуэсыр. Дауи, Мэшбашлэ Исхъэкъи абы кърхьэллат. Гухэхъуэт а Лъэпкъ Хасэшхуэм литературэмкэ игъэува саугъэт лъаплэр си ныбжьэгъу нэхъыжь Мэшбашлэм и роман телъыджэхэм папщлэ кыызэрыратыр плъагъуныр. Апхуэдэ гуфлэгъуэ куэд си нэгу щигъэклэщ Адыгэ Республикэми, Къэбэрдей-Балъкъэрми, Къэрэшей-Шэрджэсми я цыхубэ тхаклуэ, РСФСР-ми СССР-ми я Къэрал саугъэтхэр зыхуагъэфэща си ныбжьэгъу нэхъыжь Мэшбашлэ Исхъэкъ. Абыхэм я закъуэкъым Исхъэкъ адыгэхэр дызэригъэгуфлэр, дызэригъэгушхуэр – хэку литературэм хуищла хэлхъэныгъэ инхэм папщлэ, Мэшбашлэм къратащ кърал дамыгъэ лъаплэ куэд, Адыгэ Республикэми Краснодар куйеми абы кыыхуагъэфэщащ цыхушхуэхэр зэрагъэпажэу ялэ дамыгъэ нэхъ лъаплэ дыдэхэр.

Общественнэ лэжьыгъэхэм жыджэру зэрыхэтыр, ди къралым шыпсэу лъэпкъэхэм я зэныбжьэгъугъэр, мамырыгъэр гъэбыдэным псэемыблэжу зэрыбгъэдэтыр къалытэри, Мэшбашлэ Исхъэкъ кыыхуагъэфэщащ «Мамырыгъэм щлэбэн» дыщэ медалыр, Урысей лъэпкъ фондым и «Общественнэ зэригъэлъаплэ» дыщэ щыхъ нагъыщэр.

Дауи, мис а псори къалытащ абы «Мейкъуапэ къалэм щыхъ зилэ и гражданин» цлэр кыыщыфлащми.

Дунейпсо гражданин цлэр кыпфлащыну пхуэфэщэщи, ари кыпплъагъэсауэ Тхъэм дигъэлъагъу, си ныбжьэгъу нэхъыжьыфл Исхъэкъ!

ХЪЭФЫЦІЭ Мухъэмэд,
УФ-м щэнхабзэмкэ щыхъ зилэ и лэжьаклуэ.

Мэшбашлэ Исхъэкъ теухуауэ тхаклуэшхуэхэм жалахэм кыыхэтхахэр

* * *

Си ныбжьэгъу адыгэ тхаклуэшхуэ Мэшбашлэ Исхъэкъ зи щлалэгъуэ дахэм насыпфлэу кыыхэтэджыклахэм ящыщ зыщ. Сэ ар соцыху щыстудента илъэсхэм лъандэрэ. Си щхъэгъусэ сурэтыщ! Кончаловская Наталья Петровна занщлэу гу лъитат а щлалэщлэр усаклуэшхуэ зэрыхъунум. Ар икыи цыуатэкъым. СССР-м и Тхаклуэхэм я союзым хагъэхъэну абы рекомендацые зэрестамкэ сэри сыщыуатэкъым.

Мэшбашлэ Исхъэкъ ящыщц Урысейм и Тхаклуэхэм я союзым нэхъ

пщлэшхуэ дьдэ щызилэхэм. Абы пщлэ хуэзымыщлрэ ар флыуэ зымы-
 льягурэ яхэткыым лъэпкыбэу зэдэлажьэ ди тхаклуэхэм. Мэшбашцэм
 хуэфащэу пещэ зи ныбжьэгъу нэхъыжьыфлхэу щыта и лъэхъэнэгъухэу
 Клыщокъуэ Алим, Кулиев Къайсын, Гамзатов Расул, Кугультинов Давид
 сымэ я луэхушцафэ дахэ псоми.

МИХАЛКОВ Сергей.
 Мэзкуу.

* * *

Усаклуэ псалъэр гупсысэ куу зыхэль Псалъэшхуэщ. Ар щлэбгъэщцлэ-
 рэщцлэни щылэкъым. Ар уэри флыуэ уощлэ, Исхъэкъ. Дауи, уэ езыми
 кыбгуролуэж узэрыусаклуэр. Сэри абы щыхъэт сытохъуэ. Ауэ, сэ сы-
 щынэхъыжькклэ, а Псалъэм щызогъу: уэ уусаклуэшхуэщ, гу губзыгъэ
 зи бгъэм кыщцеуэ уусаклуэ телъыджэщ. Кавказым и усаклуэ нэхъ ин
 дьдэхэм уащыщц.

КУЛИЕВ Къайсын.
 Налшык.

* * *

Мэшбашцлэ Исхъэкъ адыгэлл лущц, укытэ зыхэльщц. Гу къабзэрэ
 псэ дахэклэ зыхешцлэ абы Урысейми езым и лъахэми щеклуэклэ псори.
 Литературэми общественнэ гъащцлэми щеклуэкыу хъуами гудзакъэ илэу
 яклэлъоплъ. И тхаклуэгъухэм къащхъэщыжу хуежьакъэ – зыкли кыпхуи-
 клуэтынукъым. Абы и дуней тетыклэри и лэжьэклэри цыхур зэхъуапсэм
 хуэдэщ.

Литературэ нэсым пэлъэщыр вы бланитлщ: талантымрэ емышыжу
 лэжьэнымрэщи, аитлумкли Алыхъыр кыхуэупсащ си ныбжьэгъу Мэш-
 башцлэ Исхъэкъ.

БОНДАРЕВ Юрий.
 Мэзкуу.

* * *

Мэшбашцлэ Исхъэкъ и усыгъэ тхылгхэм укыщеджэклэ уи нэгу кыи-
 цлохъэ абы и къуажэгъу лущхэм я дунейр, я псэуклэ-щылэклэхэр, я хэл-
 щэнхэр. Кыпщохъу абыхэм урахъэщцлэу, урапсэлъэгъуу. Усыгъэм и
 къалэн нэхъ лъаплэу хъуар гъзэщцлэ щохъу Исхъэкъ и тхыгъэхэм – луэхур
 апхуэдэу щыщытыр си ныбжьэгъу Мэшбашцлэр усаклуэ нэсщи аращ.

РОЖДЕСТВЕНСКИЙ Роберт.
 Мэзкуу.

* * *

Мэшбашцлэм и усэхэр сыт щыгъуи узыгъэплейтейщ. Ахэр зи лэ-
 дакъэщцлэкыр зи акъылыр тлыса, дуней и плалъэ зыщлэ адыгэлл нэсщ.
 Усаклуэшхуэщ. Куэдым зэрыжалэщи, Исхъэкъ и усыгъэхэм я тегъэщцлэ-
 плэр и лъэпкъ тхыдэращ. А тхыдэм и пэжырщ абы и усэхэр псэ быдэ,
 удзэыхъэх зыщыр, езы усаклуэм пщлэрэ щлыхърэ кыхуэзыхъыр.

ДАНГУЛОВ Саввэ.
 Мэзкуу.

* * *

Зыми шэч кытрихъэну кыщлэкынкъым Мэшбащлэ Исхъэкъ талант ин зыбгъэдэлъ усакуэшхуэу зэрыщытым. Дауи, аращ абы псалъэ гуапэ куэд щыхужалэри, дяпэки нэхъыбэж щыхужалэнури. Ар адыгэ усыгъэм и эфлэкым зезыгъэузэщл, зыгъэбжыфлэ усакуэшхуэщ.

ИВАНОВ Всеволод.
Мэзкуу.

* * *

Сыкъеджэн щлэздзэри, схуэмыгъэтллыбжу и клэм сынэсыху сылыгъащ Мэшбащлэ Исхъэкъ и «Хъан-Джэрий» роман лъэщым. Ар адыгэ лъэпкъым и тхыдэ гъуджэщ. Мис апхуэдэ романхэращ Урысей прозэр дунейпсо литературэм и фыплэхэм ящыщ зыщтыр. Мы тхыгъэм къеджэм, шэч хэмылты, къищлэнц адыгэхэм я хэкумрэ езы лъэпкъымрэ зищтысыр, абыхэм тхыдэшхуэ зэралэр.

АРХИПОВ Владимир.
Мэзкуу.

* * *

«Тхаклуэ нэхъыфл дыдэу плъагъур хэт сымэ?» - жалэу кыщызэупщлхэм деж япэ зи цлэ къислуэхэм ящыщ ди Мэшбащлэ Исхъэкъ. Абы и творчествэр зэрыщыту гъэнщлащ тхаклуэм ди лъэпкъым хуилэ лъагъуныгъэшхуэмкли, нэпс къабзэу хущлгъэклымкли. Исхъэкъ и тхыгъэу хъуар адыгэхэм ди тхыдэм, ди гъащлэм я гъуджэщ, абы лупщлу къоц езы тхаклуэм и псэ къабзагъри, и гур зыхуэлажьэри. Иджыри куэдрэ тхурелажьэ а гумрэ псэмрэ.

КУБАЕВЭ Риммэ.
Мейкыуапэ.

* * *

Талант ин зилэ, тхаклуэшхуэ, и лъэпкъым хуэпэж, и псэм пищлу зи лъахэри Урысейри фыуэ зылъагъу Мэшбащлэ Исхъэкъ и творчествэ лъэщым щхъэклэ гъунапкъэншэу фыщлэ хузощл. И роман телъыджэхэм-клэ къыдит гуфлэгъуэр щэрэ минклэ гъэбэгъуауэ езым Тхъэм кыбгъэ-дилъхъэж.

ПРОКУШЕВ Юрий.
Мэзкуу.

* * *

Кавказ Ищхъэрэм и усыгъэм Гамзатов Расул илэмэ, Мэшбащлэ Исхъэкъ зыхуэлажьэ абы и прозэри насыпыншэкъым. Расулрэ Исхъэкърэ зэбгъэдэлпх хъунукъым – тлуми талантышхуэ ябгъэдэлъщ, кызыухэкла лъэпкъхэри, Урысейм и литературэри зыгъэбжыфлэ цыху цлэрылуэ-хэщ.

ИСАЕВ Егор.
Мэзкуу.

* * *

Сэ куэдрэ слъэгъуаш Мэшбащлэ Исхьэкъ дэнэ щыплэми, - Яку-тиеми, Краснодари, Смоленски, Налшыки, Ростов кудейми, - цыхухэр гуапэу кызырыщылушлэр. Апхуэдэу щыщытыр гурыуэгъуэц: Исхьэкъ зи тхаклуэр адыгэхэм я закъуэкъым – ар лъапкъыбэ урысей литературэр япэклэ зыгъэклуатэ шу пашэхэм ящыщц.

СОРОКИН Валентин.
Мэзкуу.

* * *

Адыгэбзэр зыхъумэхэм, къулей зыщлхэм ящыщц Мэшбащлэ Исхьэкъ. Абы Алыхъым кылурильхъащ адыгэ псалъэм и дахагъри, и шэрыуагъри, и лъэщагъри. Мис а псори лэклуэляклуэу кызыригъэсэбэпаращ Исхьэкъ и тхыгъэхэр уахътыншэ зыщлыр, дэнэклэ щылэ адыгэу хъуам я гумрэ я псэмрэ щыдыхъэр, езы тхаклуэр зыгъэцлэрыуэр.

ШАЩЛЭ Къазбэч.
Мейкъуапэ.

* * *

Тхъэр арэзы кыпхухъу, Исхьэкъ – схуэмыгъэтыллыжу сыкъызэджа уи тхылъ телъыджэмклэ сыбгъэгуфлащ. Уи ехъулэныгъэхэм дяпэкли хэбгъэхъуэну, дызыщыгуфыклын тхылъхэр уи лэдакъэм кыщцлэклиу куэдрэ утхуэпсэуну си гуапэщ.

ДЖУСОЙТЫ Нафий.
Цхинвали.

МЭШБАЩЛЭ Исхьэкъ

Хъан-Джэрий

Романым щыщ лыхъэхэр

IV

Гъуэгу техъэжа шухэр пэнтхым докл. Къоувылэхэри, кызыпплэклижу тлэклурэ щотхэр, кызыдэклижа къуажэм сэлам ирахыж щыклэу. Итланэ, жъажъэ-жъажъэурэ шыхэм йолъэдэкъауэхэри, йожъэжхэр. Мыхъэмэт-Джэрий и гур зыгуэр щхъэклэ мэгузавэ. И псэри плейтейщ. Уи къуэр зыщцлэ кыщыбнэным уцлэгузэвэни уцлэнэщхъеини хэлъыр пцлыкъым.

Ауэрэ и пашцлэклэ кыщцлогуфыкл ар:

– Шыдым хуэдэу ерыщц, ерыщ бзаджэщ Мэршэн. Ищла мурадым пхутеклынукъым. Жила псалъэми пхубэкъуэнукукъым.

Абы зи гугъу ищлыр кыгурылуа пэтми, Щэуей щлоупщлэ:

– Узытепсэлъыхъыр сыт, Мыхъэмэт-Джэрий?

Зэманыр бзаджэщ. Ди дежши – ар тлуашцлэу щыбзаджэщ. Ауэ щыхъу-

клэ, дэтхэнэ зыми ныбжьэгъу, ныбжьэгъу нэс дилэн хуейщ, сыту жыплэмэ дэ бийуэ кыдэпщлэклам гуни нэзи ялэкъым. Апхуэдэу цыщытклэ, ныбжьэгъу зэхуэпэжу, дызэрымышэжу дызэбгъэдэмыту хъунукъым. Иджы къэхъур плъагъуркъэ? Улмэ, уэ къащлэ Щэрэллокъуэ Мэршэнрэ Абат Беслъэнейрэ яхузэрымыгъэгуэшу зэпаубыду цызэщылеяр.

– Мэршэн нэхърэ, Абат Беслъэней куэдклэ нэхъыщлэщ, зиунагъуэрэ, – и псалъэр адэ жыжьэу кыщцрегъажьэ Щэуей.

– Мор зы илъэс тлощклэ нэхъыжьыну кыщлэклынщ, – Щэуей жилэну зыхуейр кыгурылуауэ къопсалъэ Мыхъэмэт-Джэрий. – Апхуэдэу цыщытклэ, нэхъыжьым пщлэ хуэпщлэ, уи щхъэр хуэбгъэлъэхъшэным емыклу пылъкъым. Мыемыклу р щыгъэтауэ, ар адыгэм ди хабзэщ. Абы уебкъуэнырщ напэтхыр. Цыхум я губгъэн кыщыпхьынур. Ауэ дэ нэгъуэщлэ зы хабзи кыддоклуэк: лым и лыгъыр, и хахуагъыр, и бланагъыр щибзыщтын, щыщлэхъумэн щылэкъым.

– Узахуэщ, зиусхъэн. Ауэ кызыжелэт: ахэр бгъэплиным емыклу пымылыуэ плэрэ? Тырку пащтыхьыр Абат Беслъэней къоупщлэ: адыгэхэм шу пашэ хэт фхуэхъуну плэрэ? – жери. Абы жэуапу итам еплъ: сэр флэкла, апхуэдэ тхуэхъун адыгэу хуам яхэбгъуэтэнукъым, жи. Ар жилэну дауэ и жьэм къеклуа? Ауэ цыхъукли, Мэршэн езым нэхърэ куэдклэ нэхъыжьы?..

– Пэжщ, Щэуей: апхуэдэу жэуап птыныр емыклуц.

Щэуей зи гугъу кыригъэжъа хъыбарым Мыхъэмэт-Джэрий щыгъуазэт. Ауэ луэхум мыри хэлъщ: дэтхэнэ зы хъыбарри апхуэдизклэ зэрахъэкл, абы зэуэ зехъуэжри, пэжри пцъыри щыпхузэхэмыхыж щылэщ. Арат Щэуей зригъэдалуэхэм Мыхъэмэт-Джэрий шэч кыщытрихъэр.

– Ауэ, пцъы хэлъкъым – Щэрэллокъуэ Мэршэн шапсыгъхэм я нэхъ лыфл дыдэхэм ящыщ зыщ, – жи Мыхъэмэт-Джэрий, – арыншамэ, си къуэр къану естынт абы? Лыгъэ хэлъщ. Акъылыфлэщ. Арщхъэклэ абы къыкыркъым Абат Беслъэней лыгъэншэу, акъылыншэу. Шапсыгъым пщлэшхуэ щылэщ, нэмыс кыхуащлэ. Цыху цлэрылуэщ. Сыт-тлэ абы нэгъуэщлэхэм я къуагъ зыкъуигъэпщклуэн щыхуейр? Цыхум зицлэхужмэ, хузэфлэклынур, цыхум гуапагъэу яхуищлэфынур зыхуэдизыр ищлэмэ, а псори щимылэжьынур сыт? Пэжщ, фы пщлэмэ, ар цлэбгъэплини, абы щхъэклэ зыщлэбгъэлыни, зыщлэбгъэщлэгъуэни щылэкъым. Си щлалэм и атэлыкь Мэршэн и жагъуэ иремышлэ, ауэ сэ Абат Беслъэней схуэбынукъым... Лло, Щэуей, щхъэ зыбуцэхуа?

– Жытлэнур жытлауэ, дыухауэ си гугъащ...

– Хъэуэ, тласэ. Ущоуэ: жыжьэуи дыухакъым. Зэлуыбз, мыгурылуэгъуэ куэд хэлъщ мы луэхум. Жыплэну узыхуейр кызыгурыбгъэлуэфакъым, Щэуей. И клапэр кыкыуэбгъэщри – бгъэпщклуащ... Сыбгъэлъэпэрэпэн хысэпклэ лъакъуэ лъэныкыуэр кыспэщлэбдзати, сыпхуэгъэджэлакъым. Илэ – кыспэщлэдз адрей лъакыуэри.

– Уэлэхыи, жытлэнур сымышлэ, зиусхъэн... Уэри зэрызэхэпхаци, Мэршэн зэрыжилэмклэ, Беслъэнейр щхъэщытхъуц. Ар захуэуи кыщлэклынщ. Сэ а лыжьыр куэд щлауэ соцлэху – зи псалъэм и пщлэр зыщлэжщ, имыщлэ зымылуатэщ...

– Абы и захуагъыр здынэсыр сэ сщлэркъым, Щэуей. И щхъэ хужилэж нэхъей, зыгуэрхэр къилуцэщаш, ауэ жилэхэр езы дыдэми и флэщ мыхъужмэ арагъэнщ, зыми зэхримыгъэхмэ нэхъ кыщлэщтары.

– Къыпщыуклытэу кыщлэклынщ, зиусхъэн. Атлэми, ар щыгъуазэщ Абат и къуэмрэ уэрэ фи зэхуцтыкылэфым. Ауэ нышэдибэ уи щлалэмрэ

уэрэ псым фыщыщылам, нехьэкл-къехьэкл лъэпкъ хэмылту, Мэршэн хуабжыу тепсэлтыхьаш абы.

Мыхьэмэт-Джэрий, и пашцлэклэ къыщлогуфыкIри, бзаджагъэ хэлту, Щэуей хуоплъэкл:

– Зэ еплъыгъуэклэ, угубзыгъэ дыдэ хуэдэщ, Щэуей. КъыпкIлэпты-плъыжыпэмэ, уэ узэщхьыр пщIэрэ? Я мыгъусэ шыдыр хьэхэм тыншу пцIыкIэ щIагъанэ, жи. Апхуэдэу щIащIыр пщIэрэ? Шыдыр жыжьэ щыIэш. И удыныр къатехуэнкIэ шынэхэркъымы аращ. Хьэ шынэкъэрабгъэхэм сащемыщхькIэ, сэ къысхуэнэжыр зыщ: си ныбжьэгъужьым сыкъыщхьэ-щыжынырщ, лIыуэ зызыбжыж дэтхэнэри зэрыщытын хуейр апхуэдэу си гугъэщ.

– Сынодауэркъым, зиусхьэн, – зегъэдждухьэжы Щэуей. – Дызэпсэ-лъаш. Дигу иль зэжетлащ. Абдеж щыдих хъуну къыщIэкIынщ. ЗэрыжаIэу, пхьэ дзасэхэр дымыгъэсу лыр дгъэжьащи...

Мыхьэмэт-Джэрий и нэщхьыр зэхеукIэ:

– Хьэуэ, хьэуэ, Щэуей! Зи гугъу тщIар Iуэху джэгукъым – ар уи пхьэ дзасэхэм ебгъэщхь хъунукъым...

Мо лIыфIитым я зэщыIеиныгъэр Мыхьэмэт-Джэрий и гум апхуэдизу щIежэлIар сыту жыпIэрэ? – йогупсыс Щэуей. АитIум я зэхушытыкIэм езым и фейдэ гуэр хэмылту пIэрэ? Дауи, хэлъщ. Адыгэхэм я шу пашэ хъуну езым тыркухэр къызэрелъэIуар къытщибзыщIауэ щытащ. А щэ-хур нахуэ къэхъуа нэужыи, адыгэхэм абы кърахагъэшхуэ щыIакъым. КъыфIэбгъэклмэ, ар тыркухэм я акъылыншагъэу жызыIэурэ ахэр ауан зыщIу дыхьэшхахэри къытхэкIащ.

Бзаджэщ Мыхьэмэт-Джэрий, егъэIеяуэ бзаджейщ. Арагъэнщ иныкъуэхэм деж абы нэгъуейкIэ щIеджэхэри. Къэзакъхэм IупэфIэгъу захуимыщIамэ, си щхьэклэ а псалъэр зиусхьэным игъащIэкIэ схуехьэ-лIэнтэкъым. Сыкъыщыгубжыхьэхэм деж, и нэщIыбагъкIэ сэри апхуэдэу седжэми, Iло абы нэгъуеигъэу бгъэдэлъыжыр? ФIаща и унэцIэ закъуэ-ращ, армыхъу нэсри къэсыжауэ адыгэщ – адыгэль щIэтщ, и хьэл-щэ-нырщи – аращ, и муслъымэныгъэклIи дыдейщ, ди уэрэдхэр и уэрэдщ, адыгэль щагъажэкIэ, дэ дэщхьыркъабзэу, и лыр мэуз. Ауэ гурыIуэ-гъуей щыхъуи щыIэш. Ди анэшхуэ мыгъуэм жиIэрейт: «Уи бээр егъащIи, нэгъуейм псэлъапIэ къуитыжынкъым».

И гур зэлухауэ ижьырабгъу псы адрыщIымкIэ къыкIыжа ди гугъати, аргуэру абыкIэ маплъэ. Плъэ къудейкъым – а лъэныкъуэмкIэ къриш хьэщIэхэр зрегъасэ. Си нэр кърищIу, ардыдэрщ Мэршэни нобэ къыз-жилар. Гъуэгум къыщытхуэза лIыщым я гугъу хуэзмыщIыххарэ пэткIэ, езым къызжилэщ мохэр къызэрыхуеблэгъар. Ауэ нэхъ гъэщIэгъуэныжыр сызригъэдэлухаэрэщ: «Ди бийхэм я IупэфIэгъум и быным атэлыкъ сызэ-рыхуэхъуныр сщIэркъым». Ахэр къыщызжилэ дыдэм, зэадзэкъуэр псым къыкIыжри, зэран къытхуэхъуащ. Ярэби, Мэршэн нэгъуэщIэ зыгуэрхэри къызжимыIэну пIэрэт? Мыри гъэщIэгъуэнщ: атэлыкъым щхьэ ибзыщIа гъуэгум зыгуэрхэр къазэрыщытеуар?.. А псоми щэху гуэр хэлъщ. Хьэ-мэрэ Абат Беслъэней зыгуэркIэ зэран хьурэ? ЛIыжым щIыIэ-щIыIэу дызэрыригъэблэгъари сигу ирихьакъым. И хьэщIэ лъапIэм къыщы-гуфIыкIауэ фэ лъэпкъ есплъакъым. Хьэмэрэ а псори сэ къысфIэщIауэ арауэ пIэрэ? Шэч зыхэмылтыр зыщ: си зиусхьэнымрэ сэрэ Абатым и деж дызэрыкIуэр игу ирихьакъым...

– Сыт ущIыхэплъэр, Щэуей? ДыуэщIэ ухэт нэхъей... Уи щхьэр къэлэт, лIэун!

– Хьэуэ, зиусхьэн – лажьэ щылакьым. Тlэкly сыхэгупсысыхьауэ аращ.

– Дыгьуасэ лъандэрэ сыпкlэлъоплърэ, узэрыщытыр кьысхуэщlэр-кьым: зы бэлыхьлажьэ гуэрым уегупсыс, уигьэгузавэ хуэдэщ. Укьызэ-далуэу фэ зытебгьауэми, жыслэхэр зэхуумыхуу кьысфlощl. Узытегузэ-выхьыр сыт? Уи щхьэм илърэ сцlамэ...

«Мыр щхьэ кьыскlэрыхьыжьа? Спихыну зыхуейр лlо? Сигу илърэ кьыщlа нэхьей...» – Щэуей жилэнур ищlэркьым. Итlанэ кьопсалъэ:

– Сызэгупсысыращ, зиусхьэн: захуэмрэ кьуаншэмрэ дауэ зэгурьгьэлуа хьуну? Ар пхузэфlэкlын lуэху хьэмэрэ мафlэмрэ псымрэ ещхьу, аитlур пхузэмыгьээзгьынарэ?

– Уи щхьэр бгьэузыжу а кьомыр щlызепхуэр лlо, Щэуей? – зиусхьэ-ныр, и шыр тlэкly кьыжьэдекьуэри, и гьусэм нэкlэ йопыдж. Арщхьэкlэ Щэуей абы зыкlи кьыгьэщтакьым. А зэрызэллэзэрыту кьопсалъэ:

– А схузэмыгьэзахуэхэм гьэщlэгьуэн лъэккь хэслъагьуэркьым, зиусхьэн. Зэрыжалэу, lуэхум узэреллърэщ псори зэлъытар... Тыркум ущрагьэблэгьам щыгьуэ уэ абыхэм яжеплэфа уэр нэхь лlыфl адыгэхэм яхэмыту? Яжеплэфакьым!

– Тыркухэм яжеслам уэ сыт хэпщlыкlрэ, Щэуей? – Мыхьэмэт-Джэрий аргуэру нэкlэ йоуэ и лъхукьуэлlым.

– Зэрыбелджылыщи, щэхухэри зэгуэр нахуэ кьохьу... Уэ узыфlэза-хуэхэри узыгьэкьуаншэхэри щылащ абы. Зэрыплъагьуэщи, жьуджалэрэ пэт мэхашэ, жи...

– А жыплэхэри пэжу кьыщlэкlынщ. Кьызгурымылуэр нэгьуэщlщ: зи сокур плэщlэкlа шым и кlэм щхьэ кlэлъыпхьуэжын хуей? – хьийм йокlыпэ иджы Мыхьэмэт-Джэрий. А кьызэрыгубжьар щlихьумэнуи пылкъым. – Зэрыжыплэмкlэ, lуэхум ущыгьуазэщи, кьэхьуам еплъ-тlэ: тыркухэм сэ лъэккьым и шу пашэ сыхьуну кьысхуагьэфэщар пэжт. Ауэ, дзэхупс ялурыгьэлъэда нэхьей, адыгэхэм я жьэ зэщlахакьым. Зэщlамыша кьудейкьым – дунейм сытетуйи-сытемытуи кьащыхьуакьым. Тыркухэм хьэмэрэ урысхэм я жэрдэмыр щхьэ дамылыгьрэ абыхэм? Хамэхэм кьыс-хуагьэфэщэм дыдейхэр арэзы техьуэркьым. Загьэгубзыгьэшхуэхэри, зыхуейхэр кьыпхуэщlэнукьым. Уэ кьыбгурылуэрэ ар, Щэуей?

Щэуей и нэхэр щлеукьуанцlэ. Щlэнэжэгужэр кьыбгурымылуэу, кьы-погуфlыкl. Зэрыбзаджэр и нэгум кьощ. Абы зы плъэкlэ илэщи, и зиусхьэным игу илърэ кьыщlэну пыл нэхьейщ:

– А lуэхур адыгэхэм кьыпхуагьэлъэгьуауэ щытамэ-щэ? Ы-ы? Лlо, зиусхьэн, щэху щхьэ ухьуа?

– Сыщlэщэхури? А узыщlэупщlэр мыхьэнэншэ хуэдэми, абы жэуап тэмэм етыжыгьуейщ.

– Сыту, зиусхьэн? Псалъэм папщlэ, адыгэхэр хуейуэ дощl уэ унафэщl уахуэхьуну...

– Ей, Щэуей, Щэуей, уэ умыщlэ куэд хэлъщ а lуэхум. Дэ псы бжьэ-питl кьытпэщытэ. Языныкьуэ адыгэхэр зы бжьэлэмкlэ йокьу, адреихэр модреймкlэ маплъэ. Аращи, хуей-хуэмейми, адыгэхэм я шу пашэр мафlитым я кум кьыдохутэ. Шэрджэсейр зи щхьэ и унафэ зыщlыж кьэрал лъэщ хьуауи дощlри, тlум щыгьуэми, тенджызым тет кхьухьым зы есыллаллэ гуэр имылэу зэрымышьунум хуэдэу, дэри зы тедзаллэ кьэд-мылъыхьуэу хьунутэкьым. Апхуэдэу тщlын хуей хьуами, зызыгьэлэзэ губзыгьэжьхэм я жьэр пхуэубыдынутэкьым.

– А зиунагьуэрэ, дэ зи щхьэ и унафэ зыщlыж кьэрал лъэщ дилэкьым!

Апхуэдэу щыцыткIэ, ди щхьэр къэралышхуэ гуэрым хуэдмыгъэлъахъшэу мыхъуну ара-тIэ?

– Сыт щIыхуэдгъэлъэхъшэнур? ЩIэгъэкъуэн быдэ къэтлтыхъуэн хуейуэ аращ.

– Зыгуэр къэлтыхъуэныр, лъэлуэныр зи натIэр лъэрымыхъырщ, къэрабгъэрщ. Зи къарум кIимыгъэгугъэрщ. Зи щхьэм пщIэ хуэзымыщIыжыфырщ. Узахуэкъым, зиусхьэн: адыгэхэм яхэтщ лIыгъэ зыхэлъ куэд. Къэрал щхьэхуит къызэгъэпэщыныр уи гурацэмэ, абыхэм езыхэм уэ зыкыпщIагъэкъуэнущ. Пэжщ, къызэгъэпэщын хуейр къэрал бейхэм, зыкытхуэзыгъэжумарт нэпцIхэм, лъэщу зызылгытэжхэм я унафэм щIэмьт хэкущ.

– А жыхуэлэм адыгэ псори хебгъэубыдэрэ? Абы щыгъуэ иджыри къэс дызэжьари сыт, дзыпэплъари хэт? Апхуэдэ къэрал зэрыдимылэмкIэ къуаншэр хэту плэрэ?

– Пэж, нэр изыщI пэж бжесIэмэ, уи жагъуэ пщIынкъэ, зиусхьэн?

– Сыт щхьэкIэ сщIыуэ? Пэжыр уи жагъуэ пщIыныр емыкIущ. Къипхь уи пэжыр. Iэщэм уемыпхъуэ закъуэу, уигу илгыр къыжылэ, – къыпигуфыкI нэпцI зещI Мыхьэмэт-Джэрий. Ауэ абы и нэгум нэщхьыфIагъэ лъэпкъ иплъагъуэртэкъым.

Щэуей, лIы делэтэкъыми, къыгурылуащ мобы и дзэлыфэ зэритI щIыкIэм къикIыр икIи, зыкыызэжьэдекъуэжри, и зиусхьэным къызыхуриджа пэж псори кърипхъыркъым: зи щхьэфэ иIэбэр мащIэ дыдэщ.

– Ди гыныр псылэ тщIынкъым – гъущэу тIыгынщ, хэт ищIэрэ, къыщитхуэщхьэпэжын Iуэху дрихьэлIэмэ... Къуаншэу къысщыхъур фэращ: пщыж-уэркъыжхэмрэ бейхэмрэщ. Адыгэхэм я лъахэр фхузэрыгъэгуэшыркъым, лIыпIэ фызэригъахуэркъым, фызофыгъуэ-фызоижэри...

– Дэри?! – Мыхьэмэт-Джэрий и шыр къыжьэдекъуэ, уанэгум зыкытIрелэтыкIри, Щэуей нэклэ йопыдж. ИтIанэ шхуэмылакIэр егъэлэлэжри: – ГъэщIэгъуэныр къызжепIаи: псомкIи вгъэкъуаншэр дэрауэ къыщIокI-тIэ?

– Ущыуэркъым – фэращ: лъэпкъым и унафэр зылэщIэлъахэращ.

– Жалэм еплъи тIысыж! – къогубжьэ зиусхьэныр. – Тхьэ федэлуэн мыбы къибжхэм!

Щэуей и шыр къыжьэдекъуэ:

– Хъийм уимыкI, зиусхьэн. Пэжыр бжесIэну укызыэлъэлуати... Зыри ди жагъуэ дымыщIыну дызэгурылуатэкъэ? – ифI зыкърешэж абы.

– Пэжщ. Дызэгурылуат. Сэ ста псалъэм сытетыжщ... ТIэку сыкъэтэмакъкIэщIауэ аращ. Абы щхьэкIэ фэ Iей къызумыплъ, Щэуей. Иджыри сынольэу: пэжыр умыбзыщI – уигу илгыр жылэ. Мы дзытепсэлтыхь Iуэхум пцIы хэплъхьэ хъунукъым. Хэт ищIэрэ, тIуми зыщыдмыгъэделэклэ, губзыгъагъэ зыхэлъ, лъэпкъым къыхуэщхьэпэн гуэр жытIэнкIэ мэхъу. Къытызогъэзэжри сынольэу: уигу илгъ пэжыр зэи умыбзыщI. Нэр ирищIу щытми, ар нэхъыфIщ. Пэжыращ фIыр зи Iэужьыр...

– Узахуэщ, зиусхьэн: псалъэ пэжыр лъэщщ. Ущызымыгъэуэжынур, узытемыукIытыхьыжынур аращ. Ар къызыгурылуэу абы тетыфым и насыпщ... Адыгэхэр дызэрызэрымылыгъымкIэ, дызэрызэгурымылуэмкIэ, тхьэмыщIагъэ кIыхьхэм дызэрыхэтымкIэ уэркъхэр, лъэпкъыжь бейхэр фыкъуаншэу щIыжыслэр лIо? Фэ фыдишу пашэщ. Дяпэ фыщиткIэ, дыщывмыгъауэу, дывмыгъэгъуащэу гъуэгу тэмэмкIэ дыфшэн хуейщ. ЩыхупIэм дыхуэзышэн, дезыгъэукIын шу пашэр зэрытщIынур лIо? Фэ феджащ. Фыгубзыгъэщ. Дуней и пIалъэ фощIэ. Ди тетхэр фэращ. Дэ

лlo? Махуэм дылэхъуэщ, жэщым дыхъэдэ хъурейщ жыхуалэм дрещхъщ... Итланэ, итланэ, зиусхъэн, мыбыи къысхуедалуэт: пщыжь-уэркъыжьхэр сытклэ хуей дэ зы къэралыгъуэ лъэщу дыщтыным? Иджы адыгэхэр лъэпкъ пщыкӀутӀу зэхэтци, дэтхэнэ лъэпкъми езым и тет илэжщ. Абыхэм ящыщ дэтхэнэ зыми пщыуэ зельытэж. Ахэр пщыкӀутӀ мэхъу. А лъэпкъыу хъуар зэгъуэбгъэхэрэ зы къэралыгъуэ къызэбгъэпэщмэ... абы илэнур зы паштыхъщ. Мыдрей зызыгъэпщ къомыр дэнэ здэпхъынуур?.. НтӀэ, сэ къызэрысщыхъумкӀэ, лӀэхур здэщыӀэр мис аращ. А уэ сыкъызыхуебджэ пэжым и щэхур зыхэлъыр армырауэ плэрэ, зиусхъэн?

ЛъхукъуэлӀыр бгъэкӀэсмэ, уанэгур уфӀештэ, жи, йогупсыс Мыхъэмэт-Джэрий. Бзаджэщ мы Щэуей... Зи шхуэмылаклэр бгъэлэла шым езыр зыхуеймкӀэ уихъынущ. КъыфӀэбгъэкӀмэ, урихъэжьэу укъриды-хынкӀэ тӀэу еплъынкъым... Си Щэуейри а шым и фэгъу хъункӀэ зыхуэ-лӀа щыӀэкъым... Абы жилэхэр, ар зэгупсысхэр плӀагъуркӀэ? ТӀуапсэ бэзэрым зы гъуэншэджыпхъэ щэкӀыщхъэкӀэ къыщысхъуэжауэ щыта щӀалэжь цыкӀурауэ сытклэ пщӀэжын ар? ПсалъитӀ я щхъэ хузэтемычу, жепӀэр зыщӀэу, лэжьакӀуэшхуэу сыт лъандэрэ си пщӀантӀэм дэт ар?.. Иджы щхъэхуитыныгъэти, пэжти, къуаншэти жилэу зэгупсысхэм еплъ. Си сабийхэм я гъусэу къэхъуаш ар. Си адэ шыпхъужь Къанитат гуащэр абы къызэрыхущыт къудейр-щэ? ЗанщӀэу къыщхъэщожри, и леицӀэ лъэпкъ жыплэу идэнукъым... Алыхъым иухатэкъым си адэ шыпхъушхуэм бын и гуфӀэгъуэ илӀагъуну. Езым и къуэ дыдэм хуэдэу Щэуей фӀыуэ щӀилӀагъур аращ. Еплъи тӀысыж-тӀэ ар зэрыхъуам: дэ дигъэкъуаншэу, къыттепсэлъыхъу ежьэжаш. Ди псалъэхэр гуащэм зэрызэхимыхыр Тхъэм и шыкурщ. Щэуей дэ дызэригъэкъуаншэхэр абы къищӀамэ... Аращ: лэщ уэдыр бгъашхэмэ, уи лупэр дагъэ къешӀыжри, цыху уэдыр бгъашхэмэ, уи лупэм къоуэж, жи...

– ЗэрыжыплэмкӀэ, Щэуей, адыгэхэм я насыпыншагъэ псомкӀи къуаншэр сэращ? Къанитат гуащэращ. Уэ сэ слӀагъур тӀэу уеплъынкъым ди хъукумэр укӀкӀэ пщӀэну... ЗэрыжыплэмкӀэ, дэ тхуэдэ лъыгъажэхэм я зэранкӀэ адыгэхэр делагъэ куэд хэхуэурэ къокӀуэкӀ...

Щэуей плъыжь къохъу. И нэщхъыр зэхеукӀэ. Зиусхъэным и псалъэр лэпеуд.

– Сэ хэхауэ зыми и цӀэ къысӀуакъым. Ди адыгэ лъэпкъхэм я шу пашэхэм я гугъу сцӀы къудейуэ, ахэр згъэкъуаншэу аращ.

– Къанэ щымыӀэу, пщыжь-уэркъыжьхэр щыбгъэкъуаншэкӀэ, гуащэмрэ сэри абыхэм дащыщыцкӀэ... ЛъхукъуэлӀхэм я лӀэхукӀэ сыт жыплэн? Ахэр зыкӀи мыкъуаншэу, жэуап лъэпкъ ямыхъу ара?

– Сыт щӀамыхъыр? Ауэ сытми яхърэ?! И пщэ къыдэхуэмкӀэ дэтхэнэ зыми жэуап ехъ. Ауэ унафэ гуэр ящӀыну абыхэм хуитыныгъэ ялэ? Я зиусхъэнхэм япэпсэлъэжьыфыну, ахэм я лӀзыныншэу зыгуэр ящӀэфыну? Ахэр къуаншэмэ, зэрыкъуаншэр зэрылӀыгъэншэхэрщ. Я щхъэ и унафэ зэрамыщӀыжьыфырщ. ЗэрыжыӀэщӀащэхэрщ...

Зиусхъэным, и лэр елэтри, Щэуей и псалъэр лэпеуд.

– ЗэрыжыплэмкӀэ, сэ Мыхъэмэт-Джэрий плӀагъум си лъхукъуэлӀ Щэуей хуитыныгъэ лъэпкъ естыркъым. Ара?

– Ахъей ара! Уэ сурилъхукъуэлӀмэ, уи уней хъэпшыным сыпэщӀамэ...

Зиусхъэныр къогубжь. ШхуэлумкӀэ жьэдоуэри, лажьэ зимылэ шыр къегъащтэ.

– Шыгъэтыж иджы, Щэуей! Сыт хуэдэ хьэуэ плэрэ уэ нобэ кьодзэ-кьар!

Щэуей апхуэдизкIэ уащхьуэдэмыщхьуэу и шым жьэдэуащи, абы зыкьретIэ.

– Къызэдзэкъа хьэр зыхуэдэр пщIэркьэ? Дамэтелъхэр къыпхуэ-зышэу къыпхуэклауараш.

– Уэ сэ слъагъур ди унагъуэм цызекуэу хьуам ушыгъуазэщ, – Iэдэ-бу кьопсалъэ зиусхьэныр. АдэкIэ щIоупщIэ: – Си гъусэу щхьэ укъежьа-тIэ? Сэ сызилысыр пщIэрэ пэткIэ...

– Сыкъыздепшэжьати, сыкъежьащ, зиусхьэн. СызилъхукъуэлIыр уэрауэ щыщыткIэ...

– Уэ узилъхукъуэлI къудейкъым – блэм хуэдэу щэху цIыкIуу укыскIэщIоупщхьэ. Укъызуэну укъызоцакIуэ. Зегъэхь адэ!

– Уэ зэрыжыплэщ, зиусхьэн. Зезгъэхьмэ-зезгъэхь. КъызэрыщIэкIым-кIэ, яужь дьдэу дызэдежьауэ араш...

Мыхьэмэт-Джэрий йолъэдэкъауэри, лъэхьу-лъэушу щIопхьуэ. Куэд мыщIэу еуэкIыплэм шууитI къыкьуокI. Зиусхьэным ахэр занщIэу кье-цIыху – Абат зэшитI Беслъэнейрэ Убыхрэт.

Абат Беслъэней хущIэхьумакъым а зэлущIэм зэрыщымыгуфIы-кIари абы Мыхьэмэт-Джэрий фIыуэ зэримылъагъури. Ар икIи ибзы-щIакъым:

– ФIэхьус сэламкIэ къыплущIэну пхуэфашэкъым уэ. Араш апхуэдэу укыщIезмыгъэблагъэри. Уэ зэщхь ухьуар пщIэжрэ? Зи пщIэр яIэтрэ зи щхьэр ямылъагъу жыхуалэрщ узэщхьыр. Си шынэхьыщIэ Убыхрэ сэрэ ди мурадар пщIэрэ? ЩэрэлIокъуэ Мэршэн хуит дыкьищIмэ, нэ-гъуэщI мыхьуми, бжыхь къуагъым дыкьыкьуэплъу, дыноплъыну арат. Нэ лъэныкьуэ зырызкIэ нэхь мыхьуми, утлъагъу хьуну, зиусхьэн? – нэр ирищIрэ дьджу щIоупщIэ Беслъэней. – СлIо, зиусхьэн, щхьэ уи закьуэ? Мо-одэ мо зи пхэщIыщхьэ слъагъу шыр хэт зейр? Дауи, плъагъу пэтми зызыщумыгъэнщI, умыужэгъу ЩэрэлIокъуэ Мэршэнщ ар. А пхьэ дакъэж фам къызищIар пщIэрэ? Тырку пащтыхьым деж абырэ сэрэ дыщызэлү-щIэн хуейуэ Алыхьым иухати, си налэр трихаш: хуэмыубыдыж и бзэгу кIыхьымкIэ адыгэу хьуам я пащхьэм сышигъэпудащ... Феплът, модэ феплът ар уанэгум зэрысым! Мыдэ зы инэралыжь гуэрщ е пащтыхьщ жыплэнщ...

– Ущоуэ, Беслъэней, – жи Мыхьэмэт-Джэрий.

– СыткIэ сызэрыщыуэр? Мэршэн пцIы телсъхьауэ жыплэну ара? – Беслъэней и нэ къицIыщхьукIэхэм блэ шэрэзу задз.

– Хьэуэ. Аракъым узэрыщыуэр. Алыхьталэ закьуэраш зыщIэр Мэр-шэн фэрэ фяку дэлъым и пэжыплэр... Ауэ зи гугъу пщIы мо шур Мэр-шэнкъым – си лъхукъуэлI Щэуейщ.

– ГъэщIэгъуэныр къызжеплIаи! Гъуэгуи укыитринэу сыт-тIэ ар щIы-щIэпхьуэжар?

– Дызэгурьуэртэкъыми. Адыгэхэм къыдэхьэлIа зы Iуэху гуэркIэ...

– Убых, жэи кьегъэгъазэт а лыхьужь пцэ кIэщIым, – и къуэш нэ-хьыщIэм унафэ хуещI Беслъэней.

– Ухэмьт абыхэм! – кьопсалъэ Мыхьэмэт-Джэрий.

– АдыгэлIым и зиусхьэныр гъуэгукуи кыитринэу щIэпхьуэж хаб-зэкъым, – жи Беслъэней. Тхьугъэ зыхидза и пащIэ-жьакIэхэр екIуу пыгъэщхьащ. И Iупэкли, и пэшхуэмкли хужыплэн щыIэкъым – цIыхуи

зэхуапсэм хуэдэц шапсыгь шууей цлэрылуэр. Абы хьэл-щэн дахи хэлът, цлыху зэллээрйтт, зи псалъэми тебгьуэтэжт ар.

– Сэ ди хабзэжхэм ухуезгьэдэжэнү сыпылькьым, зиусхьэн. Дауи, уэри уоцлэ: зэгьусэу зэдежьахэр щызэбгьэдэклэж хабзэр я гьуэгуанэр кьрахьэллэ нэужьщ. Пэжщ, зэдежьахэр зыгуэрклэ зэгурымылуэнклэ хьуни, я жагьуэ щызэрыщлэ щылэни, арщхьэклэ зым зыр хыфлэидзэжыныр... емыклуш, ллэун! Лъэпкьыр псэуш, и хабзэхэр ихьумэжыху, япэ итахэм я гьуэгуи пашэху. Къэбублэ хабзэщ жытлэурэ, щхьэж и щхьэ кьихьэр длэжьу дежьэжмэ, жьжьэ дьнэмысыныр хэлътщ. Зыкьыпфлэщлэжауэ, зыбгьэллэ ухуежьамэ – укьэсыжаш. Узытеклуэдэжыныр араш...

Сыт хуэдизклэ и жагьуэ къащлауэ зибжыжми, Убых и гьусэу кьегьэ-эж Щэуей. Нэмыс хэлъту къабгьэдохьэри, гуапэу сэлам кьарех. И зиусхьэнырэ езырэ яку псалъэмакь кьихьуауэ щытауи кьригьащлэр-кьым.

– Уи махуэ флыуэ, Бесльэней, – жи.

– Алыхьым и нэфл кьыпщыхуи махуэфли кьуит... Убых, Щэуей фэрэ япэ фыниш. Зиусхьэным сэрэ луэху гуэрхэм дытепсэлтыхьыныш. Феуэ, фежьэ!

Щэуейрэ Убыхрэ зэрыщлэпхьуахэрауэ, Бесльэней кьопсалъэ:

– Я щлалэгьуэ-я делэгьуэхэщ. Зи лъы кьэплъыгьуэхэр щхьэприхьурэ, ямыщлэпхьэ гуэрхэр щашлэни кьэхьунш. Щлалэгьуэр пхьэ гьур мафлэм ещхьш: кьэлыдыгьуафлэщ. Абыи, мафлэм хуэдэу, хуэсакьын хуейш... Щэрэллокьуэ Мэршэн сэ нэхьрэ флыуэ нэхьыжьш: си адэ и ныбжьыныш. Щищлалэгьуари ищлэжу кьыщлэклэныкьым. Итлани апхуэдэ мыхьумыщлагьэхэр елэжь. Тыркум дыкьыкьыжу ди лъахэм дыкьызырихьэжарауэ, щхьэщытхьуклэ кьызыщш, сыкьыгьанэри ежьэжат. Алыхьым ищлэнкьым абы зэрызищлар псоми емыклу кьазэрыщыхьуауэ щытар. Кьыслуплээн укьытэу, си ныбжьэгьухэм я щхьэр ирахьэхат. Си жагьуэжьухэр, дауи, абы иригуфлат. Ауани сыкьащлат. А псом я ужьклэ зэхуеплът мафлэм ещхьу кьэлыд щлалэгьуэмрэ зи акьыл тлысыгьуэ хьуамрэ я хьэл-щэнклэ зэрыщытын хуейи.

– Блэклагьэжь луэхухэр щхьэ кьэптлэщлэжрэ, Бесльэней?

– Хьа-ауэ, зиусхьэн! Кьыптрадза дыркьуэр игьащлэ псоклэ кьыщыптенэ щылэщ. А дыркьуэр зи лэужь удыныр зэи пщыгьупщэжыркьым. Абы кьрыкьлауа лъыми гьушчыж илэкьым. Адыгэллым щхьэщытхьуклэ уещыныри къамэклэ уепыджыныри зыш: апхуэдэ удынхэм я дыркьуэр гум кьытонэ. Ахэр щлэх хьужыркьым. Кьыфлэбгьэклэмэ, зэи хьужыхьэркьым.

– Жыплэхэр пэжщ, Бесльэней. Ауэ итлани... Узахуэщ: удын гуауэр мэгьушчыжри, псалъэ гуауэм гьушчыж илэкьым, жи. Псалъэр кьэгьээжэ зимылэ фочышэм хуэдэщ: кьыбжьэдэлъэтамэ, улъэщлэхьэжыныкьым...

Мыхьэмэт-Джэрий а псор кьыщлэригьэклэуэжыри ищлэжырт: гува-щлэхамы цлыхум къащлэнут Щэуейрэ абырэ гьуэгу тету зэрызэщыхьар, арат ар езым кьылуэтэжмэ нэхь щыфлэзахуэр. Ауэ – езым нэхь кьызырищтэм хуэдэу. И фейдэ хэлъту. Кьымыдэклэ, зыри щлимыхьумэу, псори езым кьыщилуэтэжаклэ, цлыхум нэхь я флэщ хьунми луэхур трищлэхьырт.

– Мэршэн, дауи, цлыхугьэншагьэ кьуихаш, адыгэллым апхуэдэу ищлэ хабзэжырым. Ауэ уэ лыгьэу илэу укьыщлэклаш: кьуищлар хуэбгьэ-гьуаш. Апхуэдэ лъэбакьуэр Алыхьыи флэкъабылш... Лъхукьуэллэ Щэуей сэри дымыщлэпхьэ тшлэш: дыджу дызэпсэлъаш. Дызэщылеяш. Ар лы хьэлкьым. Зэхуэдэу дыкьуаншэщ тлури. Зэманри щлагьуэжырым, ди зэхэтыклэми узэхуэпсэн хэлъткьым: лъэбакьуэ тчыху кьэсклэ дызри-

хьэллэр хэплээгъуэщ, ущызыгъауэу умыщлэн уэзыгъэщлэнщ. Пэжщ, дэ дыщлызэпсэлъар дунейр щлэкъутэжын луэхукъым – мыхьэнэншэ тлэклуш. Уэ узахуэщ: хьэщлэщым псоми дыщытепсэлъыхьынщ, щыздгъээхуэжынщ. Лэмал имылэу щызэдгъээзэхуэжынщ. Адыгэхэр быдэу дызэкъуэтын, дызэрылыгъын хуейщ. Арыншамэ ди клуэдыгъуэр къэсынщ, ди лъахэр зэрыщыту зы хьэклэкхуэклэ гуэрым зылуригъэлъэдэнщи... Ауэ, дэ дызэрылыгъмэ, дыхуемыгъэлъэтэхыу, а хьэклэкхуэклэм и тэмакъыр щиудынщ.

Мыхьэмэт-Джэрийрэ Щэуейрэ я закъуэу хьэщлэщым къыщлэнахэ нэужь, зиусхьэныр и лъхукъуэллым йолуащэ:

– Си къээзакъ дамэтелъхэм я гугъу къыумыгъэхъей. Зэклэ абыхэм дащытепсэлъыхьын щылэкъым.

Щэуей нэщхъеибзэу, и щхьэр щлэлуауэ щысщ. Псалъэ къыжьэдэмыкыу, щымщ. Хьунщи хьункъыми жриэркъым и зиусхьэным. Е, жиэпэ-нуми, хунэмысарэ – бысымым хьэщлэщым къегъээзж.

V

Жыгей пхьэбгъушхуэм къыхэщлыкла тетлысхьэплэм зыщригъэщлеиларэ бжыхьым егъэщлауэ щысщ Щэрэлокъуэ Мэршэн. Зытес тетлысхьэплэри бгъуэщи, езыри мэлыхьыпллэу пллабгъуэщ. И лъакъуэ зэклэщлэхагъиттым я зэхуакум хьэмкълутей баш гьурыр дэтщ. Абы и дакъэм телъщ и лэ лъэщ инышхуитлыр зэтэдзауэ.

И нэхэр зэтелъти, дэдэр щхьэукъуэу къыпфлэщлырт. Арщхьэклэ абы жеин луэху зэрихуэртэкъым – и пллэхэр зэщлэхат. Укъуэдият. И лэпкълэпкъ псори апхуэдизклэ зэфлэтти, ар зытесыр тетлысхьэплэ псэншэу пщлэнтэкъым – зи лъэр темыпылэ шы жэрым ибг ису гъуэгуанэ жыжьэ зэпич хуэдэт.

Мащи къээгъэщлакъым, илъэс мащи къызэзнэклакъым, – егупсысырт Мэршэн. Си ныбжьэгъуфл куэдым я гьащлэр щатащ зэуаплэ ланатлэ гуащлэхэм. Адыгэхэм ди щхьэхуитыныгъэм, ди лъахэм папщлэ дапщэм я псэр ята? Сэщхуэхэм, топышэхэм я улэгъэ хьэлъэхэр зытелъэрэ зи псэхэр гулэгъуэ кыхьым хэту лэжа къомыр-щэ?! Зылі ныбжь къээыгъэщлауэ ллэжахэри зыгуэрщ, ауэ зи псэугъуэ дахэу, ди лъахэ телъыджэм гу щамыхуауэ зи псэр зытахэр-щэ?.. Си шынэхъыжьыр зауэм щыхэклуэдам щлалэ дыдэ мыгъуэт. Бзиикъуэ зауэр клащхъэ щыхъуам, дыгуфла мыгъуэт: ди адыгэщлым хуиту дытелэжьыхьыжынщ, гьавэ тщлэуэ, зауэ-банэ дыхэмыту, къетхьэллэр тшхыжрэ ди быныр тпыжу жытлати... Арщхьэклэ ди лэщэхэр упщылужатэкъым, Тыркумрэ Урысеймрэ къытщладза мафлитым яку дыщыдэхуам. Нэхъапэхэми ди лэпкъхэр зэгурылуэ-зэдэлэуэжу щытатэкъым, иджыщи – зым тыркухэм зыхуеший, адреир урысхэм яхуоплэкл. Зи щхьэр зезыхьэу къэнахэу а лъэныкъуитми щымыщу зеуалэхэр-щэ?.. Лъхукъуэллэхэм я закъуэщ зы лъэныкъуэр зылыгъыр – зытепсэхухь, псори зыгъашхэ щлырщ мэкъумэшыщлэхэм я плъапыр. Гугъаплэу ялэр... Ей Щэуей, Щэуей... Сэри Абат Бесплэней зыхуэзгъэгусэн хуеякъым. Сыщыуащ. Тыркухэм сыт хуэдиз флыгъуэклэ къагъэгугъами, къахутегъэхьакъым, лыгъэ илэу къыщлэклри, си телъхьэу къэуващ. Куэдщ дэ Тыркум зыкъызэрытхуигъэбажари дыгъужу зыкъызэрыдигъэлъэгъуари. Урысхэри нэхь щлагуээкъым. Сыт и пэрмэн, Темрыкъуэ ипхьу адыгэ пщашэр Иуан Мэхъаджэм ирагъэшамэ?!

Мохэр зэрышамэ, зэблагэ хьуамэ, адыгэ лъэпкъэхэм сыт абы фыуэ кьытхудэкуар? Урысейм и дзэхэр ди щыплэхэм шхъэ кьришэн хуей? Иуан Мэхъаджэм, ди малхъэ зэрыхуам шхъэкIэ, дигъэгуфIэу ара? Ахэр зэрыдыхъэшхэныр, зэрыделагъэр мыгурылуэгъуэу плэрэ? Еу-уей, еу-уей... – хьэлъэу хоцэтыкI дадэр...

Урысеймрэ Тыркумрэ я гугъу ищIурэ, Мыхьэмэт-Джэрий мыбдеж дыщызригъэдэлуа кьомыр-щэ? Езыр урысхэм зэрапыщIам теухуауэ щIэуэ зы псалъэ жилакьым. Дызыщыгъуазэ и луэху еплъыкIэжхэм кьытхутепсэлъыхьыжри, маклуэ-мэлъей, Абат Бесплъэней и деж зригъэхъаш. Къыгъуэтаи лIы губзыгъэ! Сыт хуэдизрэ семыгупсысамэ, кьызгурылуакьым: Мыхьэмэт-Джэрий кьыщIытхуэкуар пло? Къакуэри щIалэ цыкIур кьыгъэщтащ. Ар атэлыкь хабзэм кьезэгъыркьым. И адэм игу кьыхъэхуэклэ кьажэурэ сабийр игъэплейтеймэ, Хъан-Джэрий сэ адыгэлI нэсу схуэгъэсэн? Апхуэдэ «гумащIагъыр» атэлыкьри къанри зыхуэмейщ... Бзаджэщ Мыхьэмэт-Джэрий. ИкIи зегъэгубзыгъэ дьдэ. Ауэ а псори щай фыцIэжъ и уасэкьым. Ар урысхэм зэрапыщIами, Бытырбыху кьрашу абы кьэзакъхэм кьыхуашами Щэуей щыгъуазэ сищIакIэщ... Ярэби, луэхушхуэ гуэрхэм я гугъу кьысхуищIыну армырауэ плэрэт кьыщIысхуеблэгъар? Ауэ зыгуэр зэран кьыхуэхъуауэ ара? Щэуей кьедгъэгъэзэжауэ щымытамэ, псори нэгъуэщI зыгуэру екIуэкIынкIи хъунт... Ар Алыхь закъуэрщ зыщIэр... Къэзакъхэм Бытырбыху кьраша тхылъхэм теухуауэ Щэуей сызригъэдэлуахэр пэжу кьыщIэкIмэ, Мыхьэмэт-Джэрийрэ сэрэ ди зэхущытыкIэфIхэм кIэ яIэу бжы... Си къан Хъан-Джэрий-щэ? ЩIалэ цыкIум, си быным хуэдэу, ськIэрысыхъаш. Езы цыкIурщи – Iыхьлы пэлъытэу кьысхущытщ...

ХьэщIэщым хэлъ куэбжэ цыкIур кьокIыргъ. Гупсысэ хьэлъэхэм ирашэха щхъэр кьелэт Мэршэн.

Хъан-Джэрий иджыри сабийщ, ауэ атэлыкьым дежкIэ ар балигъщ. ЛIы хъуауэ кьыщохъу. Мэршэн и къаным Iуоплъэ. И гур кьогуфIыкI. И пащIэкIэ кьыщIэгуфIыкIыурэ кIэлъоплъ щIалэ цыкIум и зыIыгъыкIэм. И кьыбгъэдыхъэкIэм. Зэрыжалэу, занщIэу епщылIэркьым – хабзэм кьысзэригъэувым тету кьоувылэри:

– Уи пщэдджыжь фыуэ, Мэршэн, – жи.

– Фыгъуэр Тхьэм къуит, си щIалэ цыкIу. ТIыс, – тIэкIу зыкьытрелэтыкIри, къаныр кьрегъэблагэ дадэм. Мыбдеж уэркъи уэркъ быни щыIэкьым – щылэр атэлыкьымрэ къанымрэ я зэхущытыкIэ хабзэм тетын хуейуэ аращ.

– Хьэуэ, Мэршэн, сыщытынщ, – Iэдэбу кьопсалъэ щIалэ цыкIур, ари щыщт хабзэм.

Мэршэн, ижьырабгъумкIэ йокIуэтэкIри, къаным жрелэ:

– КъэтIыс, Хъан-Джэрий; узыгъэтIыс уиубыжыркьым, жи. Ауэ щыхъу-кIи, а узыгъэтIысыр уэр нэхърэ фыуэ щынэхъыжькIэ... Упсэу, тIасэ. КъэтIыс. Уи хабзэри уи щхъэри дахэщ: си сэмэгурабгъумкIэ укъэтIысаш. Афэрым! Си ижьырабгъумкIэ ущысу зыгуэрэм дыкIильгъэуамэ, ауан укьищIынт: Iэбжъэ хуэдиз хъууэ аращи, хабзэмыщIэ жьантIакIуэу, ижьырабгъумкIэ мэтIыс жаIэнт. Сэри сагъэзэхуэнтэкьым: и къаныр хабзэм щипIыкIыфыркьым кьысхужалэнт.

И атэлыкьыр кьысзэрыщытхъум ин ирихъу кьыпфIэщIырт щIалэр.

– Уэри сэри дызэрамыгъэкъуэншэным, уэ узэрамыгъэукIытэным сыпылъынщ, – жери Iэдэбу кьопсалъэ Хъан-Джэрий.

– Упсэу, си щлалэ. Тхэ кыызжеплэн: а хабзэр уэ кыыщыпщлар си деж?

– Уи дежщ. Итланэ шыпсэхэм, адыгэ хыбархэм кыызагъэщлщ. Нэхъыжьым ижырабгъур, нэхъыщлэм сэмэгурабгъур зэралтысын хуейр кыыбгурылуэным сыт хэлъ?

– Узахуэщ. Нтлэ, Хъан-Джэрий, мыдэ кыызжелэт: дэ цыхуищ дыхъуу щытамэ, дауэт дызэрыщысыпхъэр?

– Дыщысуи гъуэгу дытетуй ирырехъуи, нэхъыжьыр яку дэтын хуейщ. Адрей тлум щыщу нэхъыжьыгъуэр зейм сэмэгурабгъур, нэхъыщлэм ижырабгъур ялъос.

– Мыбдежми узахуэщ. Ауэ кыызжелэт, а зи гугъу пщлэхэм деж нэхъыщлэм ижырабгъур щылысыр сыт?

– Нэхъыщлэм ижырабгъур жыплэ? – къаныр хогупсысыхь. Укытэгъуэм ехь: кыызреупщлэм и жэуап тэмэмыр имыщлэу кыыщлэ. Сыт хуэдизэр егупсысами – кыыхуэщлэкъым. – Зызгъэзэзэми, сыкъэбубыдащ, Мэршэн, – укытауэ плыжь къохъу къаныр.

– Дауи, ар уи ныбжьэгъухэм уащытеклуэ клэнджэгум ещхъкъым. Мобы щыгъуэ зыбгъэлми, мыбдеж ущылъэрымыхуу кыыщлэклщ.

– Клэнджэгум, клэнджэгум, жи, – зэрысабийр имыгъэгъуащэу, зегъэгусэ Хъан-Джэрий. – Абыи ущылыгъэншэ хъунукъым. лэзагы бзаджагы пхэлтын хуейщ.

– Лло, уи жагъуэ пщлэ? Ллым мыхъэнэншэхэм щхъэклэ зигъэгусэ хъунукъым. Атлэми, пэжыр кыыщыжралэм деж...

– Зызгъэгусэххэркъым. Пэж дыдэу, зыкли си жагъуэ къэпщлэкъым.

– Хъунщ-тлэ. Абы афлэкла дытепсэлтыхыжьынкъым. Уэри зэрыпщлэщи, адыгэхэм нэхъыжьхэми нэхъыщлэхэми пщлэ хуащл. Ар дэтхэнэ зыми кыызэрилэжыщ. Адыгэ шууищ долъагъу, псалъэм папщлэ. Ахэр зэрызэбгъурыт щыклэмклэ уэ къэпщлэн хуейщ зэрыадыгэхэри, дэтхэнэр нэхъыжьми, курытми, нэхъыщлэми...

– Дауэ?

– Умыплэщлэ. Икли нэхъыжь и псалъэ зэи лэпумыуд.

– Емыклу кыысхуумыщл, Мэршэн, – зэрыкъуэншар кыыгурылуэжауэ, къопсалъэ къаныр. – Кхылэ, сынолгъэу, емыклу кыысхуумыщл.

– Пхуэсщыркъым, тласэ. Упщлэ щлэщхъуркъым, жи. Ауэ зыщымыгъэгъупщэ: нэхъыжьым и псалъэ лэпумыудынри упэмыпсэлъэжынри ди хабзэм щыщщ. Зы мыхъэнэншэм щхъэклэ зызыгъэгусэхэр, ар гуажэ зыщлхэр гъунэжу хэтщ ди лъэпкъми. Апхуэдэ тэмаккклэщлхэм къаугъэ къуащыллэныр бетэмалщ... Аращ гупсыси псалъэ, зыплыхыи тлэс щыжалэр... Ауэ зыгъэгусэреинри хъэлыфлкъым... Нтлэ, сызэроупщлэм кыытезгъэзэжынщи: щым языхэз нэхъыщлэ дыдэр, сэмэгурабгъумклэ мыхъуу, ижырабгъумклэ щыщытын хуейр кыызжелэт. Апхуэдэу щлэхъуращ, тласэ: ллщыр гъуэгу здытетым, зыр зыщыплэ ягъэжэн хуей мэхъу. Ар гупым яхэкла нэужь, мыдрей къэнэжаитлым щыщу ижырабгъур зылтысынуэр нэхъыжьырщ. Къыбгурылуа иджы?

– Къызгурылуащ. Ауэ зыгуэрклэ сыщлэупщлэнут...

– Сыту плэрэ? Жылэт, Хъан-Джэрий.

– Псалъэм папщлэ, курытыр зыгуэрклэ къаклэрыхун хуей мэхъу. Абы щыгъуэ дауэ зэрыщлпхъэр?

– Нэхъыщлэм тлэклу зыкыкларегъэху. Итланэ маклуэри нэхъыжьым и сэмэгурабгъумклэ мэув. Мис мы иджыпсту уэрэ сэрэ дызэрыщысым хуэ-

дэу. А хабзэхэм ушцыгуазэу шытмэ, пхуэмыгъээзэцлэн лъэпкъ хэлъкъым. Умыщлэр зэбгъэцлэн хуейуэ аращ, тласэ.

– Уи жагъуэ мыхъунумэ, иджыри зыгуэркIэ сыноупщIынут: зэрыплъагъуу къыбгурылуэнущ, жолэ уэ, шууищыр зэрыадыгэр. Андрей лъэпкъхэм ди хабзэхэм хуэдэ яхэмылзу ара?

Мэршэн игу ирихъащ и къаныр къызэреупщIар: щIалэр пылъщ куэд зригъэцлэн. Плъагъуркъэ, нэгъуэщI лъэпкъхэм я дежи нэсащ. И къаным зэрыхуэарэзыр щIимыхъумэу, атэлыкъыр абы йоплъ:

– Лъэпкъ къэскIэ ахъей я хабзэ ялэж. Дэтхэнэ зы хабзэри гъуэгуанэ кIыхъым псыхъа сохъу – мывэ джафэшхуэр мывэкIэшхъуу къызэрежъэм ещхъщ хабзэри: ар цыху лушыгъэм еукъэбз, еукъуэдий... Лъэпкъхэри, дауи, цыкIу-цыкIуурэ къежъэу къыщIэкIынщ. ИтIанэ зэрыгъэбагъуэмэ – зэбгрыкIхуэрэ дунейм зэрытоужьгъэхэри... Щхъэж и хабзэ-и бзыпхъэ илэж мэхъу. Ахэр зыкъомкIэ щызэтехуи щызэщхъэщыкIи шыIэщ. Сэ сызэреллъымкIэ, нэхъ хабзэфлу къэлтытапхъэр фIым ухуэзышэращ. ФIы пщIэным ухуэзыушщIращ.

– Ди Нанэ Къанитат жиIэр пщIэрэ? «Зи псэр мыIэфIым IэфIагъ зыпылъ хуэлэжьынукъым»...

– Фи нанэ-гуащэм жиIэр пэжщ. Акъыл, лушыгъэ зыхэлъ псалъэщ.

– Абы апхуэдэ куэд сыщIигъэдэлурт! – къызэрокI Хъан-Джэрий, къыфIэбгъэкIмэ, ин ирохъу атэлыкъыр къызэрыщытхъуам.

– НэгъуэщIи сыт къыбжилэрэт гуащэм?

– Ягъэсэхъуар мэунэхъу...

– Афэрым! Акъыл зыхэлъщ.

– НэгъуэщIи ныбжесIэн? – шытхъу зи жагъуэ шыIэ? Атэлыкъыр къызэрыщытхъум къыгъэгущуа къаныр къызэрокIыпэ, сыту жыпIэмэ Мэршэн шытхъукIи псалъэ гуапэки жумартыщэтэкъым.

– Жылэ, си щIалэ цыкIу. Дадэр лушыгъэм хуэушщI.

– Мыпхуэдэ псалъэжьи сощIэ сэ: луэху мыублэ блэ хэсщ.

– Ахэр узыгъэщIа нанэр цыху лушщ. Уэ таучэл шумыщI, ушчытемыгушхуэ шыIэщ. А хъэлыр зыхэбнэн папщIэ къыпхуэщхъэлэнущ а псалъэжьыр. Луэхум тегушхуэн, къебгъэжьар и кIэм нэбгъэсын хуейщ... Апхуэдэ псалъэжь лушхэм лыгъэ пхэлъыным ухурагъаджэ. Илъэс мин гъащIэ щимыIэкIэ, цыхур луэхум тегушхуэу, къригъэжьар псынщIэу зэриухыным хушIэкъун хуейщ. Ауэ пщIэр хъуну умыщIарэ – IэпэгуахъуэкIэ къошчынухэщ. Ари зыщыбгъэгъупщэ хъунукъым... Мыпхуэдэ псалъэжьи шыIэщ: фIы щIэи, псым хэдзэ. Дауэ ар уэ къызэрыбгурылуэр?

Къаныр хогупсысыхъ. ИтIанэ:

– Уи фейдэ зыхэлъ фIэкIа умыщIэмэ, ар щхъэхуэщагъэщ. Абы фIыкIэ уеджэныр емыкIуш. ФIыр цыхум яхуэпщIэ фIыращ, – къаныр и атэлыкъым йоплъ, сыт жиIэну пIэрэ, си луэху еплъыкIэр дауэ къыщыхъуну пIэрэ? – жыхуиIэщ.

Мэршэн шымыбзэу шысщ, и къаным йоплъ. Iэджэм йогупсыс.

– А сэзэбгъэдалуэр къыбжезыIар уи нанэра? – йоупщIи икIэм-икIэжым.

– Хъэуэ! – дуней гуфIэгъуэр иIэщ щIалэ цыкIлум. – Ахэр Щэуей жиIэу мызэ-мытIэу зэхэсхаш.

– Щэуей жыпIа?! – егъэщIагъуэ дадэм, и напщIэ Iувхэр хегъэлъэт. И напэбгъуитIыр IэгүфэкIэ кърелъэщIэх. – Лъхукъуэл! Щэуейщ жыболэ-тIэ?!.. ГъэщIэгъуэн зэхэзбгъэхай!..

– Аращ! Абы псалъэжьрэ псэлъафэу ищIэр зыхуэдизым ушIэмьуп-

щлэ. Ди Нанэ кыкларыхуу кыщцлэкынкыым! – жилэм шэч лъэпкк кытри-мыхъжу, кызыеролъэлъ къаныр. И нитыым хъуасккэхэр кыщцолъэлъ.

– Тхъэм уигъэпсэуи! Хэт игу къэкынт Щэуей апхуэдиз губзыгъагъэ бгъэдэлъу! Афэрым! Акъыл илэщ. Ари куэдым ефлэкыу... Языныкыуэхэм, загъэлэзээрэ, закъыфлэщыжащи, кызыыхэккэ лъэпккыр ящогъупщэж. Лъэпккым кыдеклуэкк хабзэхэмрэ луцагъ инымрэ кыщцрамыдзэж къохъу... Си гугъэщ уэри сэри Щэуей псалъэгъу тщыуэ, абы жилэхэм дедалуэмэ, ди лупэр луимыудыну. Акъыл зилэм акъыл къелъыхъуэ, жи. Щауей хуэдэхэм жалэм уедалуэмэ, ущыуэнуккым, си щлалэ цыккы.

– Сэри апхуэдэущ а луэхум сызэрэплъыр: Щэуей куэдрэ дыбгъэдэ-сыну, абы жилэхэм дедэлуэну сфлэзахуэщ... Сэ лэджэ щлауэ сыпэллэерт Щэуей псалъэгъу щытщыну махуэм. Мыдрейхэм яхуэмыухыр лло? Урысхэмрэ тыркухэмрэ быдэу тегъэпсэлъыхъ. Уэри абыхэм псалъэгъу уахуохъури... Жыфлэхэм сытэзашээрэ жейр кыстеуэрти...

Илъэсщ ен мэхъури си къанщ мы щлалэ цыккыр. А лъэхъэнэм кыриубыдэу сабищым сабгъэдэса, я атэлыккыу сыщыта нэхъейщ... Мыбы и зыхъуэжыккэ жыхуэплэр!.. Махуэ къэсккэ нэгъуэщц зыгуэр мэхъу. Псыщлэгъэлъадэккэ ягъэкк жыгыщлэм ещхъу, зиужь зэпытщ: хохъуэ. Зеу-зэщц. Балигъыплэм полэгъуэ. Ауэ а псори апхуэдизккэ псынщлэу йоклуэкк-ри, уи флэщ мыхъуным хуэдизщ, – и щхъэр егъэккэрахъуэ Мэршэн. Сы-бгъэдэс пэтми зызгъэнщырккым; сригъэзэшырккым. Сримыгъэзэшыр щыгъэтауэ, дунейм и плалъэ зыщлэ, лэджэ зи нэгъу щлэккэ си псалъэгъу хуэдэщ... Арагъэнщ жьым щытхъуи, щлэр къащтэ щыжаэлэр. Арщхъэккэ абы и ныбжьым итуи, нэхъыжьуи, нэхъыщлэуи дапщэ дэс ди къуажэм? Ауэ щыхъуки, я хадэ, я лэщ, я унагъуэ луэху емыгупсысхэу. Хъыбарыжь-хэр, псалъэжьхэр ящлэныр щыгъэтауэ, ди адыгэ хабзэхэр ящыгъуп-щэжу хуежъауэ... Мэзым дыщлэсым, пхъэ дакъэжьхэм дыхуэдэщ... Ярэби, мы щлалэ цыккыр лышхуэ хъуауэ слъэгъуащэрэт. Ирагъаджэу щлэныгъэшхуэ игъуэтыну плэрэ?.. Цыыху цлэрыуэ кыщцлыккыну плэрэ?.. Цыыхур цлэрыуэ хъуным хущцэккун хуей? Цлэрыуагъым сыхуоклуэ жы-плээрэ, укызыерымыккыжыфыну хъым уихуэмэ-щэ? Жыгъэм ухуэклуэу, уи ллэгъуэр къэблагъэу хуежъа нэужьщ ущегупсысыжыр кызызбнэккэ гъуэгуанэми узыхуэпабгъэу щыта лъагаплэ-хъуэпсаплэхэми. Ауэ а псо-ри зэриухыжыр дунейшхуэм щыщу кыпллэысыж щлы арщынищырщ. Нэщлэщиттым из ятлэ лэмыщлэрщ... Аращ щыжаэлэр: упсэху фы, псапэ щлэ. Аращ дуней клэншэм щыбгъуэтыжыну... Фы зыщлэу дуней хъэхум тетынухэм ящыщ Тхъэм дищ!.. Си къан цыккыр, дауи, апхуэдэ хъуащ: хъэрэмыгъэншэщ. Гу къабзэрэ псэ къабзэрэ илэщ. Ар иджыпстуккэщ. Итлэнэ-щэ? Бзаджагъэм хуэлэзэ хъун? Нобэ зыхуэзгъэлущхэр щыгъуп-щэжын? И адэ Мыхъэмэт-Джэрий кызыерыщыгугъыу кыщцлэккыну плэрэ?.. Си къаным адыгэлл нэс кымыщцлыккэмэ, къуаншэр сэращ. Апхуэдэу мыхъумэ, сэ кысщыгугъхэр щызгъэуауэ, си гъэсэнэгъэ лэжьыгъэхэри псыхэккыладэ хъуауэ аращ... И щлалэр дзыхъ кысхуэзыщла езы Мыхъэмэт-Джэрий, и къуэм дуней флыгъуэр кылыгъэсын хысэпккэ, урысхэм я дежккэ зригъэутэккэмэ-щэ? Тыркур Урысейм пэпщц, ебгъэшхъ хъуну? Хъунккэ дуней лэмал илэккым!.. А луэхур жыжьэ кыщцожъэ мыгъуэ: Мы-хъэмэт-Джэрий и адэм и адэжым Кърым хъаныгъуэр кызыерыщынэ лъандэрэ Джэрийуэ хъуар Урысеймккэ йоплэккэ. Сыт щхъэккэ? Алыхъым апхуэдэу иухауэ ара? Мыхъэмэт-Джэрийи яхэту, а лъэпккыр кызыерэ-ккыккыры апхуэдэущ: кыыхахыну, зи лъэныкыуэ защыну, къахуэмыщлэу къогъуэгурыккыуэхэр. Си Хъан-Джэрий цыккы абыхэм ящыщу пщлэн-

кыым – нэсри къэсыжауэ адыгэщ. Адыгэль щ'этщ. Адыгэпсэ хэтщ. Абы и жагъуэ къищ'ыну зыми хуээдэнкыым!..

– Арац, т'асэ, – и щхъэ хужилэжа мо псалгъэ къомым пищэ щ'ы-к'лэу, атэлыкъыр и къаным йопл'т. Ик'и щогуф'ык'л. – Пщэдджыжьышхэм укыык'лэрымышуу плэрэ?

– Сэри?! – и нэхэр ину кърегъэж Хъан-Джэрий. – Уэрэ сэрэ дызэ-дэшха къудейтэкъэ?

– Уэлэхьы, сыкъэбубыдтэмэ. Арац, жы ухъумэ, шыгъупщэхи уохъу. Мыдрисэм ук'уэнк'лэ дауэ ущыт?

– Абы сыщ'лэкуэн щы'лэкъым. Нобэ деджэркъым.

– Ар сыт щхъэк'лэ?

Сабий цык'лу нэхъей, Хъан-Джэрий ину къодыхъэшх:

– Нобэ зэрымэрем махуэр, Алыхъым зэримахуэ лъап'лэр пщыгъуп-щэжа?

– Еу-уей, нобэ сэ езым си махуэтэкъым: сыщыуэ зэпытщ. Сытк'и укыысток'луэ. Къызжеплэр пхуэсщ'лэну щ'ыхуэу къыстехуащ.

– Абы шыгъуэ къуажэхъ дыгъэджэгу. Иджыпсту бжес'лэнур ди хъэблэ щ'лалэ цык'лэхэм щыщу зыми къыхуэщ'лэкъым. Депл'ынщ, уэ къыпхуэ-щ'лэмэ.

– Къызэупщ'л. Слъэк'л къэзмыгъанэу сегупсысынщи... Щ'лалэ цык'лэхэм къащыхуэмыш'лэк'лэ, сэрк'и тынш хъуну къыщ'лэк'ынкыым ар.

– Умышынэ. Къыпхуэмыш'лэмэ, сэри сыбдэлэпык'унщ, – зигъэл'лу къопсалгъэ къаныр.

– Упсэу, си щ'лалэ. Сэ сощ'лэ уэ узэрыгущ'лэгъулыр.

– Япэр занщ'лэу къапщ'лэмэ, ет'уанэмк'и сыноупщ'ынущ.

– Содэ.

– Сызэроупщ'ынухэр, ди Нанэ зэрыжилэщи, псынщ'лэу узыгъэгуп-сысэщ. Ауэ жэуапри тэмэму къэптын хуейщ. Ухъзыр?

– Сынодалуэ.

– Дыгъужьымрэ щынэмрэ зэгъусэ пщ'ы хъуну?

– Хъунукъым. Уи щынэр дыгъужьым пхуригъэсык'ынщи...

– Щынэмрэ мэкъумрэ-щэ?

– Ари хъунукъым. Щынэм мэкъум ухигъэк'ыжынщ.

– Узахуэщ! – игурэ и щхъэрэ зетел'гу жэуап къет къаным. Занщ'лэуи къыщ'лэгъу:

– Ауэ къыпщымышхуэ нэхъыщхъэмк'лэ сыноупщ'лауэ. Абык'лэ сыщы-ноупщ'ыну д'япэк'лэщ.

– Пэжуи?! – и къаным и гуапэ ищ'ын хысэпк'лэ, атэлыкъыр къо-нэщхъыф'лэ. – Укыызэрызэупщ'ыну псори къэсщ'ла си гугъати, – аргуэрэ и пащ'лэк'лэ къыщ'лог'уф'ык'л Мэршэн.

– Ущоуэ. Сынызэроупщ'ыну нэхъыщхъэхэм зыхуэдгъэхъэзырауэ арац алъандэм.

– Хъунщ. Содэ. Ауэ, си фэр иумыхыу, къызэупщ'л а нэхъыщхъэм-к'лэ.

– Умып'лэщ'лэ, кхъы'лэ. Уэ сыт шыгъуи согъэл'ушри сымыплэщ'лэну. Къызэдалуэ-т'лэ. Дыгъужьыр, щынэр, мэкъур псым дауэ зэпрыпш хъуну? Ауэ щыхъук'и, кхъуафэжьеймк'лэ щыри зэуэ зэпрыпш хъунукъым.

– Уэлэхьы, си щ'лалэ, гупсысаплэ сыхэбгъэхуам... Щыри зэуэ зэпрыпш хъунукъым, жолэ. Абы зы щэху гуэр хэлъщ. Нт'лэ, дауэу щ жыпл'а моищыр зэрызэпрышын хуейр? Ауэ зэпрумышуи хъунукъым... Дауэ? Дауэ? Жыы ухъуамэ, арац: гупсысэри жьажъэ мэхъу. Си акъылыр хуэк'луэркъым.

Сщлэркъым, щлалэфл, жыслэнур. Дыгъужьымрэ щынэмрэ зэгъусэ пщлы хъунукъым – щхъуэжьым щынэр зылуридзэнщи... Щынэмрэ мэкъумрэщи... Ари хъуркъым: щынэм мэкъур пфишхыжынщи... Гупсысаплэ сыхэбдзаш. Бэлыхъ сыхуумыгъэту къыздэлэпыкъу, – зыри къыгурымылуэжыфэ зытригъэуауэ, атэлыкъыр и къаным йолъэу.

– Ыхъы! – сабийхэм зэрахъэлу, къогуфлэ Хъан-Джэрий. – Зыкъэптрэ?

– Укъыщыстеклуаклэ, пло-тлэ къысхуэнэжыр? – къаным гу зыльримыгъэтэн хысэпклэ, и щхъэр щлелури, дадэр къыпогуфлыкл.

– Ара плъэкынури?! – Хъан-Джэрий къыхокыиикл. – Къыпхуэмыщлэн хуэдизу, гугъуехъ лъэпкъ хэлъкъым абы, – пэжщ, и атэлыкъым щлэнаклэркъым – ар емыклуш. Ауэ тлэклу зигъэщлагуэми пщлы хэлъкъым. – Япэ щыклэ щынэр зэпрыбош. Итланэ – мэкъур. Щынэр къызэпрыбошыж. Ар псы луфэм къыщыбонэри, дыгъужьыр зэпрыбош. Ар мэкъум и гъусэу къыбогъанэ. Уэ щынэм деж тыбогъээзж, ар къызэпрыбошыжри... Аращ зэрыхъур... А мыхъэнэншэр къыпхуэщлакъым.

– Узахуэщ – къысхуэщлакъым. Узэмысар луэхушхуэщ. Уэ абыхэм зыгуэр хэпщыкырти... клэни лэзэу уоджэгу, къыптеклуэ щымылэу. Аращ – уэ псоми ухозагъэ. Уакъыл жанщ. Псори псынщлэу зэпыболъытыф. Абыхэм уезыгъэсар фи нанэ гуащэраш. Узэрысабийрэ уегъэлущ, уеуший... Щэуей-щэ? Дэгъуэн щымылэу, цыхуфлш! Абыи сытым хуэдизым ухуигъэлуща?! Ущлалэ губзыгъэти, уи деж ахэр псыхэклуадэ щыхъуакъым.

Иджы чэзур сысейщи, сынызэроупщым жэуап къет.

– Ухуеятэкъэ! Япэ щыклэ къыстеклуэ. Итланэщ укъызэупщлэ щыхъунур.

– Нтлэ, иджыри нэгъуэщлэ зыгуэрхэмклэ укъызэупщыну?

– Сыноупщынуш-тлэ. Къызэдалуэ мыдэ. Чыржыныщыр зэхуэдиз ыхъэурэ дауэ яхуэбгуэш хъуну цыхуиплым: лым, абы и фызым, зэшыпхъуитлым?

– А къуажэхъри Щэуей къыбжезылар? Хъэмэрэ уи анэшхуэ фи гуащэра?

– Хъэуэ. Ахэракъым – къуажэ щлалэ цыклухэраш. Пэщыкъуш къызжезылар.

– Къуажэхъыр къыбжезылар Пэщыкъумэ, ар тыншу къысхуэщлэн хуейш. Уэ губзыгъэу узыгъэса уи анэшхуэ гуащэм хъэмэрэ Щэуей и акъылым хуэдэ ещхъ абы илэу си флэщ хъункъым.

– Сэ а уи луэху бгъэдыхъэклэмклэ сыарэзыкъым. Пэжщ, ар зэранщлаклуэщ; къуейщлэщ. Ауэ губзыгъэ цыклуш. Щапхъэ хуэхъур, зыдэплъейр сщлэркъым. Ди Нанэ-гуащэ хуэмыдэми, абыи анэшхуи адэшхуи илэщ. Узэрыщыгуазэщи, лыжь-фызыжьхэр губзыгъэ защлэщ... Хъунш. Илэ, къащлэ. Ауэ, къызжилакъым жумылэж, ущымыуэ.

– Зи мэр дахэ чыржын хуабэхэм ехъэлла къуажэхъыр къыпхуэмыщлэныр емыклуш. Еплэщлэтын хуейш, армыхъумэ ахэр упщылушынщи... Нтлэ, лыр зы цыхуу къыдоштэ. Зэшыпхъуитлэ жыболэри, аитлум я зыр лым и фызыраш, адреир и щыкъу цыхуубытираш. Ари тлу хъуа? Ахэр зэхыдолъхъэжри... псори цы хъууэ араш. Яхуэгуэшын хуей чыржынхэри цы мэхъу жыплащи, зырыз ялъос. Къэсщла?

– Къэпщлаш! Уэй, къэпщлам! – дуней гуфлэгъуэр илэщ Хъан-Джэрий. И къаныр зэрыгуфлэр Мэршэни гуфлэгъуэшхуэ къыщохъу: щлалэ цыклуш гу къабзэ, псэ къабзэ зилэщ. Хъэрэмыгъэ, фыгъуэ-ижэ хэлъкъым.

– Иджы уэ кызыэупщI. УкызыэрызэупщIым и жэуапыр кыысхуэмыщIэрэ – сфIэпхьащ. Адэки укызыоупщI...

– Мыкуэду плэрэ ар? Дызэрытемыгъаклуэу, щIы зэдэтшхаш. Абдеж щыдухыным дауэ уеплэрэ?

– ТIэки дыбгъэджэгужамэ, нэхъ къэсщтэнут... Кхъылэ, зэ закъуэ нэхъ мыхъуми...

– А иужьрей зэ закъуэр кыпфIэсхьмэ-щэ?

– ИтIанэ аргуэру тIэу дызэдоджэгури, къэзыхьыр теклуауэ добж. Армыхъумэ, дызэрытемыгъаклуауэ, дауэ зэрыдухыну?

Мэршэн мэгуфIэ: щIалэ цыкIур пльагъуэрэ хохъуэ. ЙофIаклуэ. Ди Тхъэу Тхъэшхуэ, къэхъумэ. Гъуэгуейхэм пэлэщIэ щIы. Щхъэщытхъуу, зыкызыфIэщIыжу кыуумыгъэхъу.

– Хъунщ. Содэ. Узахуэщ: дэитIум хэт нэхъ лъэщми зэхыдогъэки. Кызыэдалуэ-тIэ мыдэ: щыIащ-псэуащ зы адэрэ абы фIыуэ ильагъу и къуитIрэ. Зэгурылуэ-зэдэлуэжу хъарзынэу зэдэпсэхуэрт. Адэм и плэгъуэр кызыэрысыр, ишх дунейм зэрытемылгыжыр щызыхищIэм, и къуитIыр къреджэри яжрелэ: игъащIэ лъандэрэ къэдугъуея мылкъур Iыхъэ-Iыхъэ цыкIуэрэ мыгуэшамэ нэхъ къэсщтэнут. Сэ слъэкIыхукIэ абы сыпылъащ. Ауэ сыт пщIэн? Псэ зилэм уахъты илэщ. Си ужьыр махуэ фхухъу. Сэ сылIа нэужь, фщIэнуращ: шыгъажэ фощI. Зиш яужь къинэм, гуэш-къэгуэш хэмыту, ди мылкъур зэрыщыту лъос, – ар и уэсыту, дадэр дунейм йохыж.

Уэсытыр гъэзэщIэн хуейтэкъэ? Я шы зырызым тотIысхьэхэри, зэшитIыр кызыэдэжэну губгъуэм докI. ДэкIахэ щхъэкIэ, япэ илгын къахэкIыркъым, сыту жыплэмэ теклуауэ бжын хуейр яужь къинэращ, мылкъур зэрыщыту кызыхуэнэнтури аращ. Шыхэр кыжьэздэкъуауэ ялыгъщ. Я плэм икIхэркъым. Адыгэхэм я ерыщагъым уэри ущыгъуазэщ: щыту загъэлэнущ. Ауэ, моитIум насып ялэти, гъуэгурыкIуэ гуэр къахуозэ. Къахуэзар лыжь фэншэ цыкIу гуэрт. Ауэ губзыгъэт, бзаджэт. Фишхэр я плэм щIивмыгъэкIыр, щIэвукIыр сыт? – щIоупщIэ ар. ЗэкъуэшитIым Iуэхур зыIутыр жралэ абы. Лыжь цыкIур и пащIэкIэ кыщIогуфIыкI. Зыгуэрхэр кърегъэкIуэкI... Абы нэхъ хэмылгу, шуитIыр зэдоль. Лъэки къамыгъанэуи, шыхэм йольэдэкъауэ. Ауэ тIум я зыр яужь къонэ... Иджы, си къан, уэ къэпщIэн хуейращ: сытыт лыжь цыкIум абыхэм къажрилар? ЗэрыукIыжу, зыр зым кытежыныр я гуращэу, ахэр щхъэ кызыэдэжэн хуей хъуат?

И щхъэр бжыхьым иригъэщIауэ, хогупсысыхь Хъан-Джэрий. Абы и щытыкIэр щилъагъум, Мэршэн къоштэ: щIалэм зыгуэр кыщыщIа?

Къаным и щхъэр зэгуэр къелэтыж – и нэхэм хъуаскIэр кыщIлех. Плейтеуэ къажыхь.

Дадэр поплъэ къаным жиIэну. ЩIалэ цыкIур фIэгъуэныхь зэрыхъуари и фэм къегъэлъагъуэ. ИгукIэ желэ: «Ягъэ кIынкъым – гупсысэфу зрырегъасэ».

Сыт имыщIэмэ, къуажэхьым и жэуапыр кыыхуэщIэркъым. ИкIи зэ-римыщIэмкIэ зыкыыхуэумысыжыркъым – ар и уэркъ напэм хутегъахуэркъым. Ауэ, шумьщIэкIэ, сыт пщIэн? Зыкъэумысыжын хуейщи... УкIытауэ, пльыжьыбзэ къохъу.

– СIо, си къан? Хуабжъу ухэплъэ хуэдэ... Псы икIыплэр кыпхуэмыгъуэту ара? Зыри жыплэркъыми. Теклуэ защIэу зи дуней гъащIэр зыхь щыIэкъым, си щIалэ цыкIу. ИкIи утекIуэнщи, кыщыптекIуи къэхъунщ. КъазэрытекIуэлам игъэдзыхэр лыгъэншэхэращ. Нобэ уэ сыкыыхэб-

гъэщлэмэ, пщэдей сэ сыптеклуэжынщ жыплэу, уигурэ уи щхьэрэ зэтелъу, уи лъэр щлэмыхуу псэун хуейщ. Къыбгурылуа?

– Догуэт! Догуэт! – зешхыжьыж къаным. – А лпыжь губзыгъэ цыклум моитлум яжригагэныр сыт? Дауи, акъыл зыхэль гуэрщ. Ауэ сыт? Ди хаб-зэм тету, нэхъыщлэм нэхъыжьыр япэ зэрыригъэщыпхьэрауэ плэрэ?

– Хьэуэ, уэркъ щлалэ. Ныбжь луэху лъэпкъ зэрихуакъым.

– Нтлэ, луэхур здэщылэр шыхэрауэ плэрэ? – зитыну хуейкъыми, Хъан-Джэрий лэджэ къребжэкл.

– Ар пэжым нэхъ и гъунэгъуш, ауэ пэж дьдэкъым, – Мэршэн и къаныр нэхъри къегъэгубжь. Гупсысэм зи щхьэр зэтрич Хъан-Джэрий бжыхьым зыклэрегъащлэ:

– Мыбы зы щэхушхуэ гуэр хэлъщ, Мэршэн...

– Къызэрысфлэщлымклэ, къаным зыкъет.

– Ущоуэ! – къэщтауэ къыхоклиикл уэркъ щлалэр.

– Сыщыуэмэ, уи жэуапыр дэнэ щылэ? Ар шумьщлэклэ, къыпфлэс-хьауэ аращ... Ныбжеслатэкъэ ди зэдэджэгуныр дыбгъэухыну? Куэдщ ар – абдеж щыщыдогъэт, армышумэ... Лпыжьым мобыхэм яжриарат: фызытес шыхэр зэфхьуэж.

– Сыту губзыгъэу къыщлэкла а лпыжь цыклар! Ахьей ар сэ къысхуэ-мышлэнрэт... Моитлум ящыщ дэтхэнэми зытес шыр къытригъэжыну пылынут, езым ейр яужь къригъэнэн папщлэ. Къуажэхь дэгъуэщ! Сынхьуэхьу, Мэршэн – сфлэпхьащ!

– Упсэу, си щлалэ. Пэжщ, сэ къэсхьащ. Ауэ уэри пфлахьакъым...

– Ар дауэ? – егъэщлагуэ Хъан-Джэрий.

– Быдэу уигъэгупсысакъэ?..

– Ауэ сытмикъым! Си щхьэр зэгуэч пэтащ.

– Зэгуэмычу къызэтенащ. Щхьэ куцпыр бгъэлэжьащ. Ар фейдэуэ къыхэпхьащ.

– Уэли, узахуэм!

– Аращ-тлэ зыри пфламышьауэ къэлъытэн щыхуейр.

Уэркъ щлалэр къызэщлэплъащ. Къызэрыклащ.

– Кхьылэ, иджыри зэ закъуэ дызэдэгъэдэжэгуж. И, зо? Хьун, зо? Ар-гуэру сфлэпхьмэ, абдеж щыдоух. Псомкли укыстеклуауэ собжри... Уэ зэрыжыплэмклэ, си щхьэкуцпыр нэхъыфлу лажьэ хьуащ, нэхъ губзыгъэ сыхьуащи... хэт ищлэрэ, къыпфлэсхьмэ, щлы зэдэтшхауэ аращи...

Сыту щлалэ флыщ! Плъагъуркъэ, и мурадым и лэр тримыгъэхуауэ увылэнукъым, – атэлыкъым и гур хэхьуэрт. – Ар хьэл-щэн хьарзынэщ. Ауэ шынагуи пылъщ: теклуэну, бжыпэр иубыдыну зыфлэмыфлыр хэт? Аращи, зэжьэхьуэхэр, зэныкъуэкъухэр къохьу. Абыхэм ухэклуэдэныр бетэмалщ... Апхуэдэ куэд си нэгу щлэклащ сэ. Сэри сыхэклуадэ пэтащ. Насып силэти, луэхур зыхуэклуэнклэ хьуныр къызгурылуэри, псынщлэу сыкыклуэтыжат, армышьу си щхьэр хэслъхьэнклэ зыхуэлуа щылэтэкъым. Гъэщлэгъуэныракъэ, узыгъэлъэпэрэпэнухэр, узыгъэунэхьунухэр ууей-хэращ. Цыхур нэхъыбэу зыгъэщхьэрыуэр, зыгъэклуэдыр езым и гъунэгъухэращ. Ар гуауэ тлуащлэ мэхьу. Лажьи-хьати уимылэу, уи бийм улэщлэкуэдамэ, зауэм ухэту уаукламэ, нэгъуэщлэ мыхьуми, цыхум я гум фыкылэ укьонэж. Ууейм уиуклыжамэ-щэ? Аращ гуауэшхуэ дьдэр... Апхуэдэм Тхьэм дыщихьумэ...

– Мис иджы къызгурылуащ, – жи Мэршэн, – уэ клэнджэгухэм деж ущытеклуэр: балигъхэми ещхьу, уэри зэпымыуэ теклуэныгъэм ухуопа-бгъэ. Ар флыщ... Содэ – иджыри зэ дызэдэдэжэгуш. Ауэ, къызжилакъым

жумылэж, мыбдеж акъыл жан ушилэн, лэмалшыуэ ущытын хуейщ. Псынщлэу умыгупсысэуи хъунукъым... Уэ бжэклэм ухуэлэзэ?

– Ари фы дьдэу! – къыжьэдоху щлалэм, итланэ зыщлогупсысыж: атэлыкъым щхъэщытхъугъэр флэфккъым. – Собжэф...

– Гупсэхуу къызэдалуэ-тлэ мыдэ. Икли ныбжеслэну бжыгъэхэр уи гум иубыдэ... Мылэрысей жыгым шууипщл бгъэдохъэ. Зым зы мылэрысэ кыпеч. Етуанэм – тлу, ещанэм – щы, еплланэм – плы, етхуанэм – тху, еханэм – хы, ебланэм – блы, еянэм – и, ебгъуанэм – бгъу, епщланэм – пщы... Ущлэдыхъэшхыр лло? Тлэкли уемыплэщлэклыу плэрэ?..

– Укъызэрызэупщлынуур къэсщлащ: шухэм мылэрысэ дапщэ кыпа-ча?

– Апхуэдэу ущигугъэр лло?

– Бжыгъэхэр щыхэтклэ, луэхур есэным хуэклуэну хъунщ. Ди Нанэ Къанитат жилэрейт: фыуэ мыбжэфым, есэпхэм щымыгъуазэм мылкъу-шхуэ зэригъэпэщыфынукъым.

– Тэмэмуи жилэрт. Умыбжэфмэ, мылкъушхуэ зумыгъэпэщыфы-ныр щыгъэтауэ, уцлыху ныкъуэу аращ. Щлэныгъэлхэм вагъуэхэр ябж, дзэпщхэм я зауэлхэр, шум кыпэщыль гъуэгуанэр зыхуэдизыр. Есэ-пыр щлэныгъэ куум и лъабжъэщ. И къежьаплэщ... Хъунщ, къэпщлауэ ущигугъэклэ, кызыжелт.

– Жыгым мылэрысэ щэ ныкъуэрэ тхурэ кыпачащ. Дэитлум дигу къеуэн хуейр мохэр мылэрысэ лэфлхэмклэ кызыэрыддэмыгуэшаращ.

Атэлыкъри къанри къодыхъэш.

Къуажэххэмклэ тлэкли зытригъэуми, Мэршэн хэзыгъапллэ, зыгъэплей-тей щылэт: и унэм кытеуа хъунщлаклуэхэм егупсысыныр имыухуэрэ, Мыхъэмэт-Джэрий къэзакъхэм зэрапыщлам теухуа псалъэмакъхэри кърахъэжьащи... Ухэзыгъэпльэныр гъунэжщ.

Ди луэхухэр зэлуемыбзу сыт хуэдизрэ дызэрыпсэунур? – йогупсыс Мэршэн. – Уафэми щыльэми лэбэ, зауэ-банэхэми хэт, урысхэми тырку-хэми я гъусэ, дэр-дэруи дыкъащти... хъэмэрэ джэдумрэ ещхъуш дь-зэрыпсэур. Щыри абы кыитеклэри, Бзиикъуэ зауэм и ужьклэ, лъыпсым щигъэнащ. Дызыщыгугъын фыгъуэ щылэжккъым. Адыгэхэм мыгъу-щыжын гуауэр дипкъэхэмкли ди псэхэмкли дошэч. Улэгъэр къешынуэуж зэпытщ. Ер уи унэм кыхъа нэужыщ фыр зищлысыр кыщыпщлэр. Дэ лейуэ ди фэм дэklar дэри ди щхъэм къэсу дрикъунщи, кыитщлэхуэ щлэблэми къайлыжу яхурикъунщ. Къыдэмэщлэклэ мыгъуэр, дызыхуэчэ-мыр фырщ... А фыр дэнэ кыклын? Дэр-дэру дызэгурылуэжырккъым. Ауэ щыхъукли, цыхуищ дызэригъэхъэлли, батэр дгъэшу дызэщогуфлык. Дызэщотхъуж. Дэр нэхъыфл щымылэу щыдолуэж. Ауэ ещанэр луклыжа-мэ, ар хъэм егъэхъынымклэ зэуэ дьлэзэщи!.. Щхъэ къыдгурымылуэрэ: мэзыр жыг зырызурэ зэрызэхэтым ещхъу, лъэпкъри зыгъэллэпкъыр уэращ, мораш, сэращ. Псори дызэхэплхъэжмэ, адыгэ лъэпкъ хъужыр дэращ... луэхушхуэращ – дэтхэнэ зыми егъэляуэ ди щхъэр фыуэ долъагъуж. Дыщхъэхуэщэщ. Псоми зыдогъэгубзыгъащэри, хэхуэ зыпщ щыдымылэр, ди къэралыгъуэ кыщылитхузэмыгъэпэщыр аращ. Ар уилэ хъумэ, узыхуейр зы пащтыхъщ. Ди дэтхэнэ зыпщми игъэпащтыхъынур езыращ... Жыжьэ щхъэ уклуэрэ? Дыкъащтэ Абат Беслъэнейрэ сэрэ. Сыт хужыплэн? Ллы губзыгъэщ ар. Сэри зызгъэделэркъым. Сыт-тлэ дыщлэзэщыхар? Уегупсысыпэмэ – зы емыклу тлэклуш. Сэ нэхъыбэ къэзгъэщламэ, дунейр къутаи! Сынэхъыжмэ, сынэхъыжь губзыгъэни хуейт. Арщхъэклэ – дэнэт!.. Зыкли худэсчыхырккъым. Худэсчыхыпауи

соцри – мор езым иукъуэдиям пхутеклыну? КъызэрыщлэклымкIэ, дэ дызэрыпсэур ди акъылыракъым – ем дызэрихъэу аращ. Ди гуэныхъхэм я унафэм дыщлэцтц...

– Мэршэн, мо IуащхэмкIэ плъэт.

– Шу гуэрхэр сольгагъу. Щхъэ укъэщта-тIэ, си щлалэ?

– Сыкъэщтакъым... Ауэ мохэр дэ къытхуэкIуэ сфIошI...

– Арагъэнц, – езыри тIэкIу къызэрыпIейтеяр щлалэ цыкIум шигъэпщ-кIуурэ, Мэршэн и нэхэр шухэм ятонэ. – Хэт сымэу пIэрэ ахэр? Уи адэмрэ Щэуейрэ хуэдэ? АрщхъэкIэ мохэр хы мэхъу. Мыхъэмэт-Джэрий нобэ къыгъээзэжынуи жиIакъым.

– Мобыхэм си адэр яхэткъым, абы и шыгъуэр къэсцIыхужынут сэ. Хэт сымэ-тIэ мохэр?

Зыри зыфIимыгъэIуэхуфэ зытригъэуарэ Iэдэбыбзэу, и къаным щотхъу Мэршэн:

– Уи нэ цыкIухэр жанц! Уи адэр зэрахэмытыр и шыгъуэр зэрумы-лъагъумкIэ къызэрыпщIар?

– Хъэуэ.

– Ахэр хэтми сщIэркъым. Ауэ зэрымышапсыгъхэр гурыIуэгъуэщ...

– Ущыуащ, Мэршэн! Ущыуащ, – жиIэм шэч къытримыхъэу, къопсалъэ къаныр. – Шууищым я зыр сэ къэсцIыхуакIэщ. Уэ ущыуащ!

– Хэтц жыпIа-тIэ а къэпцIыхуар?

– Абат Беслъэнейщ! – къокIий Хъан-Джэрий.

– Ар дауэ си фIэщ пщIын? – къоцтэ Мэршэн. И нэхэри псыIэ къохъу – куэдыIуэрэ плъэкъуауэ ара е земыжъа нэпсхэр къащIэлъэ-да? – Абат Беслъэней сэ къызобий. Иужь дьдэу ар ди къуажэ щыщыIар сщIэжыркъым. Ар мыбы къэкIуэну си фIэщ хъуркъым. Ди щыIб зэхуэд-гъэзэн фIэкIа, абырэ сэрэ дызэлуплъэфынукъым!..

VI

Махуэр хуэмурэ хуэкIуэрт дыгъэ къухъэгъуэм. Гъэмахуэ махуэ хуабэр текIуэтурэ, абы и пIэм къиувэрт пщыхъэщхъэ щыIлэтыIэр. Ар псэми Iэпкълъэпкъми тыншыгъуэ, зыгъэпсэхугъуэ цагъуэт зман телъыджэт. Махуэ хуабэм зэпкърихарэ зи гукъыдэжри зи лъэри жъажъэ-жъажъэу ичындыкIэм нэзылъэфэса Къанитат гуащэ абдежхэм махуэжей ищыныр и жагъуэтэкъым, езым зэрыжилэмкIэ, абыкIэ и къарур къыгъэщIэрэщIэ-жу, тIэкIу зыкъыгъэщIалэжу арат. А зыгъэпсэхукIэм апхуэдизкIэ есати, гуащэр нэхъ пасэу къыщызэщыуж е щыхэжае къэхъуртэкъым – абы «и сыхъэтыр тэмэму лажъэрт»: къыкIэрымыхуу е япэ имыщу.

Къоушыж. И псэм зэрызигъэпсэхуар нэрылъагъуу, нэщхъыфIэщ. И Iупэхэр зэтож. И нэгум нурыр къыщхъэщех. Зэрыгуащэри зыщигъэгъуп-щэркъым: а зэрыщылъурэ, и IуэхутхъэбзащIэм къоджэ:

– Сисурэ! А Сисурэ, кхъыIэ, къакIуи щхъэгъубжэлупIэхэр зэлух. Жыы къабзэ къыщIегъахуэ.

ЩIым теувэу умыщIэну, Сисурэ щабабзэу, Iэуэлъауэншэу къыщIохъэ. ЩхъэгъубжэлупIэхэр хуэм цыкIуурэ Iуех. Жыы къабзэр езыми къыIурыуа нэужь, псалъэмакъыншэу щIокIыж. Тас-къубгъан иIыгъыу асыхъэтуи къегъээзэж. Гуащэм зрегъэтхъэщI. Абы щIэх-щIэхыурэ псы щыIлэмылкIэ зитхъэщI и хабзэщ. Арагъэнц, ныбжышхуэ иIэ пэтми, и нэгур щыIзэ-мылъэр – лыдыжу щIэплъагъур.

ЗытхъэщIын еухри, ар шэнтым тотIысхъэ.

– Ди лъапсэм сытхэр щыхъыбар? Дыщлэгүзэвэн щымылэрэ?
– Псори хъарзынэщ, ди гуащэшхуэ, – къопсалгъэ хъыджэбз гьур
цыкълур. И лүэхури ээпигъэуркъым: гуащэм и щхъэр хуежь.

– Къуажэм-щэ?

– Къуажэри хъарзынэщ. Тхъэм и шыкуркӀэ, гузэвэгъуэ щылӀкъым.

– Упсэу, тӀасэ. А псори Алыхъым зэрифыщӀлэр зыщыбгъэгъупщэр-
къыми, сыпхуэарэзыщ. Абы и нэфӀыр зыщыхуэнухэм ящыщ дыхъумэ,
ди насыпщи, и фыцӀагъэри дгъэкӀуэд хъунукъым. Иджы, тӀасэ, сыт
щыгъуи зэрытщӀым хуэдэу, си щхъэр схуэжь, щхъэцыр зэрыдзэ... Нэмэз
щыгъуэр къос. Абы зыкыкӀэрызгъэху хъунукъым. Сыпхуэарэзыщ, Си-
сурэ, Алыхъыр арэзы кыпхухъу. Уи лэ цыкӀлухэр зэу гуапэщ, щабэщи,
кызыэрыгуэкӀ мэкъумэшыщӀэ унагъуэм укъыщальхуауэ пцӀӀанкъым.
Уи бзэри лӀфӀици, уи псэри дахэщ. ПцӀӀэхэри хъуну, дагъуэншэу уоцӀэ.
Алыхъталэм фыуэ укъызэрильагъур зэи зыщумыгъэгъупщэ: и фыщӀлэр
умыгъэкӀуэд. ИтӀанэ бгъуэтыну уи щхъэгъусэри, уэри, фи бынхэри Тхъэм
и нэфӀым фыхиньнкъым.

– ФыцӀӀэшхуэ пхузощӀ, гуащэ, – жери Сисурэ зегъэщхъ. – Апхуэ-
дикӀэ укъысщотхъу, гуапагъэ кызыжолэри, согъэукӀытэ. Уи псалъэхэр
зэрызгъэпэжыным сыпылтынщ...

– Зи напэр зыхъумэжым, укӀытэ зыхэлъым и насыпщ. Къыумылэжьу,
пхуэмыфащэу псалъэ дыгъэл пхужысӀэу аракъым, апхуэдэу щыщыткӀэ,
си щытхъухэр зумыгъэщӀӀэгъуэкӀ.

Тас-къубгъаныр щӀехри, Сисурэ щӀокӀ. Хэплъапэурэ, гуащэжьыр абы
кӀэлъоплъ. Хъыджэбзым бжэр кыхуищыжа нэужь: «Еу-уей мыгъуэ,
къуэ силамэ аратэкъэ, – жи игукӀэ. – АрщхъэкӀэ Алыхъым кызипэсакъым
апхуэдэ насып. Къуэ силамэ, Сисурэ сыблӀпльыкӀыу, нысэ сылты-
хъуэнтэкъым. Къызгуролуэ, лӀджэми лӀджэ кысхуабжынт: и къуэ уэркъ
щӀалэм и лүэхутхъэбзащӀэу хъыджэбзыжь цыкълур кӀригъэшащ... Сыт
къысхужалауи, а гуфӀӀэгъуэр слъэгъуамэ... Зи мылүэху зезыхуэхэм я
щхъэ зэрыхт... Нэхъыщхъэрати, си щӀалэр мобы насыпфӀэ дэхъунут.
Сэ абы нэхъ гуфӀӀэгъуэшхуэ сыхуейт? АрщхъэкӀэ, сыт пцӀӀан, Алыхъым
кызитакъым къуэ. ЩӀэуей къезгъашэ хъунукъэ ар? Ауэ сытми хъун?!
Хъунщи, тӀыгъуэжынщ! ЩӀэуей кызыемыдалуэмэ-щэ? Къызыемыдалуэмэ,
щӀегъуэжынщ – Сисурэ и фӀэгъу хъыджэбз Адыгэ хэкум иригъуэтэн-
къым. КъызыэрызэмыдӀлуари хуэзгъэгъункъым – ди лъапсэр къезгъэ-
бгынэнщ».

Уэркъ бей унагъуэм я гуэщ блыным деж Къаймэтрэ Хъэжы-Къасейрэ
гу щызэрагъэпэщыж. Ещанэ лъхукъуэлӀым мэкъу пыпхъуэр зэщӀебгъэж.
А-адэ плӀанӀпэм дэт кӀыщым лӀуэлъауэшхуэ кыщӀӀолукӀ. КӀыщым щхъэ-
щыт лүгъуэ мащӀлэр жьыбгъэм хуэмурэ уэгум хуелӀэт. ИтӀанэ къегъэзэж а
жым. Губгъуэр зыдэщхъыщхъ нартыхупкӀэм щхъэшохъэри, щӀегъэхъае,
нартыху бзий лъагэхэр щӀеупскӀэ.

ПщыкӀы хъыщхъэм и теплӀэри и лӀуэлъауэри гукъыдэж къозытщ: сабий
джэгухэм я дыхъэшх макъыр жьгъырущ, зи анэхэм пӀпльэ шкӀӀэхэри
пӀащӀӀэу цыкӀлухэм къадожью. Сыджымрэ уадэхэмрэ ягъэлу макъхэм
къахэлъэт хъуаскӀӀэхэр дӀлӀгъэтейхурэ уэгум щыпщӀыпщӀ вагъуэхэм гъусэ
зыхуащӀ, пшапэ зэхуэуэгъуэр нэхъ кӀыхъ ящӀ. Къуршыщхъэ хужьхэри,
илӀгъэпс пльыжь ящӀӀэгъэжа нэхъей, дыгъэ етӀысэхым и бзиипльхэм
иралэ. Модрей лъэныкъуэмкӀэ уплъэмэ, жэщыр кызыщхъэщыгъуальхъэ
мэз абрагъуэр тенджыз фыцӀӀэшхуэу мэуфафэ.

Гуфлэгъуэщ а псори уи псэм къедэхащлэу, уи жэщыр тынш къыпщашу плэм уеклуэжыныр.

А псоми еплъмэ, гухэхъуэ игъуэтурэ, зыкъомрэ пырхъуэм теташ Сисурэ. Къымыдэклэ, ар щыгуфлыкырт зи лэрамэшхуэхэр къыхуэзышыиуэ абдеж дьдэм къыщыт жызумейр къыззрыхуэгуапэми. Нобэ хуэдэу хъунуш жызумри, лэби къыпыч, уигу плэпыхым хуэдиз шхы. лэрамэхэм, къудамэхэм захуэмылыгыж щыхъуам деж, Щэуей лэмал лэджэ къегъуэт: ахэр клэрещлэ, щлэгъэкъуэн яхуещл. Лейхэр, жьгъейхэр къыпеч – нэхъ цырхъ ещл, дыгъэр нэхъыфлу ятепсэн, нэхъ лэфл хъунхэ папщлэ.

А зыхэт гупсысэхэм къахоклри, Сисурэ Щэуей деж нос: сыту плэрэ иджыпсту ищлэр? Мыхъэмэт-Джэрийрэ абырэ зэщымыхъауэ къыщлэклащэрэт. Къэзакъхэм зэрапыщлам щхъэклэ, и зиусхъэным епсэлъэну жилат. Пэжщ, хъыджэбзыр Щэуей елъэлуаш: уи мылуэху зумыхуэ, зиусхъэнхэм я унафэм ухэмылэбэ. Сытклэ ухуей абы? Дэ дымэкъумэшыщлэщ, дылуэхутхъэбзашлэу аращ. Мохэр уэркъщ. Ауэ къытхуэфлхэщ. Гуапэу къытхуэщытхэщ. Гуащэраци, анэм быныр флыуэ зэрилъагъум хуэдэу укьелъагъу...

Зиусхъэнырэ Щэуейрэ зэрежьэрэ махуиш къудей дэклауэ арами, щлалэм апхуэдизклэ хуэзэшашу, гуащэм и псалъитл я зыр и лъхукъуэллыращ: дауэ хъууэ плэрэ? Дахэ-дахэу ягъашхэхэрэ? Зыхуей хуагъазэхэу плэрэ? Си унэжь, пхъэжь дакъэ мафлэ, жи. Зэ я унэ къыхъэжахэмэ... Я къэсыжыгъуи хъуаш...

– Лло, Сисурэ, пщлам ущыгуфлыкыжу ара? – хъыджэбзым и щыбагыклэ къыдохъэ Хъан-Джэрий и анэ Бычэ. – Бжэлупэри пщлэнтлэри, псыхэр иутхэжауэ, къабзэ лейуэ къыупхъэнклащ. Абыхэм ятепщыхъа тхыпхъэщыпхъэхэм я дахагыр-щэ?! Гуащэм хэдыклхэм ухуигъэсащи, псы ибутхэурэ, уэ бжэлупэри пщлэнтлэри уогъэдахэ.

Сисурэ, къэуклытауэ, и щхъэр ирехъэх:

– Псалъэ гуапэхэр къысхужолэри, Тхъэр арэзы къыпхухъу, гуащэ. Хъун хуэдэу зыгуэр схуэщлэмэ, абы уи флыгъи хэлъщ.

– Си флыгъи?! – Бычэ къонэщхъыфлэ. – Сэ мы унагъуэм сыкъыщыхам уэ уцлыкунитлэт, ауэ мастэ-луданэклэ узыхэмызагъэ слъагъуртэкъым.

– Тхъэм и нэфл зыщыхуэн гуащэшхуэм сригъэсауэ арат... Зиусхъэныр псынщлэлуэу къэсыжащэрэт, ди уэркъ щлалэм и хыбарыфл къытхуихърэ дигъэгуфламэ, дехъулат. Абы зэуэ дыхуэзэшашу... Я къуэхэр къану яту адыгэхэм апхуэдэ хабзэ дауэ къаублат?

– Хуэму, хуэму! А жыплэхэр гуащэм зэхихмэ, шхыдэнщ, – мэлущашэ Бычэ. – Ди бын дыгъэ-дыщэ цыклухэ, Алыхыым къыгъэхъунхэ, фэращ анэхэм гуфлэгъуэу дилэр. Фэ къывгурымылуэ щхъэклэ, анэхэм флыуэ фыкызыэралъагъур фщлэмэ!.. Хъани Сэхьиди зэуэ тплэщлэщи... Ахэр слъагъуну си наплэщхъэр къытобагэ. Абыхэм сэ зэуэ сахуозэшри, языныкъуэхэм деж си гур апхуэдизклэ мэбамплэри, адэклэ схуэмыхъыжу, къызэгъуэудынклэ сошынэ, - тхъэусыхэм-тхъэусыхэурэ, Бычэ луащэу щлэдзэ. – Гуащэшхуэм дежклэ мыплъмэ, Мыхъэмэт-Джэрийрэ щлалэр къызырришэллэжрэ куэд щлат. Зы илъэс нэхъыбэклэ тхуэхъыжыну си флэщ хъуркъым... Мо тетлысхъэплэм сабэр къельэщлэхыт, Сисурэ. Гуащэшхуэр къыщлэкынуш: жьы къабзэклэ бэуэнуш, пщыхъэщхъэ акъужь гуаклуэр зыщлригъэхунуш. Гъуэлъыжыгъуэпэхэм деж бжэлупэм зыщыбгъэпсэхуныр уасэ зимылэ флыгъуэщ.

Дыщэрэ дыжыныклэ гъэщлэрэщлэ баш лъаплэр зи лэдэж Къанитат

унэм кыыщлокл. Зиплгыхыу тлэклүрэ щот. И ныбжымы емылгытарэ, зэрыгуащэри зыщимыгыэггупщэу, уардэу зэфлэтц. Тхэм ещлэ абы иджыпсту зэригыэзахуэхэр. Ар кыыщыщлэклар зиггэпсэхун, жыы кьаб-зэклэ бэуэн кьудей щхьэклекьым – щэхуу, зэран кыыхуэмыхьулауэ, игуклэ унафэ лэджэ ищлынущ. Зиггэпсэхуну аратэмэ, етгысэхынтэкьэ? Мис иджы, гупсысэщ-гупсысэщ, щытщ-щытри, зричауэ адэклэ маклүэ. Ауэ сытми иыгы мыхьумэ, башри зыщигьакьуэркьым, кыыфлэбгьэкймэ, ар щыым иригьэлусэркьым.

Ауэрэ кыыздиклүхьым, и нысэм бгьэдохьэ. Хуогуфлэ. Тетгысхьэплэм йопль:

– Псори псынэ щылэклэ гьэщылытылащ. Дауи, Сисурэу кыыщлэкынщ ахэр зи лэужьыр.

– Сисурэщ, – нысэри и гуащэм цогуфгыкыж.

– Упсэу, си псэм хуэдэ Сисурэ. Клуэи, тласэ, си пэшым щлэль жыыху кьуэлэныр кыысхуэхьыт... Пщыхьэщхьэ телгыджджэкьэ, Бычэ?

– Икьуклэ пщыхьэщхьэ дэгьуэщ.

– Кьэсклүхьащ. Зысплгыхьащ. Зыгуэрхэми сегупсысащ. Иджы тлэкы зызггэпсэхунщ. Махуэ псом унэм дыкыыщлэкыркьым. Хуабэщ жыдолэри, бжэ-щхьэгьубжэр зэхуэщлауэ, унэ кыыфлым дыщлэсщ. Мо гьуклэхэм я лэ-уэлыауэр зэпагыэуну, езыхэми заггэпсэхуну яжефлэ. Дэри ди тхьэклүмэм жыы иунщ. Жыыхуи сыхуейкьым – Псыжь лэныкьуэклэ кьриху жыыбгьэр щылытылэщ. Гуаклүэщ... Щхьэ укыытщхьэщыт, Сисурэ? Кьэтгыс, тласэ, сибгьуклэ... Сытхэр пхузифыщлэ, ди Тхьэ! Сыту пщыхьэщхьэ дэгьуа-щэ!.. Ущлалэхуклэ уи узыншаггэм хуэсакьын, уэри узыклэпгыплгы-жын хуейщ, - зыри имыгьэлүщ, имыуший хуэдэу кьопсалгьэ гуащэр. – Иджыпстуи сыхьарзынэ пэтми, си щлалэгьуамрэ нобэрэ шурэ лээсрэ я зэхуакущ! Илгьэсхэм ящыгыгуу, щлалэгьуэри узыншаггэри плэщлокл. Ущыпсэуклэ, дэнэ уклуэн, жыы уохьу. Уи лэпкьлэпкьыр щлощлэ... Си адэ-анэр щыпсэухэм сэ зы дуней силаци!.. Гуэныхь кьэсхьынт, Мыхьэмэт-Джэрий сызыхуей сыхуиггэзэркьым жысламэ. Фомрэ тхьумрэ лүклэ соз. Сызыхуэныкьуэ щылэкьым. Сызылгьэмылэсыжыр слэщлэкла щлалэгьуэраши, ар дэнэ кьипхыжын? Упыклащ! Си ныбжь фынэсмэ, кыывгурылуэнщ: дуней фыгыгуэр уилэми, жыы ухьуамэ, умыузыншэмэ, уи ни уи пи зыри кьыхьыжыркьым. Тобэ ярэби, Алыхьым и кьарур инши, депыркь-дешыркьми, деггэпсэу, армышьумэ а сэ слгьэгуа, сызэры-щыта жыхуэплэмрэ нобэрэ зэспгыту сыхуежыа нэужь... Жьым дытесу псым депыджырт!.. Ди уэрэдхэми, ди кьафэхэми, ди гуфлэгьуэхэми клэ ямылэн кьытфлэщырти, дунейр тхурикьуртэкьым. Абыхэм щыгыуэ ди дыггэр кыызэрэпсри, кьуалэбзум уэрэд зэрыжалэри нэгьуэщлү: псори щлэщыгыуэт. Псоми удахьэхырт. Уаггэгуфлэрт. Иджыпсту зы бзу цыкы уэрэд жиуэ зэхэсхамэ, си гур кьогьыкл. Сызэдэлүэнлауи зэхэсхынлауи сыхуеижкьым. Сызыхуейр зыщ: тыншыгыуэ, псэхугьуэ, гузэвэгьуэм дыпэлэщлэн... Мыхьэмэт-Джэрий и япэ фызам деж ди луэхур кьыщыкыла-тэкьым. Зыкызыфлэщыжа щхьэзыфлэфл гуэрт. Сыт тщлэнт? Идгьэкы-жаш. Ди щлалэ нэхьыжь Кьрым-Джэрий тфлыздишати, и гурыфл кьыклмэ, деггэлгьагьу, и ней кьытщыхуамэ, дытригьаплгьэркьым. Арати, хамэ бын хьуным нэсаши... Етуанэ фызым деж Мыхьэмэт-Джэрий и клэныр кьыщыкыжашы, фыщлэр Алыхьым ейщ. Я бын зэдапгыжу, гукьеуэншэу зэдэпсэунхэу Тхьэм солгьэлу...

Ди гуащэщхуэм и бзэр апхуэдизу щхьэ кьыутгыпща? Увылэгьуэ имылу, еуэ мэпсалгьэ, еуэ мэпсалгьэ. Апхуэдэ хьэл хэлгьакьым абы... –

мэгүпсысэ Сисурэ. – Гуащэшхуэр захуэщ: зиусхьэным и япэ фызыр егъэлеяуэ зы щхьэзыфлэфл гуэрт. Бзаджэт. Лъхукъуэлхэм, унэлутхэм ятеплъэ хьуртэкъым: дэ цыхуу дыкъридзэххэртэкъым, сыт хуэдэ мыхьэнэншэм щхьэкли кыиттеклиерт. Уи напэр кыизэприхулэклинкли тлэу еплъынутэкъым. Дэри зыгуэрт, драуэхутхьэбзащлэу арат. И щхьэгъусэ зиусхьэным зэрыхуцытар-щэ?! Мыхьэмэт-Джэрий флэкла, ар зыхуэ-шэчын цылэтэкъым. И щхьэр здихьын имыщлэу кыигъанэрт – и хьэл-щэн леймклэ, и клий-гуохэмклэ. Зэрыфыр ллот? Жэщи махуи гьуджэм бгьэдэгъэт. Зэгъэплъыж. И набдзэр, нэбжьыцхэр щлэгъэч. Зегъэгъэщлэращлэ. И лъэдакъэхэм хуэтлэхуэ. И тхыр хуэшытлэ. Сыт хуэпщлэми, арэзы зэрыпхуэщлын цылэтэкъыми, гьумэтлымэ зэпытт. Ари флэмащлэу, ар зэуэ пласклуэрти, игъэфыицла уи лыр тхьэмахуэ псоклэ щыхэмыгъуэщэж цылэт. Пэжщ, гуащэшхуэм цышынэрт. И нэгү щлэмыхуэмэ нэхь кыищтэу, кыипиклухьырт. Щыгуащэшхуэклэ, ахьей абы цышынэнт. Пэмыпсэ-лэжьынрэт. Гуащэшхуэр тклийщ, ауэ пхуэмыфащэ кьуйпэсынукъым. Лей зэрихьэнукъым. Аращ ар флыуэ щлэслъагъури. Абы жилэу хуэзмыщлэн цылэкъым. Апхуэдэ цыхум игъащлэклэ ухуэлэхутхьэбзащлэ хьунщ. Мыхьэмэт-Джэрий и япэ фызар блэр зэраукла башт. Ирагъэклыжу щра-хужьэжым щыгъуэ абы ищлар-щэ? И нэпсеягъэри кыигъэлъэгъуащ: и нэ кыифлэнэн кымыгъанэу, зэщикъуэри дишащ. Ари флэмащлэу, абы хьэпшыпыжью здилъэфэ кьомыр-щэ? Ар дэклижу куэбжэр хуащлы-жа нэужь, дэ къэдгүфлар сыт хуэдизт?! Ди жагъуэ хьуар лло жыплэмэ, Кърым-Джэрий цыклар зэрыздишэрат. Ар сытым хуэдэу щлалэфл цыклар?! Гүфлэжу, сыт щыгъуи гуапэу кьопсалъэу...

– Уезгъэзэша, Сисурэ? Хьэмэрэ жыслэхэр уигу иримыхьэрэ? Узгъэ-кьуаншэркъым, тласэ: зызыгъэлущ фызыжь псэлъэрейм кыибжхэм сытклэ ухуей уэ? Ауэ, тласэ, зыщумыгъэгъупщэ: уэри зэгүэр жьы ухьунуц. Апхуэдэу щыщытклэ, жьы хьуахэм жалэхэм уедэлүэфу зегъасэ. Си ныбжь унэсмэ къэпщлэнщ жьыгъэр, псэлъэгъуншэр зэрызэшыгъуэр. Зэманыр зэрыгъэклүэгъуейр. Зэрыхэлъэр. Нэхь лей дыдэр сыт жыплэмэ, закъуэ-ныгъэрщ.

– Уэ уи закъуэ, ди гуащэшхуэ? Дэ дыпщлыгъукъэ? Псоми флыуэ ут-лъагъуркъэ? Уи флэщ щлы: зызгъэфэрыщлу аракъым – жыслэр пэжщ.

– Хьэуэ, тласэ, щхьэ закъуэныгъэр икьуклэ кыизохьэлъэкл, си хьы-джэбз цыклар. Уэ угумыгъуэ цыкларуц, флыуэ сыкьольагъу, сыпфлэгүэныхь мэхьури укьысхуобзэлэфл, армыхьумэ... Къызгуролуэ: сэ жьы сыхьуащ. Укьыздэгъуэгурькларуэнуи тынш кыищлэклинкъым. Жьы хьуахэм езыхэм я дуней ялэжщ. Фэ фыщлалэщ. Фи псэгүгъуэщ. Фи насып къэклүэгъуэщ... Фым фыхуэгъэсэн, фыхуэуциин хуейщ. Ар зи пщэ кьыдэхуэр дэраши, слъэкли къэзгъанэркъым. Мо кыитхэмызэгъа бзылхугъэ нэмысыншэр аратэкъым – абы и гъэсэклэр нэгъуэщит: шхьдэн, клин-гуоун, бгэн. Уэ уцыкларунитлэу, уи лэпкълъэпкьхэр зэрымыубыдауэ, сэри сыпэмылэщу, мобы уи фэм ирихыу щытар сыт хуэдизт?! Ди натлэм икыжаши, Алыхьым и шыкурщ. Абы напэншагъэр мыхьумыщлагъыу ищлэфыныр зыхуэди-зыр хэтыт зыщлар? Унагъуэми лъэпкъми ди напэр трихынклэ зыхуэлэуа цылэтэкъым. Гуауэр сыт? Ди Кърым-Джэрий цыклар диши ежьэжаш. Алыхьым кыитхуигъэгъуэ – сабийр тфлэклүэдащ. Дэнэклэ щылэми, ды-дейщ, Джэрий лъэпкъым щыщщи, нэщхьеягъуэмрэ гүзэвэгъуэмрэ Тхьэм щихьумэ.

– Узахуэщ. Псомкли узахуэщ, ди гуащэшхуэ. Зи гугъу пщлы а фи нысам псоми ди фэм ирихыу щытар сыт хуэдиз? Къуэгъэнаплэ гуэр

зыкыуэзгъапщкыуэрэ сэ къэзгыу цытар зыхуэдизым ущлэмыупщлэ. Гуэныху къыхахэм ягъэкыуакъым: езыр лыншэу къэнащ, лажьэ зимылэ и сабийр адэншэ ищлащ... Лейр Алыхъым игъэгъуркъым, жи...

Куэбжэ цыкыур инышхуэу иридзылэжри, пщантлэм зы шу къыдэ-лъэдащ; дауи, ар зибг исыр зэи имыутыпщ и шы къарэращ, захуэр жыплэмэ, и чышыращ. Ауэ ар зейм къыщохъуж абы нэхъ шыфл цымылэу, цылэнкыи мыхъуну. Шууейр цыхубзхэм яблож, къыфлэбгъэкймэ, ахэр илгъагъуххакъым. Шыр къыжьэдекъуэ. Идакъэжьауэ ищлауэ маплэу, зыблэжахэм гу ялгытэкъыми, хэтми зыгуэр къилгъыхъуэу аращ. Итланэ, и «шым» йолгъэдэкъауэри, щлопхъуэж.

Гуащэшхуэр нэщхыфлэу щлалэ цыкыум клэлопллэ икыи клэло-джэ:

– Адэл-Джэрий, дэнэ унэсыну?

– Нанэ, шум уклэлыджэну фыкъым зэрыжалэр умыщлэу ара? Сэ зекыуэ сожьэ, – желэри, сэлам къарыхыж щыкыуэ, лэ къещл.

– Дэнэ лгъэныкыуэклэ, тласэ, здэбгъэзэнур? Шым уанэ трилгъэным и пэклэ, уи адэм дапщэри къыджелэ здэкуэнур дэнэми.

– Псыжь адрыщл сынэмысу хъунукъым. Къэзакъхэр къыспоплгъэ. Абыхэм сахуэмызэнкыи лэмал илэкъым.

– Уэргуэрым жыплэр сыт? Уэри абыхэм уахуеплгъэкырэ? Къэгъазэ иджыпсту! Уэракъэ жыхуэслэр?! – сабийм лейкыи зыри къызэрыпумы-хынур елгъагури, гуащэм ифл зыкърешэж: – Къепсых, си щлалэ цыкыу, мыдэ къакуэ. Игъащлэм умылгъэгуа лэфыкыи гуэр уэстынущ.

Къыжралэр зигу ирихъа Адэл-Джэрий къегъазэ. «Шым зэрытесу», кърата лэфыкыи ирегъэмэрэкуэх, итланэ, улгу зубжыжмэ, ужгъэгуа-шхуэрэ зекыуэ уежьэныр флэемыкыуши, «къопсых».

– Мы егуящлэ лейри атэлыкъ ткыи гуэрым етамэ, лы къыхищыкыи. Армыхъумэ зы упщлэ бгырыпх гуэр къыщыкыи, ди уэркъ напэр три-хынщ.

Сисурэ и дамэхэр дрегъэуей: физэрегуакуэщ жыхуиуэщ.

– Хъан-Джэрийрэ Сэхыид-Джэрийрэ дазэрыхуэзшымы нэмыщлгъ, Адэл-Джэрий гуэрри атэлыкъым ефтмэ, ди унэм зеиншафэ лей къыте-уэнщ. Сабий зэрымыс унэр хъэдафэщ, псымейри къыщлех... – желэри, Сисурэ и псалгъэхэм хуцлогъуэж: гуащэшхуэм апхуэдэхэр еппэс хъурэ? Арщхъэкыи – нелэмал. Уи лэмыщлэм илгъэтыжа бзум ещхыщ псалгъэр – къыпхуэубыдыжынукъым.

Зэхрагъэхамкыи мыарэзы гуащэм и щхъэр егъэкыирахъуэ.

– Къызэрыщлэкыи, уэри си унафэхэр зыфлэмызахуэхэм уащыщщ. Сэ сыкыи зыгурымылуэхэм урателгъхъуэ ара-тлэ?

– Хъэуэ! Хъэуэ! Сэ... сэ...

– Жыи сыхъуами, пэклэ псы сефэркъым, тласэ: я жьэкыи жамылэфыр я фэм къызэригъэлгагуэр къызгуролуэ, – и макъым гужь щлэту желэ Къанитат: – Бычи, Мыхъэмэт-Джэрий, пщантлэм дэтхэми сафлэзахуэкъым сэ. Сабийхэр цыкыуэхэр зэрыджэгу хъэпшып хъуакъым. Лгъэпкъым и пщэ-дейр зэлгытар ахэращ. Нэхъыбэу здэллгъэн хуейр абыхэм я дежкыи. Дэ лго? Зы цыху кыгъэщлэн къэдгъэщлащ. Мохэр лгъахэм, лгъэпкъым хуэфашэу гъэсэн, къэгъэхъун хуейщ. Фэ физэрыджэгун, фытезыгъэун сабий хъэпшып цыкыуэхэми фи нэр къахуикыи, бэзэрхэр, тыкуэнхэр гъунэжщ – къэфщэху къупщхъэ гуащэ цыкыуэхэр. Фрикъухуекыи, къывэ-лыжыхуекыи зытегъэу мис абыхэмкыи, – Къанитат и набдзэхэр хегъэлгъэт. И нэхэм хъуаскыи къыщлрегъэх. И плэм зрелуэнтгыи. – Пщыхэмрэ

уэркхэмрэ я бынхэм бжэмышхыр я жьэм хуахыф зэрыхуу, занцлэу адэ-анэхэм кьайлыхауэ, атэлыкьыфлхэм етын хуейщ. Япэ кьызэрыгуэклым кьану иратыркьым быныр – сабий гьэсэклэм, игьащлэ льяндэрэ ди льяпкьым кьыдеклеуэкл хабзэфлхэм цыгьуазэ икли абыхэм тетлы луцхэращ кьуэр дзыхь зыхуащыр. А хабзэр щагьэзащлэр щлалэ цыклухэм я дежщ. Ауэ, сэ сыхуитамэ, хьыджэбз цыклухэри кьану естынт сабий пьыным хуэлэзэ цыхубз зэклэлтыклуэхэм. Акьылыфлэхэм. Арщхьэклэ зи пхьум хуэнэхьуеиншэ, тегужьейкла анэ гумашлэр апхуэдэ луэхуклэ кьыпхуэгьэдэлэун? Нэпсрэ псалъэклэ уцлагьэнэнщи, уи мурадыр плэпаудынщ...

И гуащэшхуэм сьт хуэдиз пцлэ хуищми, флэллыкми, укьытэ хэльми, Сисурэ абы пэроуэ:

– Сабий зыщлэмыс унэр унэ ныкьуэщ. Адэ-анэм я лэфл зымылъягьу бынри...

– Зы цыклу кьащыщынкьым, нэхьыфл хьунхэ флэкла! – хьыджэбз цыклым и псалъэхэр лэпеуд гуащэшхуэм. – Дыдейхэм жалэр пцлэрэ? Жэм льякьуэ и шклэ иуклыжыркьым. Дэтхэнэ зы атэлыкьми кьаныр и быным пещл. Абы щхьэклэ жэуап щихьыр и напэм деж кьудейкьым – ар Алыхьым дежкли маплъэ. Адэ-анэхэр жыплэнуши, я бынхэм зэрыпэлэщлэм, абыхэм зэрахуэзэшым кьриклеуэращ: ахэр нэхьыфлу ялъягьу, ягухэр нэхь яклэрыпцлэ мэхьу. Жыжьэ щхьэ укьуэрэ? Ди Адэл-Джэрий еплъ. Дгьяфлэм-дгьяфлэурэ, дгьэфлэлуаш, щыдгьэклащи, щхьэзыфлэфлу, удэфауэ кьохьу. Ди деж зэрызыщищлым хуэдэу атэлыкьым зыкьригьэлъягьуу еплъыжашцэрэт!.. Сэ флы гуэр схэлъу щытмэ, абыклэ фыщлэр зейр сызыпла цыхубз телъыджэ, дунейм ехыжаци, ахьрэт нэхур Тхьэм кьрит, зи луцагьымрэ зи шабагьымрэ нобэми лэфлу си гум иль Шэмсэтщ.

Ар зэуэ тклийт, пхьашэти, псалъэ жимылэми, и кьоплтыккэ кьудейм зыдэбгьэшырт. Абы и лэхэр-щэ?! Ахэр кьыптехуэмэ, плэжъяжьэу укьриудынт. Арщхьэклэ а лэ льяэщышхуэхэр Алыхьым кьыщлритар щабэу, гуапэу уи щхьэфэм кьыдилъэнрат. Пэжщ, ахэр кьыщыпхуилэти цылэт. Абы ухуэмейрэ – хужьылэщлэ. Пцлэр хьун хуэдэу цлэ. Нэмыс, хабзэ зыхэгьэлъ. Щхьэрыутлпщыгьэр, щхьэзыфлэфлыгьэр кьыпхуидэнклэ дуней лэмал илэтэкьым. Адыгэ бзылхугьэр нэмысыфлэу, жьы цлэту, и лэпэм дыщэр кьыпыщэщу, зэлусам псэ хилхьэу дунейм тетын хуейщ – мис абыхэми нэгьуэщл лэджэми сыхуигьэлушырт Шэмсэт....

– Ауэ, пцлыми сьтклэ дыхуей, анэлэмрэ хамэлэмрэ зэхуэдэкьым, – нэщхьей-нэщхьейуэ кьопсалъэ Сисурэ.

– Ахьей зэхуэмыдэрэ, тласэ. Аракьэ япэ кьызэрыгуэкл атэлыкьым кьуэр кьану щлрамытыр, хэплтыхьыщэ щлащыр. Аркьудей? Быныр ди натлэ икла закьуэ жалэу ежьэжыркьым ар зейхэр – унагьуэ зратам я псэуклэм, щлалэ цыклым и кьэхьуклэм я нэлэ трагьэт зэпытщ... Уи адэ-анэхэр, дауи, пцлэжыркьым уэ.

Хьыджэбз цыклуэ мэщатэ:

– Сэ зыгуэр кьызгурылуэ сьзэрыхьурэ сцыхур уэращ, гуащэшхуэ. Хабзэ тклийм утетми, угуапэщ. Ухьэлэлщ. Псэр пхушыгьэуэнукуьым – абы ещлэ хэт сьт хуэдэу хушытыпхьэми. Уэр мыхьуамэ, сэ... – Сисурэ и гур кьызэфлонэ.

– Упсэу, тласэ, упсэу... Уэ усабий цынабзэт ахэр Псыжь щитхьэлам. Зэрыжалэжхэмклэ, кхьуафэжьейр щхьэпридзауэ щыщилъяфэхэм, уи анэ тхьэмыщклэм укьыдридзэящ. Цыхум укьапхьуатэри, уэ укьрагьэлащ. Мохэр... Ахэр дэнэ щыщми, хэтхэ яйми кьахуэщлэкьым. Уэ

зеиншэ цыкыу мыгыуэр дэ укыыщытхуахыым, Алыхыым гьэунэхуакыуэу кыытхуигьэакуауэ арами тшлэркыым жыслэри, си бгьафэм ушлэскыузат. Пэжщ, цыхум уащыдгьэпщкыуатэкыым: хэт ишлэрэ, лъэпкыщ е кьупщхьэщ, ыыхлыщ е благьэщ, зыгуэр кыыкыуэкл хьужыкыуэмэ, жытлэурэ зыгуэрхэм лэджэрэ дапэплъащ. Арщхьэклэ... Сисурэ пфлэзыщари сэрэщ. Алыхыым укыыдитри, дыдей ухьуащ. Хамэу, удилуэхутхьэбзащлэу зэи удбжакыым.

– Сэ кыысхуэфщлар Алыхыым кыыфхуишлэж, ди гуащэшхуэ. Ди унагыуэ насыпфлэр гуфлэгьуэншэ Тхьэм имыщл, – Сисурэ и нэпсхэм кыызэпежыхь. Кыызэрыгухам ириукытэжауэ, псынщлэу зызэпельэщлыхьыж.

– Умыгы, тласэ. Умыгы, си хьыджэбз цыкыу. Лыгыэ зыхэгьэлъ. Сыт пщлэн? Шэрхьыу клэрахьуэ мы дунеижыым лэджэ кыыщохьу – гуфлэгьуэуи гуауэуи. Гуауэр зи мащлэн, гуфлэгьуэм щымыщлэн Тхьэм дищл... Укьэзыгьэдзыхар кыызгуролуэ, тласэ. Ди анэ мыгыуэм и псалытл язт: уи гуауэр уи гущлэм шлэбгьэфыхьыж хьунукыым – ар нэгьуэщлхэм яхуэлуэтэн хуейщ. Цыхур цыхуу Алыхыым кыышлэгьэщлар зым и гуауэр адрейм дигьэпсынщлэн, и гуфлэгьуэр дилэтын папщлэщ. Арыншамэ... Уи гуауэр зыхуэплуэтэн уимылэрэ – щхьэнтэр гьэтлылыи хуэтхьэусыхэ. Абыи уи гуауэр псынщлэ кыпщищлынущ. Апхуэдэ щхьэнтэ зэрыщылэм теухуа хьыбарым ущыгыуазэ уэ?

– Хьэуэ. Сщлэркыым.

– Мыдэ кыызэдалуэ-тлэ. Хьыбархэр щлыщылэр ахэр псоми ящлэн папщлэщ – зы жьэм кыыжьэдэклмэ, адрейм жьэдыхьэурэ.

Жалэжращ-тлэ. Зы нысащлэ гуэрым гуащэ ябгэ бзаджэ илэт. Нысащлэм нэмыс хэлът. Щхьэх илэтэкыым: унагыуэр кьабзэу зэрихьэрт. Пщафлэрт. Жыыщлэрт. Тхьэщлэрт. И гуащэм дежи нэсырти, лэбжьанэ-лъэбжьанэхэр хуипуупщлырт. И щхьэр хуижьырт. И щхьэцхэр хуиухуэнырт. Арщхьэклэ гуащэ ябгэр зыкыи арэзы хуэщлыртэкыым. Нысащлэм щыхьэрт. И жагыуэ ищл зэпытт. Гуауэ лэджэ ирипэсурэ игьагырт. Гуащэ гущлэгьуншэр мобы и нэпсхэм щыгуфлыкырт. А цыхугьэншагьэр куэдрэ ишэчаш нысащлэ цыкылум. Итланэ, адэклэ хуэмыхьыж щыхьуым, я гьунэгьуэ нысащлэм хуэтхьэусыхащ: «Сыту уакыылыншэ мыгыуэ уэ! Уи гуауэ кьомыр уи гущлэм хьэлъэу щхьэ шлэбгьэлъ? Пщлэнур пщлэркьэ? Угыуэлъыжыным и пэ кьыхуэу, щхьэнтэр уи пащхьэм кьилъхьэ. Быдэу кьэгьэбырыб. Уи гукьеуэу хьуар хуэлуати, зыхэпщлэу уи псэр тыншыжынщ».

– Щхьэнтэм дауэ кыызэрыгурыуэнур уи гукьеуэхэр? – егыэщлагыуэ Сисурэ.

– Мыдэ укьэдалуэркьэ-тлэ? Гьуэлъыжыгыуэ мэхьу. Нысащлэм щхьэнтэр кьещтэ. Кыызэрыжралам хуэдэу ещл. Уи флэщ хьун – щхьэнтэм кьэбэгы, уфлыцлу шлэдзэ. Апхуэдизклэ кьэбэгыщати, щхьэнтэтебзэр кыызэгуотхь. Абы кьощэщ уфлыцлыжарэ зэклэрыпщлэжауэ кьауцыр. Ар зэуэ кьэплъати, укыысыну пщтырт. Лугьуэр кьыхихьу мэс.

– Ар дауэ?! – кьощтэ Сисурэ.

– Алыхь лэмырщ, тласэ. Нысащлэ насыпыншэм и гукьеуэр кымылуэ-тамэ, а щхьэнтэм и махуэр кьыхуэакуат: лугьуэр кьыхихьу и гур сынут... Куэд мыгыуэщ гуауэхэмрэ гузэвгьуэхэмрэ дазэрытепсэлъыхьар. Зыри жьыдмылэу, пшэплъым и дахагьым дегьэплъ. Си щхьэклэ абы сеплэ пэтми зыгьэнщлыркыым. Си псэм зегьэпсэху. Дэ зыкыыддищл нэхьей, еплъыт ари зэрынэщхьейм. Зэрыхэплъэм. Ди Хьан-Джэрий цыкыуи флэфлт пщыхьэщхьэ пшэплъым клэлыплъу, итланэ вагыуэхэр кыызэ-

ритысхьэм еплъу шысыну. Иджыпсту абы Шапсыгъым щипцлэр Тхьэм ещлэ: зрихабзэу шытауэ, шыс? Игу дыкхьэмыкыу плэрэ? Зэгуэрым ар кызырэызэупщлауэ шытар пщлэрэ. «Дыгхьэр шыкхьухьэклэ укхэнэщхьейркхьэ?»

Сыту ахьырзэман а ди щлалэ цыкыпур! Абы игу кхьэкхьэр плъагхьуркхьэ?! Ебгхьэжэж гуэрым ущыкылхьыплъкылэ, дапщэри нэххьей укхьохьу. Атлэми, а узыкылхьыплъыр уи гум и щласэу шышытым деж... абы уи псэ щлэлхьэныкхьуэр здихь кхьыпщохьу... Дыгхьэри апхуэдэщ...

Уи нэ жан цыкыпурхьэмкылэ плъэт, Сисурэ – ди ежыхьэм кхьагхьэзэжа хуэдэу кхьысщыхьурэ?... Мес сэри кхьэслхьэгуакылэщ: Мыхьэмэт-Джэрийрэ Щэуейрэ кхьэсыжаш. Кыуэи нысащлэм желэ гхьуэгу тетыхьэр кхьрагхьэблэгхьэжыну... Ар дауэ? Мыхьэр кхьышысыжын хуеяр пщэдейт.

Кхьыдыхьэжахьэм япжыкхьэ Бычэ. Мохьэр кхьопсых. Хабзэм тету, жыхьэу кхьоувылэхьэр.

– Кхьохьысыж, Мыхьэмэт-Джэрий. Уэри кхьэблэгхьэж, Щэуей. Фынакыуэ фыныщыхьэж. Гхьуэгу фытеташ. Фешаш. Сытхьэр шыхьыбар Шапсыгъым? – жэуапу кхьратыну пэмыплъэфу, куэдым щлэупщлэни укытэу, Щэуей гхьунэгхьу зыхуещри: – Хьан-Джэрий флхьэгуа? – хуэмурэ щлоупщлэ Бычэ.

– Ахьей тлхьэгуа! Ар дымылхьагхьуу дауэ хьунт? – нэжэгужэу кхьопсалхьэ Щэуей. – Икхьукылэ хуабжыу кхьытщыгуфыкылащ. Фэри щхьэхуэщхьэхуэу кхьыфщлэупщлэжаш. Сэлам кхьывихьыжаш. Дызрихьэллар узыщыгуфыкынынщ: щлалэм и луэхухьэр дэгхьуэкылейщ.

– Хьыбарыфл кхьытхуэпхьащи, Тхьэм гуфлэгхьуэу кхьуит, Щэуей. И теплхьэкылэ дауэ шыт? Гхьур цыкылу хьуа?

– Хьэуэ, ди гуащэшхуэ! Алыхьым узэрелхьэлуну, и фэр фы дыдэщ. Лы, шуеуей хьуащ!

– Умыгузавэ, Кхьанитат, умыгузавэ, си адэ шыпхьужы. Лажыкхьэ лъэпкы шылэкхьым. Псори дэгхьуэщ, – Мыхьэмэт-Джэрий кхьыпогуфыкылэ.

Клурацэ и пшыналъэхэр

Адыгэ пшынауэшхуэр кбызэральхурэ илбэси 110-рэ зэрырикбур ди журналым еджэхэми фигу кбэдгбэкГыжын папцлэ, фи паццхэ итлххэ мы тхыгбэр кбитхыжащ ди литературэмрэ щэнхабзэмрэ псэемыблэжу илбэс куэдклэ хуэлэжыа Клурашын Бетлал 1996 гбэм кбыдигбэкла «Гбуазэ» тхылбым.

Тхыгбэр гбэклэщлауэ тыдодзэ.

Дыщэр дыщэпс хуэныкбукбым, жи. Ди псалъэмакбур зытеухуа Кбашыргбэ Клураци ди щытхбу хуэныкбукбым. Ауэ куэд щлауэ дэ мурад тцлат адыгэ лъэпкб пшынауэшхуэм псалъэ гуапэ хужытлэнуи, ар фи пащхэ идолххэ.

Мы дунеишхуэм кытехуауэ искусствэм и лэжбаклуэ нэх цлэрылуэ дыдэу зи лэзагбэклэ а искусствэм и щыгу лъагаплэм лблэса, ар увылэплэу зыгуэтауэ апхуэдэ насыпыр зи натлэ хуа цыхухэр иралэту, ирагбэину, ирагбэлбагэу, абы щлхх зэрыхуэфашэр хлэтыклауэ кбрагбэлбагбэуэ гуапэу хужалэ «маэстро» гбэлагбыбзэ псалъэ гуаклуэр. Лъэпкб щлагуэ щылауэ кбыщлэкГынкбым апхуэдэ лэзагбэ зыбгбэдэль кбызыхэмыкла. Адыгэхэр дрогушхуэ – жбыи щлэи, – псоми ди щхэр ину дегбэлбагбуж дуней псом кбыщацлху дирижер цлэрылуэ Темыркбан Юрэ и цлэр жалэу цызэхэтхклэ е, псалъэм папцлэ, адыгэ пшынауэ телыджэ, зи лэзагбэм гури псэри ихбэху Кбашыргбэ Клурацэ ди нэгу кбыщыщлэдгбэхбжклэ. Органым лэклуэлбаклуэу еуэлауэ ущедалуэклэ, ар зы музыкальнэ инструмент закбэуэ кбыпщыхбуркбым. Абы ещхыркбэбзэщ Кбаршыгбэ Клурацэ и пшынэр цигбэбзэрабзэкли – ар оркестрышхуэм хуэдэу кболу. Апхуэдэу

щЫщытыр кызыхэкЫр, дызэригугьэмкІэ, пшынэ Іэпэхэм я Іэмал псори Іээу кызэригьэІурыщІэрщ.

– Апхуэдэ пшынэм сытри кыибгьэкІыфынущ, – жаІэрт языныкьуэхэм КІурацэ и пшынэ фЫщІэ зэкІужыр щалыагьукІэ. – Пшынэракьым, атІэ пшынауэм и Іэпэхэращ Іуэхур здэщыІэр, – жаІэрт адреихэм.

– «Пшынауэм зэгуакІуэр кьрегьэкІ», жеІэ адыгэ псалгьэжьым, – кьа-хопсэлъыхь зэдауэхэм яхэт нэхъыжьыр...

Адэ, ижь-ижьыжкІэ узэІэбэкІыжмэ, адыгэхэм япэ дыдэу кьагьэсэбэпу щыта музыкальнэ Іэмэпсымэу зи гугьу тцЫн хуейр, ди гугьэмкІэ, бжьамийрщ, абы и ужькІэ шыкІэпшынэмрэ пхьэцІычымрэщ. ИтІанэ абы кыкІэлъыкІуэу кыщІэкІынщ пшынэ дыкьуакьуэ, пшынэкьэб, Іэпэпшынэ, пшынэ, нэгьуэщІ-кыинэмыщІхэр. «Пшынэ» псалгьэр, кызэрыщІэкІымкІэ, адыгэ псалгьэжьщ. Ныбжышхуэ иІэ пэтми, нэхъ иужьыІуэкІэ адыгэхэм кьагьэсэбэпу кьыхыхьа музыкальнэ Іэмэпсымэм зэреджэр аращ.

Пшынэ... Пшынауэ... Пшынуэуныр нэхьапэм ІэщІагьэ нэхъ зыхуэхьуу щытар бзылхугьэрщ. Хьулхугьэу пшынэ еуэр зырызыххэт. Иджы тІуми я зэхуэдэ хьуа ІэщІагьэщ. Хабзэ зэрыхьуащи, ди лъэпкьым пшынауэм пщІэрэ нэмысрэ хуещІ. Абы кІэлъызэрахьэ хабзэр, нэмысыр, хуащІ пщІэр нэхьри нэхъ иныжу кыІэтащ ди лъэхьэнэм. Абы и щыхьэщц Кьашыргьэ КІурацэ хуэфашэ дыдэу РСФСР-ми КьБАСССР-ми я цЫхубэ артисткэ цІэ лъапІэр кызэрыфІащар, ПщыхьэщІэ Мухьэжыр КьБАСССР-м и цЫхубэ, РСФСР-м щЫхь зиІэ и артист цІэ лъапІэр зэрыхуагьэфашар, Адыгейм и пшынауэ Іэээ ЛЫпсарыкьу Ким КьБАСССР-ми РСФСР-ми щЫхь зиІэ я артист цІэ лъапІэр кызэрыфІащар.

«Пшынауэм зэгуакІуэр кьрегьэкІ» щЫжаІар пшынауэ кьэс езым и пшыналъэ, и макьамэ, и репертуар иІэжу зэрыщытарщ. Нобэ ди гьащІэм кыщыхьу зэхьуэкІыныгьэ хьэлэмэтхэм я жьы кьабзэ кыщІихуну и чэзу хьуащ ди лъэпкь искусствэр кьэгьэщІэрэщІэжынми. Сыт щІэн хуейр, ди лъэпкь культурэм и зы Іыхьэу щыт музыкальнэ искусствэм нэхьри зиужьын, зиІэтын папщІэ? Псом япэрауэ, куэд щІауэ увыІэпІэ щашІауэ музейхэм щІэлъ адыгэ музыкальнэ Іэмэпсымэхэр кьэгьэщІэрэщІэжауэ, псэщІэ хэлъхьэжауэ лъэпкьым бгьэдэлъхьэжын хуейщ. Ар дауэ кызэрыбгурыІуэнур? Ди лъэпкь музыкальнэ Іэмэпсымэхэм хуэлээу еуэфын папщІэ, щІалэгьуалэр музыкальнэ школхэм, музучилищэм, культпросветучилищэм щрагьэджэн хуейщ. ИтІанэ культурэмкІэ министерствэм жэрдэм ищІу кьэрал филармонием и деж лъэпкь оркестр кыщызэригьэпэщыну и чэзу хьуащ. «Щхьухьышхуэри щхьухьыщи, щхьухь цЫкІури щхьухьщ» жиІащ пасэрейм. Хьэку зауэшхуэм и пэкІэ диІа лъэпкь ансамблхэр, щхьуэ ирахьам хуэдэу, щІэкІуэдыжар гурыІуэгьуэкьым. Ди кьэралыгьуэшхуэм зы лъэпкьы ису кыщІэкІынкьым дэ тхуэдэу зи лъэпкь музыкальнэ Іэмэпсымэхэр зыгьэкІуэдыжа. Тхуэфашэкьым ар дэ. Лъэпкь культурэмрэ искусствэмрэ и унафэщІхэм жей уз кьефыкІам хуэдэу, кьэмыушыжу иджыри кьэсыхукІэ жеящ.

ЗэрыжаІэщи, гугьэр адэ щІэинщ. Дыгугьэнщ ахэр кыщыушыжыну пщэдджыжь дыгьэпсыр кыщыунэхунур кьэблагьэу. Ди нэгү кыщІэдвгьэгьэхьэт адыгэ фащэ зэкІужкІэ зэщыхуэпыкІа, лъэпкь музыкальнэ оркестрхэр, пшынауэхэр яхэсыжу, адыгэ уэрэдыжьхэр жызыІэ уэрэджыІакІуэхэм псалгэ дыгьэлым хуэлэээ джэгуакІуэ-ІуэрыІуэдзхэр ящІыгьужу, лъэпкь кьафэхэмрэ джэгукІэ зэмылІэужьыгьуэхэмрэ зыгьэзащІэ кьэфакІуэ гуп зэкІужхэмрэ хьэтиякІуэ-джэгуакІуэхэр (Нало Заур «церемониймейстер» зыфІищэхэр) кызэзгьэпэщакІуэхэу яхэтыжу – а

псом щІэныгъэ, талант зыбгъэдэль режиссер, балет-мейстерхэмрэ дирижерхэмрэ ядэлажъэу, Іуэху псоми фІуэху хэзыщІыкІ художественнэ унафэщІым Іэдэу зэщІыгъэу.

Дэтхэнэ зы лъэпкъми, ар хэтми кърипщІыхуу езым и лъэпкъ фащэ зэриІэжым ещхьыркъабзэу, иІэжщ и уэрэди, и пшыналъи. Ахэр къэзыгъэщІ, музыкэр зи ІэдакъэщІэкІ композиторхэм, пшыналъэхэр, макъамэ гуакІуэхэр зи Іэпэгъу музыкант-хэм, уэрэдхэр жьгъырууэ зыгъэІу уэрэджыІакІуэ-хэм зы цІыху гъащІэкъым, дэ къызэрытфІэщІымкІэ, яІэр – гъащІитІ мэхъу. Зыр иухми, адрейр ух зимыІэщ. Апхуэдэ насып зи натІэ хъуахэм ящыщ зыщ адыгэ пшынауэ цІэрыІуэ Къашыргъэ КІурацэ. Ар псэунуш адыгэр псэуху.

ПцІы зыхэмылгъыжыр пэжырщ. Пэжыр жыт-Іэнци, Къашыргъэ КІурацэ теухуауэ зыгуэр тгхащэрэт жытІэу дигу къыщыкІам фІэгъэнапІэ тщІыну абы и сурэт зытІушрэ и пшыналъэ макъ къэнамрэ фІэкІ зыри диІакъым. Ар мащІэт. ИкъукІэ мащІэт, ди псалъэмакъыр етшэжъэн папщІэ. Сыту хъуми, ерыщу Іуэхум дыбгъэдыхъэри, материал къэтлгъыхъуэн щІэддзаш.

«Лгъыхъуэм къегъуэт» – псалъэ шэрыуэщ ар икІи нахуэщ. ЗэрыжаІэу, лгъыхъуэм, къызэрыщІэкІымкІэ, къегъуэт. Къэзыгъуэтри зэпымыууэ лгъыхъуэрщ. Сэ, си щхъэкІэ, мызэ-мытІэу зэрызгъэунэхуащи, зи мащІи зи куэдаи Іуданэ кІапэр къызэрысІэрыхъэу, лгъыхъуэным сыдехъэх, сызы-Іэпешэ. Уеблэмэ, апхуэдизкІэ сетхъэкъупэри, абы фІэкІа нэкуи-напІи симыІэж жыхуаІэм хуэдэу, нэхъуеиншэ, хъэщыкъ сещІ.

Арати, япэу материал къэлгъыхъуэн щыщІэздэр ди республикэм и къэрал архив нэхъыщхъэмрэ ди щІэныгъэ-къэхутакуэ институтым еймрэщ. Іуэху сызытекІухъар абыхэм я лэжыакІуэхэм къащыгурызгъаІуэм, гуапэу къысІушІахэщ икІи сыт и лъэныкъуэкІи къыздэІэпыкъуахэщ.

АрхивитІми Къашыргъэ КІурацэ хэту лъэпкъ музыкальнэ триом, ди ансамблым, езым и закъуэу траха сурэт зэмылІэужыгъуэ зыбжанэ къыщыдгъуэтыжри, щІэрыщІэу сурэт тредгъэхыжащ. Абы къищынэмыщІауэ, КъБАССР-м и къэрал архивым материал гъэщІэгъуэнхэр щІэлъу къэтхутащ КІурацэ теухуауэ. Ахэм щыгъуазэ фыхуэтщІыныщ. Ауэ абы и пэкІэ зы Іуэхугъуэ гуэрым гу лгъывэдгъэтэнут. Ар сабийр къызэралгъуам и щыхъэт тхыль япэм ятхыу зэрыщымытам къыхэкІкІэ ди лъэпкъ литературэмрэ искусствэмрэ я лэжыакІуэ нэхъыжхъэр къыщалгъуа махуэр, мазэр, илгъэ-сыр тэмэму убзыхуа зэрымыхурщ. Апхуэдэ Іуэху зэхэмыбз дрихъэлІащ Къашыргъэ КІураци ехъэлІауэ. КъБАССР-м и къэрал архивым абы теухуауэ щІэлгъыр куэд хьуркъым. А мащІэми КІурацэ и Іэрытхыу хэлгъыр зэрыхур тхыльымкІэ кІапитІ къудейщ адыгэбзэкІэ: «Ленин» уэрэдым и псалъэхэмрэ ансамблыр илгъэ тІошІ шрикъуам щыгъуэ урысыбзэкІэ абы шыжиІа хъуэдымрэщ.

Зыр кІэщІу, адрейр нэхэ кІыхъу тхарэ машинкэкІи традзэжауэ, Къашыргъэ КІурацэ и автобиографиеу тІу хэлгъы архивым. Япэр 1951 гъэм сентябрым и 10-м ятхаш, адрейр щатхар теткъым. Япэм итщ ди пшынауэр 1899 гъэм январым и 3-м къалгъуауэ, етІуанэм – 1901 гъэм.

Тамбий Исмэхыл ипху Клурацэ зыхальхуар музыкальнэ Иэмэпсымэ зэрымылга мэкьумэшыщИэ унагьуэщ. Клурацэ илгэсибгьу щыхьум пшынауэклэ зрегьашИэ. Куэд дэмыкИу хьыджэбз гурыхуэ цыкИур пшынауэ Иээ мэху, щИэху кьожэпхьри унагьуэ йохьэ. 1929 гьэм колхозым хохьэ. А гьэ дьдэм кьызэИуахауэ шыта радиостудием ирагьэблагьэри, пшынауэу щолажьэ. 1931 гьэм Налшык щекИуэклэ япэ олимпиадэм япэ увыпИэр кьыщехьри, Щытху тхыль кьрат, абы нэмыщИауэ искусствэ зыгьэлгьэуэныгьэмклэ Северо-Кавказскэ Крайолимпиадэм хэтыну ягьакИуэ, фИуэ пшынэ зэреуэм ипкь итклэ. Дон лус Ростов щекИуэклэ олимпиадеми япэ увыпИэр кьыщехьри, Щытху тхыль кьыщыхуагьэфащэ.

Архивым хэлъ справкэхэм ящыщ зым зэритымклэ, Кьашыргьэ Клурацэ 1929 гьэм и сентябрым щыщИэдзауэ 1933 гьэр иухыхукИэ Радиоцентрым пшынауэу щылэжьаш. Абы и ужькИэ 1934 гьэм Уэрэдхэмрэ кьафэхэмклэ Кьэбэрдей-Балкькэр кьэрал ансамблым пшынауэу икИи кьэфакИуэу хэтащ.

Кьашыргьэ Клурацэ школ щИэсащ, еджащ жиИэу апхуэдэ щыхьэт тхыль диИэкьым, ауэ езым и гурыгьуазэкИэ, и губзыгьагьэкИэ зригьэгьуэтыжауэ щИэныгьэ бгьэдэлът: урысыбзэкИи адыгьбзэкИи тхэфырт икИи кьеджэфырт. Тхэф-кьеджэфым кьыщымынэу, усэ, музыкэ хьэлэмэтхэр зэхильхьэрт. Зэрынэрылгагьуэци, талант зыбгьэдэлъхэр езыхэр цыху Иущхэщ, гурыхуэщ. Езым я гурыхуагьэрэ я ИуцагьэкИэ я гьуэгури, гугьуехь пылтьми, нэхуу яубзыхужыф. Кьашыргьэ Клурацэ и гьащИэ гьуэгуанэр езым иубзыхужат. Ар нэхут икИи хуитт.

Нэхут и гурацэ дахэхэмклэ. Хуитт и ИэщИагьэмклэ цыхупсэр зэригьэщИэращИэм, цыхубэм дэрэжэгьуэ зэрыхильхьэм кьыхэкИклэ. Арат абы и гьащИэ гьуэгуанэм нэхъ насыпшыхуэу кьыщилытэри.

Адыгэ пшынауэшхуэм, и лэжыгьэм гурэ псэкИэ зэрыбгьэдэтым кьыдэкИуэу, зыкьыдигьахуэрэ лэпкь музыкальнэ культурэр иджырт, цыхухэм яхэтт, щИалэгьуалэм яИущИэрт, яхэпсэлтыхьырт.

Кьэбэрдей-Балкькэр уэрэджыИакИуэ, кьэфакИуэ кьэрал ансамблыр илгэс тЮщИ щрикьуам щыгьуэ нэхьыжьхэм кьабгьэдэкИуэ Клурацэ хьуэхьу псалгэ дахэ жиИауэ шытащ.

Хьуэхьур хьуэхьуш. Хьуэхьу кьыпхужаИэныр фИыщ. ФИыщ икИи гуапэщ ар дэтхэнэ зы творческэ цыхум и дежкИи. Хьуэхьу псалги псалгэ гуапи кьыщыпхужаИэми, кьыпхуэрэзыуэ уи Иэр быдэу щакьузми, Иэгуауэшхуэ щыпхуащИми – а псоми ефИэкИрэ жыпИэну, гугьуехь узыхэтари лгьэпощхьэпо узыхуэзари пщигьэгьушщэжу, кьыпхуэмыИуэтэщИыным хуэдэу, ИэфИу икИи гуакИуэу щытыкИэ гуэрым щихуэ щыИэщ творчествэм пыщИа цыхур. Апхуэдэ щытыкИэ дахэм, шэч хэмылгу, мызэ-мытИэу ихуауэ щытащ ди пшынауэшхуэ Кьашыргьэ Клурацэ – ди кьэралыгьуэ иным и щыИэщхэр ансамблым щыгьуу кьыщызэхикИухьа лгьэхьэнэхэм. Абыхэм ящыщ зыщ мыри...

Новосибирск кьалэшхуэм дэтщ оперэмрэ балетымклэ театр лгьэщ.

Абы и сценэ абрагъуэм ди ансамблым зыкбыщигъэлыгагъуэрт. Ар игу кыгъэкӀыжу Къашыргъэ КӀурацэ итхыжыгъащ:

– Чэзур ди лъэпкъ музыкальнэ Iэмэпсымэхэм – триом кылыгысат. Бжъамийр и макъ кызырхыкӀэ мэзу, абы нехъэкъехуэрэ жыпӀэну пшы-нэр дожью, ар кыддиIыгъыу, бэрэбанэми щабэу, дахэу зыкыддешӀ. Лирическэ макъамэ дгъэIум кыххэтэджыкӀыу ди нэгум кыщIыхъэрт нэр щыджылу узэзымыгъэплъ чэщей щыкыу къабзэ дыдэм ещхыфэу къащхъуэ, ди Кавказ кыуршыщхъэ уэс чэсейхэмрэ гъатхэ щхъуанIагъэм щIигъэнауэ налкыту лыд дыщальхуауэ ди Хэку ди Къэбэрдейм и губгъуэ абрагъуэхэм я образхэр. Гур апхуэдизкӀэ хохъуэ, апхуэдизкӀэ щыз мэхъури, дамэ кытекIауэ лъэтэным хуэдэу къоуэ. Пшынами апхуэдизкӀэ сахуеуащэрэт жызоIэ, концертным кырихьэлIауэ залым щIэс цIыху псоми, си гум и кыеуэкӀэр зэхахын хуэдэу. Абы кыизгъэкӀ пшыналъэхэр Къэбэрдей-Балъкъэр АССР-м щыпсэу гуащIэрыпсэу псоми къабгъэдэкӀ сэлему Сыбыр псышхуэм и Iуфэм деж щыт кьалэ хьэлэмэтыщэм щыпсэухэм гуапэу есхыж кысфIэщIырт.

Къашыргъэ КӀурацэ и пшыналъэ сэлэм гуапэр дыгъэр кыуэмыхъэ-жу сыт щыгъуи щепс ди Хэку зэрамыщIэм и щыпӀэ куэдым нэсащ, абы щыпсэу цIыху куэдым ялъэIэсащ. Ди Хэкум и мызакъуэу, ди ансамблым мы дунейр кызыэхикӀухъащ, дыгъэм и кыуэкӀыпӀэм щегъэжыауэ и кыухъэ-пӀэм нэс, хым мыдрыщIкӀи хым адрыщIкӀи щыIэ къэралыгъуэ куэдым щыIащ, ди лъэпкъ искусствэм щыгъуазэ ищIащ. Ауэ, псом хуэмыдэу, ар зыхуэлажъэри зыхуэпсэури ди республикэм и цIыхухэрат.

Ди ансамблыр илъэс тIоуцӀ щыхъуам ирихьэлIэу газетым кытрадза «Ансамблым и ехъулIэныгъэхэм дыщогуфIыкӀ» тхыгъэм хэтт мыпхуэдэ псалъэхэр:

– Дэ тфIэфIщ Къашыргъэ КӀурацэ и пшына гъэбзэрэбзэкӀэр, Ашуров Тэнэхъум и бжъамий макъыр. Къэбэрдей аузхэмрэ ди хъупӀэ губгъуэшхуэ-хэмрэ уигу къагъэкӀыр Тхьэщыкыуей Билал кыхидзэу хорым Къэбэрдейм игъэлапӀэ лыхъужь уэрэд «Андемыркъан» кыуршхэр кыгъэушу зэрыжиIэр.

Ди ансамблым теухуауэ тхыгъэ куэди материал зэмылIэужыгъуэ Iэджи щыIэщ, ауэ Къашыргъэ КӀурацэ теухуауэ щыIэр мащIэ дыдэщ. Псом хуэмыдэу кыхыгъэщхъэхукIауэ тепсэлъыхьын хуейщ Москва 1961 гъэм «Советский композитор» тхыль тедзапӀэм «Народнэ уэрэджыIакӀуэ-хэмрэ музыкантхэмрэ» псалъащхъэм щIэгу Къашыргъэ КӀурацэ теухуауэ кыыщыдэкӀа тхыль цIыкӀум. Ар зи IэдакъэщIэкӀыр илъэс куэдкӀэ ди музыкальнэ культурэм зегъэужыным хэлэжыыхъа композитор Трувор Карлович Шейблерщ.

Трувор Карлович «Къашыргъэ КӀурацэ» зыфIищауэ итха очеркым узыIэпишэу укъоджэ. Ар адыгэ пшынауэшхуэм и творчествэр фIуэ зэ-пкырыхауэ бзэ къабзэкӀэ, бзэ дахэкӀэ хьэлэмэту тхыжа фэеплъ лъэщц.

ГуфIэгъуэм ди гур зэщIищтат радиом и фондым хэлъу Щоджэн Хьэ-бас итха очеркыр кыыщыдгъуэтыжам. Абы щыхъума хъуащ КӀурацэ и псалъэхэр. Дэтхэнэ зыми и хъуэпсапӀэщ цIыхум я гум фIыкӀэ кыинэныр. Ар фэеплъу щыIэм я нэхъ фэеплъ лъэщц. Апхуэдэ фэеплъ мыкӀуэдыжын кызырринэкӀыу мы дунейшхуэм тетащ Къашыргъэ КӀурацэ.

«Къафэ», «Удж», «Ислъемей», нэгъуэщI макъамэ зэмылIэужыгъуэу Къашыргъэ КӀурацэ и пшына кыригъэкӀыу 23-м я цIэ къэрал архивым, 31-рэ радиом и архивым пленкэм тратхауэ хэлъщ. Езым уэрэду итхауэ

кьэрал архивым 13, радиом ейм 12 хэлъщ. Абы кьищынэмышцІауэ, япэ дыдэу «Къэбэрдей вальс» зытхари Къашыргъэ КІурацэщ.

ЦІыху акъылым и ІэужьыфІу, мыкІуэдъж фэепІу дунейм кыте-нахэм ящыщ хьугъуэфІыгъуэщ сурэтыр. Сурэтым бзэ Іурылькьым, ауэ куэд кыбжеІэ. Куэд кыбжиІэм и мызакъуэу, абы и «бзэр» живописым, скульптурэм, музыкэм ещхьыркъабзэу интернациональнэщ, лъэпкъ псоми къагуроІуэ. Сурэтыр лъэпкъ культурэм щыщ Іыхъэ мыгуэщщ, уасэ зимыІэж дыщэ зэрылэщ.

Мис Союзхэм я Унэу Москва дэтым и колоннэ залым 1957 гъэм щытраха зы сурэт. Мыбы дэ щыдолбагъу Къэбэрдейр езым фІэфІу Урысейм зэрыгухьэрэ илъэс 400 щрикъум и щІыхькІэ екІуэкІа зыкълъэгъуэныгъэхэм Къэбэрдей-Балъкьэр уэрэджыІакІуэ, къэфакІуэ кьэрал ансамблыр зэрыхэтар. Мы зи гугъу тцІы сурэтым кьощ Къашыргъэ КІурацэ и пшынэр и Іэпэгъуу. Шалъэ-палъэкІэрэ Къашыргъэ КІурацэ сурэт зыбжанэ трахаш. Ауэ ахэр апхуэдизкІэ икъухьащи, зыдэмылъ къуэладжэр укІуэдъж жыхуалэм хуэдэщ...

Япэм адыгэ хьыджэбз цыкІухэм, я гуащэ хьэпшыпхэм къадэкІуэу, ириджэгуну, тригъэуну хэт пшынэ цыкІу зимыІар? Куэдым яІаш. Ауэ а псори пшынауэ хъуакъым. КІураци щысабийм кыыхуащэхуат ІэпищІ зытет пшынэ цыкІу. Ар гукъэкІ зыщІу къэзыщэхуари гъуэгу дахэ хьыджэбз цыкІур тезыгъэувари и адэ Тамбий Исмэхьилт. Исмэхьилт фІэфІт, и шыпхъу Хъаний хуэдэу, ипхъу КІураци пшынауэ Іэзэ хъуну. Адэм фІэфІыр пхъум натІэ хуэхъуащ. Илъэсибгъум пшынауэкІэ зэзыгъэщІэну кыщІэзыдза КІурацэ и ныбжьыр илъэс 15 щрикъуам Къуэшыркъуей (Кэнжэ къуажэм) и мызакъуэу, щІыпІэ куэдым кыщцацІыху пшынауэ Іэзэ хъуат. Хъаний и гъукІэгъэсэныр пшынэ еуэнкІи къэфэнкІи езым кызыэрытекІуэжам иригугфІэрт, иригушхуэрт. Нэмыс, хабзэ зэрылъ адыгэ унагъуэм шапІ хьыджэбз цыкІур щІэх дыдэу къэжэпхъри, зэрыжытІащи, и ныбжьыр илъэс 16 фІэкІа мыхъуу унагъуэ ихъат. Лъэпкъ зыхыхьами унагъуэ зэрыхьами КІурацэ зыри кыщыпэрыуакъым и натІэм кьритха пшы-нэуэным нэхъри зригъэуэщІынымкІэ, хигъэхъуэнымкІэ, фІуэу илъэгъуа ІэщІагъэм ирилэжьэнымкІэ. Ар а лъэхъэнэмкІэ хахуагъуэу къэ-лтытапхъэщ. Япэм щыгъуи иджы зэманми цыхубзхэр искусствэм, культурэм хуеджэну, хуэлэжъэну адыгэм щІыфІэмыфІыр быныр кІэрыутІыпщ хъункІэ тошыныхъри аращ.

«Пхъур зэрыбгъасэщ, нысэр зэресащ», - жиІаш пасэрейм. КІурацэ кызыыхэкІа Тамбий лъэпкъми зыхыхьа Къашыргъэ лъэпкъми гъэсэнэгъэфІ цигъуэтащ. Ещхьыркъабзэу, и нэм и нэхуу, и псэм и хъуахуэу, фІы дыдэу илъагъу пшынэуэным игури и псэри етауэ и гъащІэ псокІэ ирилэжьэнуи Іэмал игъуэтащ.

Къашыргъэ КІурацэ дэлэжьахэм ящыщ зыщ КъБАССР-м искусствэмкІэ щІыхь зиІэ и лэжьакІуэ Мыд Хъэжмусэ. Абы игу кыгъэкІыжу гуапэу жиІэжырт КІурацэ теухуауэ:

– Къашыргъэ КІурацэ цыхугъэу бгъэдэль-амрэ ІуэхуфІу илэжьамрэ кІэщІу я гугъу пщІыну тыншкьым. Абы и псэукІам, и лэжьэкІам фІыгъэу хэлъам и инагъым сыт хуэдизрэ утемышсэлтыхьа-

ми, пхуэлуэтэщыныктым. «Адыгэ цыхубз Iэдэбщ, щэныфIэщ, цыхугэ ин зыбгэдэлъщ» хужаIэу псэуащ. Дэнэ щыпIэ КIурацэ уцыхуэмзыами, абы сыт шыгъуи дэплагъур фIы защIэт.

ПшынаеуэнымкIэ абы Iэзагэ ин зэрыбгэдэ-лъар цыхубэм я пашхэм пасэу налуэ щыхуащ. Къэбэрдей-Балъкхэрым и самодетельнэ искусствэм и япэ лъэпкъ областной олимпиадэр 1931 гэм и ноябрым Налшык къалэ щыщекIуэкIам шыгъуи, абы и ужыкIэ Кавказ Ищхэрэм шыпсэу лъэпкъхэм я самодетельнэ искусствэм и япэ краевой олимпиадэу 1931 гэм и декабрым Ростов щекIуэкIами Къашыргэ КIурацэ пшынаеуэнымкIэ нэхъ Iэээ дыдэу къыщалгытэри, Кавказ Ищхэрэм и япэ лъэпкъ краевой олимпиадэм и Щыгъу тхылгыр къратыгъащ.

Олимпиадэ зыхэтахэм текIуэныгэ инхэр къызэрыщыхуауэ щытар абы къыхуэщхэпащ пшынаеуэныр гъащIэ IэщIагэ зэрыхуэхуамкIэ.

Къэбэрдей-Балъкхэр ансамблыр къыщызэрагъэпэща дыдэм дыщIидзэри, КIурацэ абы щылэжьащ илъэс щэщIым щигъукIэ. Ансамблым дэщIыгъу ар здэщымыIа, абы и пшынаеуэныр щымыIуа щыпIэ щIагъуэ ди къэралышхуэм щыбгъуэтыныктым.

Ди лъэпкъ музыкальнэ культурэм, ди лъэпкъ къэфэхэм фIыгъэу яхэлыр налуэу зыгъэлъэгъуахэм я пашэщ КIурацэ. Пшынауэ IэщIагэм дэщIыгъуу, КIурацэ солисткэу къэфэуи щытащ. Адыгэ цыхубзым нэмысрэ щэныфIагыу, Iэдэбыгъэу хэлыр абы IупщIу щигъэлъагъуэрт гъащIэми сценэми. КIурацэ и къэфэкIэр адрей цыхубз къэфакIуэхэм я дежкIи шапхэйт. Къашыргэ КIурацэ фIыгъэу бгъэдэлъахэм ящыщымыри жысIэну сыхуейт: абы и гъусэу ансамблым щылэжьа цыхубзхэм я дежкIэ ар шыпхуэ нэхыжьыт, нэхыщIэхэм я дежкIэ анэ пэлгытэт. Псоми гулытэшхуэ яхуищIу, чэнджэщэгъу яхуэхуу, езыр зыщыгъуазэхэр зымыщIэхэм яригъащIэу ядэIэпыкыу зэпытт.

ДыщэкI ФатIимэт хъыджэбз щIалэ дыдэу ансамблым щыхыхьам щыгъуэ КIурацэ абы гулытэшхуэ хуищIащ, зэрыхузэфIэкIэ пшынаеуэкIэ абы иригъэщIэну хуцIэкъуащ икIи иригъэщIащ, – щытхур хуэу-хырктым Мыдым.

1947 гэм июлым и 6-м Таджикистаным и щыххэр Душанбе ди ансамблым концерт щытынут. А махуэр егъэлеяуэ хуабэт. Пщыххэщхэми хуабэрт зыкIи нэхъ кIащхэ хуактым. Хуабэвэхыр къемызгъыу КIурацэ и гум къыхигъэзых хуащ. Дохутыр къраджам къызэрильгытамкIэ, ар сымаджэщым псынщIэу нэгъэсын хуейт. Ауэ ар КIурацэ идактым. Дохутырым хуцхуэ къритахэр зрихэлIащ, псы щIыIэкIэ зитхэщIыжри, концертым щыщIадзэну пIалъэм ирихэлIэу зигъэхэзыращ. А пщыххэщхэм езым игъээщIэну и пщэ къыдэхуэ къалэнхэм щыщы зыри къимыгъанэу концертыр и кIэм нэсыхункIэ иригъэкIуэкIащ.

Апхуэдэу къарууэ иIэр ирихэлIэу игури и псэри етауэ ар и лэжыгъэм бгъэдэтащ, концертым еплъыну зэхуэса цыхухэм дэрэжэгъуэ яхильхэщ.

Мыд Хъэжмусэ и гукъэкIыжхэм ФатIимэт къыпищащ:

– Къашыргэ КIурацэ сэ япэ дыдэу щыслъэгъуар зэи сщыгъупщэнктым. Илъэс 13-м сити си адэ ДыщэкI Залымхьан КIурацэхэ я унэм сишащ, укъезгъэлъагъунщ, сеупщIынщ пшынауэ къыпхэкIынрэ къыпхэмыкIынрэ жиIэри. Си адэр абы я деж кIуэуэ, зэныбжьэгъухуэ, унагъуэм фIуэуэ къалъагъуу щытт. «Сыту хъыджэбзшыхуэ хуэу уи пхур», – жиIэурэ, КIурацэ унэм дыщIишащ. Си адэр занщIэу еупщIащ: «Хъуну пIэрэ мыр пшынауэ?» - жиIэри. КIурацэ и Iуэхур къыгъанэри пшы-

нэр кѳицташ, зы макѳамэ кІэщІ цЫкІу сригѳэдэлуаш. ПсынщІэ дыдэу кѳэспхѳуатэри, занщІэу пшынэм кѳизгѳэкІыжащ. Арати, а махуэм шыщІэдзауэ «кѳакІуэ» кѳызжиІащ. Ар 1954 гѳэрт. Сэ зэи сщыгѳушщэнкѳым КІурацэ гу хуабагѳэкІэ кѳыспежьэу, и зэман игѳэкІуэдугугѳу зыкѳызэрыздригѳэхѳар. А гѳэ дыдэм Кѳашыргѳэ КІурацэ зыхэт ансамблым сыхагѳэхѳащ. Сэ лѳэьяпІэми унэми абы зэманышхуэ кѳыщыстригѳэкІуадэрт, сытым щыгѳуи гуфІэжу. Зэи гу лыстакѳым сыкѳехѳэлѳэкІыу. Сытым щыгѳуи нѳжэ-гужэу, гуфІэжу си нэгум щІэтщ. КІурацэ цЫху гу хѳэлэлт, цЫху гуапэт.

КІурацэ пшынауэфІ кѳудейтѳкѳым, сценэм зэрихѳэ и фашѳэ дахэр езым идыжырт. Ансамблым хэт хѳыджѳэбз кѳэфакІуэхэм я фашѳэхэр яхуидырт. Абы нѳмышІауэ, ІэфІ дыдэу пщафІэрт. Мы дунейм цЫхубз тету си фІэщ хѳуртѳкѳым абы здихѳыфымрэ ищІэфымрэ хуэдиз хузэфІэкІыну. Артист-кэ цІэрылуэ, пшынауэ Іэзу зэрыщытым нѳмышІкІэ, цЫхугѳэшхуэ бгѳэдэлѳт. ЖысІэ пѳтми схуэухынукуѳым КІурацэ и хѳэлэ-лагѳыр, цЫхуфІагѳыр.

Сэ КІурацэ ильэситІ кѳудейщ сызэрыдэлѳжѳар. И узыншагѳэм кѳимыгѳэугѳэж щыхѳум, зигѳэпсэхуну тІысыжащ 1957 гѳэм. КІурацэ ещхѳыркѳабзэу цЫхуфІ дыдэт абы и щхѳэгѳусэ Хѳэнащхѳуэ. Сэ а унагѳуэр си унагѳуэ етІуанэу, сахэсыхѳауэ сахэст, тІури фІыуэ слѳагѳуу. Хѳэнащхѳуэ дунейм ехѳжа нѳужѳ, КІурацэ щІэх пшынэ кѳицтѳакѳым.

Кѳашыргѳэ КІурацэ дэлѳжѳауэ ар фІыуэ зыцІыхухэм ящыщ зыщ РСФСР-м щІыхѳ зйІэ и артисткэ Блѳнауэ Быцэ:

– Кѳашыргѳэ КІурацэ теухуауэ псалѳэ жысІѳэну куэдугу си гуапѳщ. КІурацэ хуэдэ пшынауэ Кѳэбэрдейм зэи диІакѳым. Абы хуэдэу пшынэр игѳэбзэрѳбзѳу щыІауэ сщІэркѳым нѳгѳуэщІ пшынауэ. Ар зыми ещхѳтѳкѳым. Арац псом нѳхѳрэ нѳхѳ гѳэщІэгѳуэныр, телѳыджи кѳыщІытщыхѳур. КІурацэ пшынауэфІ кѳудейтѳкѳым. Абы псоми пщІэ, щІыхѳ зыхуригѳэщІыфырт, дунейм екІуу зэрытетын ищІэрт. КІурацэ екІуу, дахѳу хуэпауэ, и щхѳэр лыагѳу Іѳтауэ кѳихѳэрт утыкум, и пшынэ еуэкІѳэмкІи псори кѳыдихѳэхырт. КІурацэ шапхѳэ кѳытрахауэ, ар зѳреуэр зѳхахауэ диІэхѳщ пшынауэфІ куэд: ПщыхѳэщІэ Мухѳэжыр, ДыщѳэкІ ФатІимѳэ, Борий Линѳэ, Уэрзей Лидѳэ. Ахѳэм ящІѳж КІурацэ и пшынѳуэкІѳэр. Абы кІѳлѳыплѳурѳ фІы Іѳджѳ кѳыхѳауыдыкІащ я егѳэджѳакІуэм и Іѳзагѳэм.

1948–1957 гѳэхэм кѳриуыбдѳу Кѳашыргѳэ КІурацэ зѳхилѳхѳауэ, ди лѳѳпкѳ музыкальнѳ кулѳтурѳм и тхыдѳэр зытхыжа композитор-теоретик цІэрылуэ Трувор Карлович Шейблер нотѳэм иригѳэзѳэгѳауэ уэрѳд куѳдрѳ кѳафѳэ зыбжанѳрѳ мыкІуѳэдыжыну дунейм кѳытенѳащ. Абыхѳэм щІѳлѳ псалѳѳэхѳэри езым зѳхилѳхѳэжырт. Ар зи гурыхуагѳэрэ зи акѳыл жанкІѳ лѳѳпкѳ усѳ гѳѳпсыкІѳм и хѳбзѳэхэр кѳѳзыгѳѳурыщІѳѳа япѳ адыгѳэ цІы-хубз усакІуѳщ. КІурацэ гурѳ псѳкІѳ зыхищІѳрт икІи кѳыгурылуѳрт уэрѳд макѳамѳмрѳ абы щІѳлѳ псалѳѳэхѳмрѳ зѳнѳзѳѳпсѳрѳ зѳпсѳгѳуитІу, зѳпѳхѳуу, зѳкІужу щытын зѳрыхуѳейр. Арат абы макѳамѳри псалѳѳѳэри зѳщІыгѳуу

щЫзэхилъхьэр. Ди адыгэ лъэпкъым и уэрэд зэхэлъхьэкIэм и нэцэнэ дьдэщ ар.

Къашыргъэ КIурацэ уэрэдус-усакIуэм и мызакъуэу, адыгэ къафэм и усакIуэщ, и композиторщ. Музыкэр цIыхубэм яйщ, жаIэу къафэ зэмылIэ-ужьыгъуэ куэд дунейм къытехьащ КIурацэ зэхилъхьауэ. Абы къыгъэщIа макъамэ дахэхэр ди нобэ гъащIэми къыддощIэращIэ, ди лъэпкъым и пшынальэ мыкIуэщIщ, мыужьыхыжщ, уедаIуэ пэтми зызыщумыгъэнщIщ.

Лъэхъэнэ къэс макъамэщIэ къегъэщI. Зи цIэ къэдгъэльтэгъуа пшына-уэхэм къытхуагъэна пшынальэхэр псэуху, абыхэм я цIэр ди лъэпкъым и гум илъынщ. Пшынауэ Iэзэм и Iээж Къашыргъэ КIурацэ и пшынэм ислъэмей, удж, къафэ зэмылIэужьыгъуэ Iэджэ кърыгъэкIыу шытащ. Абы къищынэмышцауэ, езым зэхилъхьа «Ислъэмейр», «Уджыр», «Удж пыхур», «Уджхэшыр», «Иджырей къафэр», «Къафэжыыр», нэгъуэщIхэри нотэкIэ тхауэ, езым игъэзащIэу магнитнэ пленкэм, пластинкэм тратхауэ къэнауэ шыIэщ. Ахэр псори ди адыгэ музыкальнэ культурэм и хэлъхьэныгъэ мыкIуэдыжщ.

Зэгуэрэм Налшык шыпсэуа композиторышхуэ Авраамов Арсений и фЫгъэкIэ ди музыкэм марш къыхыхьауэ шытащ. А жанрыщIэм и мэсхьэбым иту, Къашыргъэ КIурацэ итхащ «ЩIалэгъуалэ маршыр» «КъБАСССР-р илъэс 39-рэ щрикъум и щIыхькIэ маршыр». ТIури уедэлэуэнкIэ удихьэхьу, дахэу, гуакIуэу зэхэлъхьащ, укъызэщIэзыIэтэ гуфIэгъуэкIэ гъэнщIащ. ЗэрыжаIэу, макъамэращ музыкэм лъабжьэ хуэхьур. КIурацэ зэхилъхьа макъамэхэм лъабжьэшхуэ, лъабжьэ куу яIэщ.

«Кабардинка» ансамблым дэ сыт шыгъуи фЫкIэ дыщогугъ. Абы и япэ пшынауэщ, и япэ къэфакIуэ-солисткэщ Къашыргъэ КIурацэ. ЛэжыгъытI-ри екIурэ ещхьу, тэмэму, шытхьу пылъуи зэдихьырт абы. КIурацэ еплъа-гъулIэр ебгъуэтылIэжырт. «Акъылыр ландыщэщи (дыщэ зэрылэщи), гъэсэнэгъэр дыщэ жыгщ» жиIэгъащ пасэрейм. Апхуэдэ зыхужалэнкIэ хъунури зыхуэфашэри, шэч хэмылзу, и цIыхугъэкIи, и хьэл-щэнкIи, и акъылкIи КIурацэ хуэдэщ. Апхуэдэ цIыхухэрт ди лъэпкъым и пщIэри и щIыхьри лъагъу зыIэтыр. Ахэр адыгэм ди гъуазэт, ди дыгъэ-мазэт, ди лъэпкъ набдзэт. Апхуэдэ цIыхухэм сыт шыгъуи дрогушхуэ, дроин, ди цхьэр лъагъу дагъэлъагъуж. Апхуэдэ цIыхухэри дунейр зэтэзыIыгъэри, цIыхур зыгъэщIыхури, хабзэр зыгъэхабзэри, лъэпкъыр зыгъэлъэпкъри, лъэпкъ напэр зыхъумэри.

«И Iэпэм дыщэр къыпощ» жыхуалэм хуэдэ IэщIагъэ зиIа Къашыргъэ КIурацэ и творческэ гъащIэр къыгуэхьыпIэ имыIэу пыщIащ «Кабардинка» ансамблым. Абы и япэ концертыр, КIурацэ и гукъэкIыжхэм зэрыщитхы-жымкIэ, щекIуэкIар Зеикъуэ къуажэри. Абы дыщIидзэри, нобэр къыз-дэсым ди ансамблым гъуэгуанэшхуэ зэпичащ.

Советхэм я VIII Чрезвычайнэ съездыр Москва дэт Театр Иным щекIуэ-кIырт. Абы щIэст Сталиныр я пашэу партымерэ правительствэмрэ я уна-фэщI лъыщхьэхэр, ди къэралышхуэм и щIыпIэ псоми къыкIа депутатхэр. Абыхэм я пащхьэм гурыхьу зыкъызэрыщагъэлъэгъуэфам ди артистхэм дэрэжэгъуэшхуэ къахилъхьащ, ди ансамблым и «Iэпкълэпкъыр» нэхь зэрыубыдащ. 1935 гъэм ди ансамблыр Москва шыIэу Алексей Максимович Горькэм иригъэблэгъауэ шытыгъат. Ар игу къыгъэкIыжу, Къашыргъэ КIурацэ мышхуэдэу жиIэжырт:

– Дэ драгъэблагъэри, Горькэм и унэм дашат. Алексей Максимович гуапэу икIи хуабэу къытIуцащ, ди къафэхэм къыщытхьуащ, хахуагъэрэ гуащIагъэрэкIэ зэрыгъэнщIам, зышыIэныгъэшхуэ, къабзагъэ, хабзэ дахэ

зэрыхэлтым гуапэу тепсэлтыхьащ. Лъэпкъ искуствэм зедгъэужьыну, тегушхуауэ япэкIэ дыкIуэну кыдэхъуэхъуащ. Абы шыгъуэм дыхъэшхэн гуэр къэхъуат: пхъэшхъэмышхъэкIэ кытхуэупсэу Iэнэм дыздыбгъэдэ-сым, Алексей Максимович щIэупщIащ: «Къэбэрдейм кыщыкIыу пIэрэ мандарин?» Ар зыщIэупщIар кыгурымыIуауэ, мо урысыбзэри фIыуэ зымышIэ бжъамияпщэ Ашуров Тэнэхъум жэуап иритыжащ мандолинэм и мызакъуэу, гитари, балалайки гъунэжу Налшык щыдиIэщ, куэди йоуэф, жери. Ар зэхэзыха псори дигъэдыхъэшхаш. Зыхуэмыубыдыжу, ауэ шабэу икIи удихъэхъу дыхъэшхаш Алексей Максимовичи. Горькэм дызэрыхуэзар тцымыгъупщэжу ди гупым хэт псоми ягу илыщ.

Шалтэ дэкIыху ди ансамблым и лъэр нэхъри лъэщу увырт. 1938 гъэм ди республикэм профессиональнэ хор кыщызэрагъэпэщри, ар къэфакIуэ гупым гуагъэхъэжащ. Уэрэд жыIэнымкIи къэфэнымкIи артистхэм я Iэзагъэм зэпымыуэ хагъахъуэрт. Ар хэтащ Украинэр Урысейм зэрыгухъэр илбэс 300 зэрырикъуам и щыхъкIэ Киев щекIуэкIа гуфIэгъуэ махуэшхуэм. А псом ящхъэжщ Къэбэрдейр езым фIэфIу Урысейм зэрыгухъэр илбэс 400 щрикъуам и щIыхъкIэ ди къяралыгъуэшхуэм и кылащхъэ Москва ди искуствэмрэ литературэмрэ я гъэлъэгъуэныгъэ щыIам ансамблыр зэрыхэтар, а гъэ дыдэм щIалэгъуалэмрэ студентхэмрэ я Союзпсо, Дунейпсо фестивалхэм я лауреат зэрыхъуауэ цытар. А псоми Къашыргъэ КIурацэ и гуащIэрэ и щIыхърэ хэлтщ.

Пшынауэ шэджащэ Къашыргъэ КIурацэ и творческэ гъащIэм къяриу-быдэу цIыхушхуэ куэдым ядэлэжъащ, я цIыхугъэу шытащ. ЩоджэнцIыкIу Алийрэ КIурацэрэ зэныбжът, зэдэлажъэрт, зэдэлъхузэшыпхъум хуэдэу, фIыуэ зэрылгъагъурт. Аращ КIурацэ абы уэрэд телъыджэ щIыхуитхари:

Къашыргъэ КIурацэ ди цIыхухэм гуфIэгъуэ езыт пшынауэ Iэзэт, хуэфашцэу «маэстро» гъафIэ псалтэр зыхужыпIэ хъуну музыкант телъыджэт.

Къашыргъэ КIурацэ псэухукIэ пщIэ кыыхуащIащ, и щхъэри ягъэ-лъэпIащ. Абы щIыхъ, шытхъу тхылъу, диплому Iэджэ къратащ. «Знак Почета» орден кыыхуагъэфэщаш, КъБАССР-мрэ РСФСР-мрэ я цIыхубэ артисткэ цIэ лъапIэ кыфIащаш. Ауэ дунейм зэрехыжрэ яIэщIэхужыпауэ и цIэр къярауэжыркъым. Ар ди лъэпкъым кыыхэкIа пшынауэшхуэм хуэфашцэкъым. Дэ дызэрэплтымкIэ, Къашыргъэ КIурацэ и цIэр кытщIэхъуэ щIэблэм ящымыгъупщэжын папщIэ, абы и щIыхъкIэ гъэ къэс пшынауэхэм я республиканскэ конкурс егъэкIуэкIын, абы и фэеплъ кыщчалъхуа къуажэм шагъэувын, ансамблым щыхэтым абы кыдэлэжъа Ашуровым и цIэр ди республикэм и кылащхъэ Налшык и зы уэрамым зэрыфIащам хуэдэу, Къашыргъэ КIурацэ и цIэри уэрам гуэрым фIэщын хуейт. Ди щхъэм, ди лъэпкъым я пщIэр дэ дымыIэтыжмэ, нэгъуэщI къакIуэу тхуи-Iэтынукъым.

Ди псалтэмакъяр кызыэрыщIэддза дыдэмкIэ дыухыжынщи, дыщэр, зэрыжаIэу, дыщэпс хуэныкъуэкъым. Къашыргъэ КIураци ди шытхъу хуэныкъуэкъым. Ауэ адыгэ пшынауэшхуэм и гъащIэмрэ и творчествэмрэ шыгъуазэ фыхуэтщIын мурад диIауэ арати, кыдэхъулIауэ Тхъэм кы-щIигъэкI.

КИУРАШЫН БетIал.

ХьэфГыцІэ Мухьэмэд Мусэбий и кьуэр 1946 гъэм мартым и 30-м Зеикъуэ кьуажэм кьыщальхуащ. 1970 гъэм Къэбэрдей-Балъкъэр кьэрал университетыр кьуухащ. Абы щыцІэса илъэсхэм ар лэжъащ «Университетская жизнь» газетым и редактору, итІанэ – «Советская молодежь» газетым и редактор нэхьыщхьэм и кьуэдзэу. Нэхъ иужькІэ ХьэфГыцІэр щытащ «Эльбрус» тхыль тедзапІэм и редактору, газет-журнал тедзапІэм и директору, 1997 гъэ лъандэрэ «Адыгэ псалгэ» газетым и редактор нэхьыщхьэщ. Адыгэ щытсэу щІытІэ псоми Мухьэмэд щыцІэрыІуэщ общественнэ гъащІэм жьыджэру зэрыхэтэмкІи. Иужь илъэсищІыгым ар и тхьэмадэщ Къэбэрдей Адыгэ Хасэм, 2009 гъэ лъандэрэ – Дунейтсо Адыгэ Хасэм и япэ вице-президентищ.

Урысей Федерациэм и Журналистхэми ТхакІуэхэми я союзхэм хэт ХьэфГыцІэ Мухьэмэд а ІэнатІэхэми щыжьыджэрищ. Абы тхыль тІоуцІыгым нэс кьыдиггэкІащ езым итхауэ е и гуащІэ ирихьэлІауэ.

ХьэфГыцІэ Мухьэмэд УФ-м культурэмкІэ щІыхь зиІэ и лэжъа-кІуэщ, КъБР-м и Журналистхэм я союзым и сауггэтым и лауреатищ. Абы кьыхуаггэфэщищ Мамырыггэр хьумэнымкІэ Урысей фондым и Дыщэ медалыр, Абхъаз республикэм и орден, ди республикэм и ЩІыхь тхыль, нэгъуэщІ щІыхь дамыггэ куэди.

И лъэр жану, и узыншаггэкІи и гукьыдэжкІи зытэрыт ІэнатІэхэм хуэІэижьы и илгэс 65-м ІууцІа ди ныбжьэггым «Іуащхьэмахуэ» журналым щылажьэхэри дохьуэхьы и гъащІэ гьуэгуанэм дянэкІи ехьулІэныггэкІэ ницъэну!

Уэс тесэ щхьэкIэ, Iуашхьэмахуэ нэхъ ин хъуркъым

Хэхэсхэми хэкурысхэми я нобэрей адыгэ дунейкIэ дызэджэм шы-
нэхъ цIэрыIуэхэм ящыщц ХьэфIыцIэ Мухьэмэд. Апхуэдэуи ар фIыуэ
кыбщакIыху Кавказ Ищхьэрэми Урысей Федерациэм. Пэжу, Мухьэмэд
псоми зэхуэдэу фIыуэ ялыагъуу щымытынкIэ мэхъу, ауэ и цIэр куэдым
зэрыжаIэм, тепсэлъыхьыр зэрымымащIэм, и зэхэзекIуэхэм къагъэлыагъуэ
абы лъэпкъым дежкIэ мыхьэнэ ин зиIэ Iуэхушхуэхэр зэрызэрихьэр, а
Iуэхухэр цIыхухэм я нэхьыбэм зэрыдаIыгъыр. ХьэфIыцIэм сытым щыгъуи
иIэжщ езым и Iуэху еплъыкIэ, и дуней тетыкIэри езым ейуэ щытщ, и
акъыл кызызэрихьыц зэрыпсэури.

Джеймс Олдридж «Каир» зыфIища и тхылъым, адыгэ мамлюкхэм
щатепсэлъыхьым, мыпхуэдэу щетх: «Сэ адыгэхэр фIыуэ слъагъушцэркъым,
я тIиягъэм кыыхэкIкIэ, итIани сэ абыхэм пщIэ яхуэзмыщIын слъэкIыр-
къым, мы дуней псом и пащхьэ фIыщIагъэу щабгъэдэлъым, лъэужь дахэу
къагъэнам папщIэ». АдэкIэ тхакIуэм кърэбжэкI адыгэхэм дунейм фIыуэ
щалэжбар, абыхэм ящыщуи къагъэлыагъуэ адыгэхэм цIыху гъэпщылIыныр
псом япэ зэрызыханар, а Iуэхур адреи лъэпкъхэм щапхьэ зэрахуэхуар.
Олдридж етх, дэтхэнэ я цIыху кызызэрыгъуэкIми адыгэхэм гулъытэ зэры-
хуашцIым кыыхэкIкIэ, я къуажэхэм тхьэмыщкIэ, дэхуэха, факъырэ зэры-
дэмысар, Мысырым тетыгъуэ щызыIыгъа адыгэ пащтыхьхэм я зэманым
мэжджыту е унэ сэреишхуэу дащIыхьахэм я гъэпсыкIэм (архитектурэм)
и дахагъыр нобэр кыздэсым цIыхухэм зэрагъэщIагъуэр. НэгъуэщI фIагъ-
дахагъэу адыгэхэм ябгъэдэлъхэри кърэбжэкI: адыгэ пщакIэр дахагъэкIэ
дунейм цIэрыIуэ зэрыщыхьуари, адыгэлIым лыгъэ-хахуагъэу хэлъри.

Арац ХьэфIыцIэ Мухьэмэд и Iуэхури зытетыр: ар фIыуэ умылыагъун-
кIи, уи гупсысэр абы ейм темыхуэнкIи хъунуш, ауэ, дауэ ухушымытми,
адыгэ лъэпкъым и пащхьэ абы фIыщIэу щилэмрэ езым хэлъ цIыхугъэмрэ
щыпщIэкIэ, Мухьэмэд пщIэ хуумыщIыныр Iэмал зимыIэщ.

Лъэпкъхэр мамыру зэдэпсэуным, я зэхушытыкIэхэр егъэфIэкIуэ-
ным зэрыхуэлажъэм, илгъэс куэд лъандэрэ адыгэ журналистикэм хуищI
хэлъхьэныгъэфI дыдэм папщIэ кыфIащакIэ Адыгэ, Къэбэрдей-Балъкъэр,
Къэрэшей-Шэрджэс Республикэхэм щIыхь зиIэ я журналистц ХьэфIыцIэ
Мухьэмэд. А цIэ лъапIэхэр хьэлэлэу къилэжъащ абы, ауэ адыгэ хэкурыс-
хэмрэ хэхэсу мы дунейшхуэм щикъухьахэмрэ зэпыщIэжыным теухуауэ
хузэфIэкIахэм тепщIыхьмэ, а журналистым нэхьыби хуэфашцэу кы-
золъытэ.

А зэманым щIэныгъэрылажъэ, тхакIуэ, журналист куэдым шынагъуэу
къалъытэрт адыгэ хэхэсхэм ятетыхьыныр, ятепсэлъыхьыныр, абыхэм я
Iуэхур, я щхьэ кърэпIуар Урыс-Кавказ зауэм зэрэпхам щхьэкIэ властым,
КГБ-м фIэлIыкIхэрт. ЖыпIэнуракъэ, ар темэ «зэхуэщIат». Абы кыыхэкIкIэ
хамэ щIыпIэ щыпсэу ди лъэпкъэгъухэм я тхыдэм зыгуэр хэзыщIыкIми
абыхэм я хьыбар теушхуауэ икIи зэлухауэ хуэтхьырткъым. НэгъуэщI
къэралхэм кIуэгъуейт, ар пхузэфIэкIами, уи лъэпкъэгъуэ хэхэсхэм фIы-
рыфIкIэ уIуагъэщIэнуткъым. Плъэгъуа мащIэри тхыжыгъуейт икIи
кыгъетедзэгъуейт. Арац ХьэфIыцIэ Мухьэмэд и япэрей тхыгъэхэр нэхъ
щIэлъапIэри, мыхьэнэшхуэ щIаIэри, журналист лыгъэу зэрихьам и ина-
гъыр къэзыгъэлыагъуэри.

Зи гугъу сцIа адыгэ мамлюкхэм я деж кыщыщIэдзауэ иджырей хэхэсхэм я деж щыщIэкIыжу ХьэфIыцIэ Мухьэмэд нобэр кыздэсым кыгхуеIуатэ хамэ щIыгу щыпсэу ди лъэпкьэгъухэм я тхыдэ, я хыбар, ар езым итхыжауэ е зи унафэщI газетым и журналистхэр игъакIуэурэ ирагъэтхауэ.

Урысей Федерацим и щIыналгэ щхьэхуэхэм щыпсэу хэкурыс адыгэхэми нэхъ япыщIари абыхэм нэхъыбэрэ якIэлъыкIуэри ХьэфIыцIэ Мухьэмэдщ. Сэ срищыхьэтщ Мухьэмэд зэрихьэ лъэпкьэ Iуэхум гурэ псэкIэ къабзэу зэрыхущытым. Лъэпкьым хуэлажьэкIэрэ, дэнэ лъэныкьуэкIи щыIэ адыгэхэм ялгэIэсыныр, абыхэм гулгытэ яхуэщIыныр, зэрыхуэфIэкIкIэ ядIэпыкьуныр и псэм кызырэыбгъэдэкIыр си дежкIэ нэрылгъагъуш.

Ставрополь крайм хыхьэ Курской районым, Осетие Ищхьэрэм щыIэ Мэздэгү къалэмрэ районмрэ щыпсэу ди къуэш-ди шыпхьухэм я деж кыщыщIэдзауэ тенджыз ФIыцIэ Iуфэр зи лгъахэ ди лъэпкьэгъухэм я деж щыщIэкIыжу УФ-м и щIыналгэ 6-м щыпсэу адыгэхэр Мухьэмэд зэлещIэ, яхохьэ, я гуфIэгъуэ ядIэт, гукьеуэ зиIэхэм ядIэпыкьу, хузэфIэкIымыкIэ защIегъакьуэ. Апхуэдэ дыдэуи, нэгъуэщI къэралхэм щыпсэу адыгэхэми япыщIащ ар. Ауэ щыхьукIи, Мэздэгү адыгэхэм я деж кIуэми, Тьркум е нэгъуэщI къэрал щыпсэухэм я деж лгъатэми, абы гьусэу здещтэ адыгэ артист цIэрыIуэхэр, ди лъэпкьэгъухэр щэнхабзэкIэ зэпищIэн мурадкIэ, Хэкужым и дахагъэр, и IэфIагъыр хэхэсхэм захригъэщIэн папщIэ.

Уэхутэ Александр, «Черкес хэку» газетым и редактор нэхъыщхьэ Дэбагъуэ Мухьэмэд, ХьэфIыцIэ Мухьэмэд сымэ Черкесск къалэм щызэхуэзаш, 1998 гъэ.

Хамэ къэрал кыкIа ди лъэпкьэгъухэр Налшык кыщирагъэблагъэ, 1984 гъэ.

ХьэфIыцIэ Мухьэмэд гьуэгу удытехьэныр тынщ. Уи щхьэ фIыгуэ уегъэлгагъуж, и гьусэм гулгытэ хуещI, гушыIэр кыбдещтэ, гьуэгу м сыт и кIыхьагъми, «пкIэлъей иредзри», нэхъ псынщIэ ещI. Сэ мызэ-мытIэу гьуэгуанэ сыдытехьащ Мухьэмэд: Сирием, Иорданием, Тьркум зэгъусэу дыщыIащ, Мэздэгү лъэныкьуэкIи, хы ФIыцIэ IуфэмкIи дызэдэкIуащ лъэпкьэ IуэхукIи, ныбжэгъугъэ IуэхукIи. ИкIи адыгагъэмрэ цIыхугъэмрэ, гулгытэ лгъагъэр я гьусэу, сыт щыгъуи дэслгъагъащ.

Си гум къинжаш Мэздэгү къалэм и махуэшхуэр шагъэлгапIэм, «ди къуэшхэм пщIэ яхуэтщIынщ, я щхьэр лгъагъу едгъэлгагъужынщ, зи лъэпкьыу дызэрыщыгъыр, зи анэм дыкьызэрилгъуар ахэр зыхэхсхэм къедгъэщIэнщ, ди зэпыщIэныгъэр нэхъ быдэ тщIынщ», – жиIэу, Мухьэмэд гуп дахэ кызырэигъэпэщү Осетие Ищхьэрэм дишауэ зэрыщытар. А зекIуэм хишар «Адыгэ псалгъэм» и журналистхэм я закьуэтэкьым, атIэ Кьэрэшей-Шэрджэсым и къэрал телевидением и адыгэ редакцим и унафэщI, журналист IэкIуэлгъагъуэ ЩакIуэ Мусэлийрэ «Хэкуж» фондым и тхьэмадэ

Адэмокъуэ Альбертри (Черкесск) кьригьэблэгъат. Абы щыгъуэ Мэздэгу Адыгэ Хасэм хэтхэри, а щыналгэм щыпсэу ди лъэпкъэгъухэм я нэхъыжьхэри кьрихьэлэу зэлушцэ дахэ зэрэкьуэклар иджыри си нэгум щэтц. Апхуэдэу си гум кьинэжаш Истамбыл дэс адыгэ щыныгъэрылажьэ, хьэтхэм ятеухуауэ тхыль гъэщцэгъуэн зыбжанэ кьыдэзыгъэкла тхыдэдэж Чурей Алий кьызэралгъурэ илгъэс блыщцэ шрикъум Мухьэмэд кьызэригъэпэща гупыр дызэщцэгъуу адыгэлгъыр дгъэлгъэпэну, дгъэгуфпэну хуэухуакуэ Тыркум дыкьуауэ зэрыщытар. Абы щыгъуэми цыху гъэщцэгъуэнхэр гупым кьыхишат Мухьэмэд: Цыпфынэ Аслъэн, Къардэн Мухьэмэд, Ажахуэ Къанщобий, уэрэджылакьуэ цлэрыуэ, Урысей Федерацим щыхьэ зицэ и артист Ташло Алий сымэ. Мыбдежи гу лъытапхьэщ зы гуэхугъуэм – Хьэфыцлэм хэгъэрейхэм кьыхуащцэ пщцэмрэ гулгытэмрэ. Истамбыл дызэрыщыцлэр кьыщищцэм, дыкьылгъагъуну, кьыддэуэршэрыну, афлэкла гуэху имыцэу, Анкара кьыкьлэри (фщцлэн папщцэ, а кьалитгъыр зэпэгъунэгъукъым) Хуэажь Фахърий кьэкьуащ цлэмахуэ псом кьыдбгъэдэсаш. Апхуэдэуи, Хьэфыцлэ Мухьэмэд я пашэу гуп Истамбыл кьызэрыкьуар кьыщащцлэм, ди хьэщцлэщым кьэблэгъауэ щытащ уэрэджылакьуэ икьлэ жылагуэ лэжыакьуэ

Мухьэмэд Тыркум щохъэщцлэ. 1971 гъэ.

Иорданием щытсэу и ныхъжээгъухэм ирагъэблэгъауэ. 1972 гъэ.

Къущхэ Догъэн, Истамбыл Адыгэ Хасэм и тхьэмэдэу щыта Тумэ Рэхьми, нэгъуэщцлэри.

Илгъэс тцощцлэ узэлэбэкьыжмэ Хэкужыым кьэлэпхуэжа Сэбаншы Назми (Тыркум кьыкьыжауэ Налшык щопсэу) ныддежьэфатэкъым а зекьуэм. Ауэ абы и къуэш Наим дахэу кьытпкъуэкьлащ икьлэ зэкьуэшитгъыр телефонкьлэ зэпыщцлэ зэпыгурэ, гъуэгуи епхауэ сыт хуэдэ гуэху кьытлгъыкьуэкьлами, зэхуагъэхуауэ щытащ. Уэблэмэ, дыкьежьэжауэ Истамбыл кхъухьлгъэпэпэм зы махуэкьлэ зыщытлэжьэн хуей зэрыхуар нэхъапэу кьэзыщцлар Налшык дэс Назмит. Икьлэ абы Наим хыбар иригъащцлэри, жэщым дыздэщцлэну хьэщцлэщыр кьытхуигъуэтауэ щытащ, кхъухьлгъэпэм дыщыпэллгъэ зэманым лейуэ гугъу драмыгъэхуэ.

Хэхэс, хэкурыс адыгэхэм пщцлэ кьызэрыхуащцым и щыхьэту апхуэдэ куэд дэслгъэгъуащ Мухьэмэд! Соцлэж Сириемрэ Иорданиемрэ щыпсэу адыгэхэм я деж гупу дыкьуэу, абыхэм щыцлэ Адыгэ Хасэхэм дадэлэжьауэ зэрыщытар. А зекьуэр Хэкум кьэзыгъэзэжыну хуей ди лъэпкъэгъухэм я гуэхуэм теухуат. Сирием щыцлэ Адыгэ Фыщцлэ Хасэм и тхьэмэдэу а зэманым щыта Абазэ Шарафи, Хасэм хэтхэри, Иорданием щыпсэу ди лъэпкъэгъухэри гурэ псэклэ кьыщыгуфьыкьыу Хьэфыцлэм кьылуцлат. Нэрылагъут Мухьэмэд пщцлэуэ кьыхуащцлэри езым и гукъабзагъуэ хэхэсхэм зэрапылгъым кьызэрыпэкьуэжыр.

Хьэфыцлэ Мухьэмэд гулгытэ хэха яхуищцлэу ядолажьэ адыгэ хэхэсхэм:

макIуэри зрегьэлъагъу, хамэщI шыпсэу ди лъэпкъэгъухэм я Iуэху зытетыр зрегьащIэ. Адыгэхэр жылагъуэшхуэу шыпсэууэ ар здэщымыIа зы къэрал къэнауэ къыщIэкIынкъым: Голландие, Франджы, Германие, Америкэ, Тырку, Хьэрып къэралхэр, уеблэмэ Япониеми нэсаш. Хабзэ зэрыхуэхъуам тетши, адыгэхэм ятеухуа хыбару къыздихьыжхэм хэкурысхэр шыгъуазэ ещI, газетхэм тхыгъэу къытредзэ, телевидениемрэ радиомкIэ къеIуэтэж.

Тхылъ къыдэгъэкIыным и гугъу пщIымы, адыгэ хэкурысхэм папщIэ урысыбзэрэ адыгэбзэкIэ, адыгэ хэхэсхэм щхьэкIэ хамэ къэралыбзэхэмкIэ тхылъ куэд лъэпкъым и пащхьэ кърилъхьащ ХьэфIыцIэ Мухьэмэд, ахэр е езым и IэдакъэщIэкIщ, е нэгъуэщI тхакIуэхэм я тхыгъэхэр зэхуэхьэсыжауэ, зэдзэкIауэ къыдигъэкIащ. Ахэр псори зэгъунэгъу зыщIыр адыгэхэм зэратегухуарщ: лъэпкъым и цIыху пажэхэр, усакIуэ, тхакIуэ Iээхэр, композитор, дирижер, сурэтыщI шэджашэхэр къыдегъэцIыху, я зэфIэкIым и лъагагъым дыщегъэгъуазэ, я дунейм дытрешэ, жыпIэнуракъэ, адыгэм и щэнхабзэмрэ тхыдэмрэ лъэныкъуэ куэдкIэ къызэцIаубыдэ а тхылъхэм. Мухьэмэд адыгэм и дежкIэ фIыщIагъэу бгъэдэлъыр икIуекIэ лъагэщ икIи бжыгъэншэц

*Дунейтсо Адыгэ Академием и
зи чэуу Зэхуэ*

*Хамэ къэралхэм шытсэу адыгэхэм
ятеухуа сурэт выставкэ Черкесск
къыщызэIуэх*

щыжысIэкIэ, а тхылъхэри си псалъэм и щыхьэтщ икIи ХьэфIыцIэм зыгуэр хужыпIэну шытмэ, япэ щIыкIэ абыхэм нэIуасэ захуэпщIын хуейщ.

Мухьэмэд и Iэдакъэ къыщIэкIа «Си гугъэ – си кхъуафэжьей», «Адыгэ мамлюкхэр», «Израилым ис адыгэхэр», «Щикъухьащ адыгэр дунеижьым» (адыгэбзэкIи урысыбзэкIи) тхылъхэм я фIэщыгъэ къудейм къыбжаIэ ахэр хэхэс гъащIэр зи натIэ хъуа ди лъэпкъэгъухэм, абыхэмрэ хэкурысхэмрэ зэпыщIэжыным, лъэпкъым зыкъищIэжыным зэрытеухуар, зи гугъу ищIхэм папщIэ авторым и гум шыщIэр, зыгъэпIейтейр. Темыркъан Юрэ, КIыщокъуэ Алим, Шемьякин Михаил, нэгъуэщI цIыху цIэрыIуэхэм ятеухуа лэжыгъэшхуэхэр къыдигъэкIащ Мухьэмэд. ГъэцIэгъуэнщ икIи купщIафIэщ абы и публицистикэ тхыгъэхэр, хэхэс адыгэхэм яхума IуэрыIуатэр, я усэхэр шызэхуэхьэсауэ къыдигъэкIа «ХамэщIымы вагъуэхэр щоужьых» тхылъыр. Абы ихуащ адыгэ сурэтыщIхэм (хэхэсми хэкурысми) я IэрыщIу ХьэфIыцIэм зэхуихьэсыжахэр. Мухьэмэд и жэрдэмкIэ дунейм къытехьа куэди яхэтщ а сурэтхэм. Апхуэдэщ Мысырымрэ Сириемрэ я султIану шытахэу Бейбэрс Зэхьир, Къанцауэ Гьур, адрей адыгэ султIанхэр, Урысей правительствэм и унафэщIу шытахэу Черкасский Урыскъан (1604-1666), Черкасский Алексей (1680-1742), Урысейм и япэ генералиссимус Черкасский Алий (Михаил) (1645-1721), адыгэ дзэщ Редадэ къытепщIыкIыжахэм ящыщ адмирал Ушаков Федор (1745-1817), Тыркум, Сирием, Иорданием, Урысейм я дзэзешэу, генералу, маршалу, лIыхъужьу шыта адыгэхэм я сурэтхэр. Апхуэдэ дыдэу сурэтхэмкIэ Мухьэ-

мэд дегъэцІыху шэнхабзэм щыцІэрыІуэу дунейм тета ди лъэпкъэгъухэр: усакІуэхэр, тхакІуэхэр, уэрэджыІакІуэхэр, сурэтыщІхэр, узэщІакІуэхэр, жылагъуэ лэжыакІуэхэр; дахэу дыщегъэгъуазэ хэхэс дунейми Хэкужыым ис адыгэхэми я зэпыщІэныгъэм кІуэ пэтми зэрызиужыым.

Адыгэ цІэрыІуэхэм я сурэт куэд иту, гъэщІэрэщІауэ, Мухъэмэд альбом щхъэпэ кыдыггъэкІащ еджапІэхэм, щІэблэр шагъасэ ІуэхущІапІэхэм къахуэсэбэпыну. Альбомыр адыгэ щыпсэу зэкъуэщ республикищым я мызакъуэу, Урысей Федераци, хамэ къэралхэми щызэбгрыкІащ, а лэжыгъэм и щхъэпагыр ди мылгъэпкъэгъухэми зэхашІыкІащ.

Туапэ къудейуэ къэмынэжу, гуфІэгъуэшхуэу къысщыхъуащ адыгэ усакІуэ цІэрыІуэ Къэшэж Иннэ теухуауэ ХъэфІыцІэм иджыблагъэ кыдыггъэкІа тхылъыр. Иннэ и усэхэр япэу щызэхэсхам, сэ сыстудентт, Москва сыщеджэрт. Къалашхъэм щІэныгъэ щызэзыгъэгъуэт адыгэ щІалэгъуалэм нэхъыжыу къытхэт ГъукІэлІ Исуф Иннэ и гугъу куэдрэ къытхуищІырт (езыр Къэбэрдэи щыщти, Иннэ нэхъ ищІыхурт), и усэхэми къытхуеджэрт, гукІэ ищІэрти. Абы лъандэрэ си гум илт Къэшэж Иннэ и усэхэр, ауэ, зэи дызэрхэллатэкъыми, езыр сцІыхуртэкъым. Абы дэлэжыахэм, ар зи нэІуасэу шытахэм я гукъэкІыжхэм «кыхэщІыкІа» сурэгущ Иннэ си нэгу зэрыщІэгъыр. Абы и псэм и къабзагыр зи гугъу сцІы тхылъым нэхъри нэхъ дахэжу къыспкъыргъэхэащ. Мы лэжыгъэр иккъуКІэ лэжыгъэшхуэщ, щІэблэр ирибгъэсэнущапхъэфІщ, цІыху дахэм, къабзэм, къызыхэкІа

Мухъэмэд гъащІэм къыщыхыха гъуэгумкІэ фІыцІэ псори зейр и адэ-анэращ – Мусэ-бийрэ Бабцинэрэ

Мухъэмэд къехъуэхъуну къэкІуащ и шытхуэхэмрэ и благъэхэмрэ.

лъэпкъым лъагъуныгъэ ин хузиІа адыгэ бзылхугъэм, зэчишхуэ зыбгъэдэлъа усакІуэм и фэеплъщ.

Зи гугъу сцІыхэр шапхъэ зытІущ къудейуэ аращ, апхуэдэ лэжыгъэ щхъэпэ куэд дыдэ кыдыггъэкІащ ХъэфІыцІэ Мухъэмэд, адыгэ тхакІуэу, узэщІакІуэу ижкІэ псэуахэми, ди лъэхъэнэгъухэми ятеухуауэ.

Архив щхъэхуэу Мухъэмэд зэхуихъэса, «Черкесское зарубежье» зыфІища гъэлъэгъуэныгъэр гъэщІэгъуэныщэщ. Ар Черкесск и гъэлъэгъуапІэ пэшхэм япэу къыщишам, ди лъэпкъэгъу хэхэсхэм ятеухуа куэд республикэм ис адыгэхэм щІэуэ къащІат. Гъэлъэгъуэныгъэм нэхъыжыу куэд кърихэллат икІи ялъагъур яфІэгъэщІэгъуэну тепсэлъыхъат, ауэ нэхъ Іуэху щхъэпэу сэ къэслытэр сабийхэм, къыдэкІуэтей щІэблэм абы нэІуасэ зэрызыхуащІарщ. Мухъэмэд игъэлъагъуэ хъэшшышхэмрэ тхылгъэхэмрэ я купщІэр, я мыхъэнэр, я лъаплагъыр къагурыІуэу егъэджакІуэхэм абы ныбжыщІэ куэд яшащ, апхуэдэ щІыкІэкІэ еджакІуэхэр адыгэ тхыдэм нэІуасэ хуащІын папщІэ. Ар зылгъэгъуа сабийхэм я дежкІэ гукъынэжщ

икИи икЪукIэ шхъэпэщ адыгэ хэхэсхэм ятеухуауэ нэхъыбэ хэкурысхэм къащIэнымкIэ, лъэныкъуитIри нэхъыфIу зэрыщIыхужынымкIэ.

ХъэфIыцIэ Мухъэмэд зыпэрыт сыт хуэдэ лэжыгъэми фIыуэ йохуулэ. Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм и Парламентымрэ Правительствэмрэ къыдагъэкI «Адыгэ псалъэ» газетым, Дунейпсо Адыгэ Хасэм, Къэбэрдей Адыгэ Хасэм я газетхэм я редактор нэхъыщхъэу щыткIэрэ, ХъэфIыцIэм тхыгъэ гъэщIэгъуэнхэр, хыбар купщIафIэхэр цIыхубэм ялъегъэIэс. «Адыгэ псалъэ» газетым и редакцэм къыщыдэлажъэхэр Мухъэмэд зэригъэпэщат гуп зэкъуэту, я IэщIагъэр фIыуэ ялъагъуу икIи фIыуэ хашIыкIыу. «Дэтхэнэ гупм хуэфэщэн тхъэмэдэ Тхьэм кърет», – жалэ адыгэхэм. Мыбдежи арауэ согуыгъэ зэрыщытыр – гупымрэ тхъэмэдэмрэ зэхуэфэщат. ЦIыху дахэщ абы къыдэлажъэхэр икIи газетыр къыдэгъэкIынымкIэ, абы и теплъэр, и купщIэр егъэфIэкIуэнымкIэ дэтхэнэми лэжыгъэшхуэ ирегъэкIуэкI.

Жэщ, махуэ иIэкъым Мухъэмэд лэжыгъэм щыпэрыткIэ. Пщыхъэщхэр хэкIуэтауэ щытми, пщэдджыжьым къыдэкIыну газетым хуэгузавэу, жэщыр ибг фIэкIыху IуэхущIапIэм щыIэнкIэ мэхъу. Абы псэху иIэнукъым пщэдей щIэджыкIакIуэм Iэрыхъэну газетыр и кIэм нэс щIимыплъыкIауэ, зы хьэрф къэмынэу щIимыджыкIауэ. Iуэху иIэу гъуэгу техъами, телефонкIэ щIэупщIэ, хуэсакъ зэпытщ абы.

УнафэщIым и апхуэдэ гумызэгъагъымрэ лэжыкIуэ гупым я Iэзагъымрэщ «Адыгэ псалъэр» газет нэхъыфI дыдэхэм ящыщу къыщIалъытэр, и теплъэкIи и купщIэкIи куэдым ягу щIрихьыр.

«Адыгэ псалъэ» газетыр лъэпкъ щIэнгуазэу (энциклопедиеу) плъытэ хъунуш, апхуэдизкIэ куууэ, убгъуауэ, гъэщIэгъуэну адыгэхэм я Iуэхухэр къызэщIеубыдэри. Сыт хуэдэ IуэхугъуэкIэ «зыхуэбгъазэми», газетым «къуитынущ» узэреупщIам я жэуап тэмэмхэр. Зэм адыгэ цIэрыIуэхэм я сурэтхэр зытет махуэбж къытридзэнщ, зэм псалъэзэблэдзыр зы цIыху пажэ гуэрым триухуэнци, редактор нэхъыщхъэм зэхуихъэса сурэт гъэтIылыгыгъэ куэдыкIейм щыщ дыщIигъунщ, е ныбжь зиIэ сурэт гъэщIэгъуэн дыдэхэр дигъэлъагъунщ.

Журналист лъэрызехъэхэр щолажъэ «Адыгэ псалъэм», фIыщIэ яхуэпщIурэ зи цIэр къеббжэкI хъун защIэу. ЗэкIэ си тхыгъэр зытеухуар ХъэфIыцIэ Мухъэмэдрэ абы лъэпкъым и пашхъэ щилэжъ IуэхуфIхэмрэу щытми, ар зи унафэщI «Адыгэ псалъэ» газетым и журналистхэм, газетыр къыдэгъэкIыным зэпымыуу елэжхэм я Iуэху зехъэкIэр наIуэ къэзыщI шапхъэфI зыжанэ къэзгъэлъэгъуэну сыхуейт. Апхуэдэ шапхъэхэм ящыщ «Адыгэ псалъэм» и журналист IэкIуэлъагъуэху Ширдий Маринэрэ Ныбэжъ Таисэрэ илъэс зэхуэмыдэхэм хамэ къэралхэм щыпсэу ди лъэпкъэгъухэм я деж кIуэуэ, абыхэм я иджырей щыIэкIэ-псэукIэм зыщагъэгъуазэу, тхыгъэ убгъуахэр газетым къызэрытрадзэжар. Маринэрэ Таисэрэ я нэгү щIэкIахэр бзэ дахэкIэ ятхыжа а тхыгъэхэмкIэ гъэщIэгъуэну къытхуаIуэтэжаш, къищынэмыщIауэ, сурэт куэд дыдэкIэ дагъэлъэгъуаш Тыркумрэ Иорданиемрэ щыпсэу нобэрей адыгэхэр, дыщагъэгъуэзащ хэхэсхэм я гупсысэхэм. Апхуэдэ тхыгъэхэм нэхъ зэпэгъунэгъу дащI, адыгэ лъэпкъыр дызэрагъэубыдыж.

«Адыгэ псалъэм» Интернетри фIы дыдэу къегъэсэбэп. Нобэ дэтхэнэ зы адыгэми «мы газетым и къыдэкIыгъуэ сеплъащэрэт, седжащэрэт», – жиIэмэ, дэнэ щыпсэури газетым и сайтым тыншу ихъэфынуш.

«Си Хэкужыым и гуфIэгъуэр си гуфIэгъуэщ, си Хэкужыым и гукъеуэр си гукъеуэщи, ар дэзгуэшынуш», – жиIэу, хамэ щыIпIэр къигъанэу адэжъ лъахэм къэзыгъээжа, ар псэупIэ зыщIыжа адыгэм нэхърэ гулъытэ нэхъыбэ хуащI Хэкум хъэщIапIэ, зыплъыхъакIуэ къакIуэ адыгэ хэхэсхэм», – жеIэ

Дунейпсо Адыгэ Хасэм и секретарь нэхъыщхэу шыта, Тыркум кыикЫжу Мейкыуапэ къэзыгъэзэжа МэшхуэфI Нэждэт. «А IуэхугъуитIым хуалэ еплгыкIэмрэ бгъэдыхэкIэмрэ зэхъуэкIын хуейуэ кызысолгытэ, – жеIэ абы, – икIи зи Хэкужь къэзыгъэзэжам гулгытэ нэхъ ин хуэпщIыпхъэщ, нобэ хъэщIау кыакIуэу пщэдей кIуэжыным нэхърэ». А псалъэхэр шыжиIэкIэ гушыIэ гуэр щIилхъэми, Нэждэт фIыуэ ещIэ уи Хэкужь бгъуэтыжыныр зи уасэр, хъэщIэм пщIауэ адыгэм хуищIыр сыт шыгъуи зэрылъагэри игу иригъэхуркыым.

ХьэфIыцIэ Мухъэмэди и унагъуэм хъэщIэ куэд кыщопсых. Дунейм тет адыгэм уащыпщIакIэ, хъэщIэри дэнэ лъэныкыуэкIи кыикIынщ. «ХъэщIэ щIалэ щIыIэкъым», – жеIэ адыгэм. Ар хамэ къэрал кыкIауэ щытми, хэкурысым ящыщми, хъэщIагъэм и хабзэ лъагэм Мухъэмэд сыт шыгъуи тетщ. Унэгущэу и щIыб кыдэтэр Розэщи, гуфIэгъуэр и нэгум кыищу, и псэм хуабагъэр кыбыгъэдэкIыу, и псалъэр дахэрэ Iэсэу, и Iэнэгур гъэпсарэ шыгъупIастэ хьэлэлкIэ дэтхэнэми яIуощIэ, хъэщIэр егъэгущуэ, егъэлапIэ. «Зэхуэмыдэ зэхуэзэркъым» жаIэ. Шэч лъэпкь хэлькъым Мухъэмэд зэрихъэ IуэхуфI псоми Розэ и фIыщIи мымащIауэ зэрихэлтым.

Дунейпсо Адыгэ Хасэм и япэ вице-президент, илъэс куэд хуауэ а лъэпкь зэгухъэныгъэм жану хэлэжыкх, Къэбэрдей Адыгэ Хасэм и тхъэмэдэ ХьэфIыцIэ Мухъэмэд жылагъуэ Iуэхуу зэрихъэ къомым утепсэлъыкхыну, а псори зэуIуу къэбгъэлъэгъуэну гугъущ. Ауэ псалъэ лей умылъыкхуэуи наIуэщ – адыгэхэм ди Хасэ нэхъыщхъэм зиужын, дунейм щикъухъа лъэпкыыр дызэрщIыхужын, зыкъэщIажу дызэкIэлгыкIуэ-дызэрлъагъу дыхъужын пащIэ Мухъэмэд и гуащIэ щысхьыркыым, дэнэ шыIэ Адыгэ Хасэри зэдэлэжьэным и гупсыси и къаруи хильхъэ зэпытщ. Дунейпсо Адыгэ Хасэм и Iуэхузехъэ-гъэзэщIакIуэ гупым зэрихыкхэрэ, Мухъэмэд пщэрылъ кыщащIым сыт шыгъуи хуэжыджэрщ, нэгъэсауэ фIэкIаи игъэзэщIэнукыым. Гулгытэ-гукъэкI нэхъыбэ дыдэ ДАХ-м и лэжыгъэм хэзылхъэри ХьэфIыцIэрщ. Мыбдеж кыкхэгъэщыпхъэщ, япэрауэ, Мухъэмэд къэрал Iуэху зехъэкIэм мылейуэ зэрыщыгъуазэр (зэманкIэ узэлэбэкIыжмэ, Къэбэрдей-Балъкъэрым и Совет Нэхъыщхъэм и цIыхубэ депутат уцытащ), етIуанэрауэ, журналистикэм фIы дыдэу зэрыхицIыкIыр, ещанэрауэ, хамэ хэкухэм щыпсэу адыгэхэм я деж кIуэ лъагъуэр япэ пхызышхэм зэращыщыр, абыхэм пыщIэныгъэ быдэ яхуиIауэ зэрыщытым фIагъ куэд кызырэпэкIуэр. Ахэр псори лъэпкыым кыкхуигъэсэбэпу нобэ къэса хэкулщ ХьэфIыцIэ Мухъэмэд.

ЩIэныгъэхэмкIэ Дунейпсо Адыгэ Академием и япэ вице-президенту щыткIэрэ, ХьэфIыцIэ Мухъэмэд а IэнатIэми лэжыгъэшхуэ щызэфIегъэкI. ЩIДАА-м и зы зэхуэс блигъэкIыныр шыгъэтауэ, ар зэIуцIэхэм я кызыгъэпэщакIуэщ. Ар дэнэ щемыкIуэкIми (Къэбэрдей-Балъкъэрым, Къэрэшей-Шэрджэсым е Адыгэ Республикэм), Iуэху зехъэкIэ зыщIэ кызыгъэпэщакIуэ гурыхуэм и лэжыгъэр нэгъэсауэ зэфIех, абы и щIыIужкIи зэIуцIэм и хыбар газетым кыгътрэдэжри, цIыхухэр екIуэкIам щегъэгъуазэ.

Анэдэлъхубзэр хъумэным теухуауэ ХьэфIыцIэр зэлэжыыр «Адыгэ псалъэ» газетым адыгэбзэ къабзэ «Iурылгыным» и деж шиухыркыым. Мы газетым и жэрдэмщ илъэсипщIым щигыгуауэ Къэбэрдей-Балъкъэрым щекIуэкI «Си бзэ – си псэ, си дуней» республикэпсо зэпеуэр. ХьэфIыцIэр абы и къэпщытакIуэ гупым и тхъэмэдэщ.

Курыт еджапIэхэмрэ сабий гъэсапIэхэмрэ «Адыгэ псалъэм» и жэрдэмым тету ядэлэжьэныр щапхъэфI яхуэхъуащ Къэрэшей-Шэрджэс Республикэми, икIи илъэс зыбжанэ хуауэ «Си бзэ – си псэ, си дуней»

зэпеуэр еджакІуэхэм ядрегьэкІуэкІ Адыгэ лъэпкъ-щэнхабзэ автономием. Зэпеуэр ди республикэм щызэтеублэнымкІэ япэ лъэхъэнэхэм дэІэпы-къуэгъу къытхуэхъуащ ХьэфІыцІэ Мухьэмэди, абы и гъусэу къызэзгъэ-пэщакІуэ гупым хэтхэри.

Щыналгъэм щыщ хэгъэрейми, жыжъэ кыкІа хьэщІэ гуэрми, «Адыгэ псалгъэ» газетым и редактор нэхъыщхьэм, Къэбэрдей Адыгэ Хасэм и тхьэм адэм деж цІыху куэд ІуэхукІэ къыщІохъэ, лъагъунлъагъу къыхуэкІуэхэри мащІэкъым. Мухьэмэд абыхэм гуапэу къапожьэ, къызытекІухьам йодаІуэ, чэнджэщ къарет, хузэфІэкІымкІэ ядоІэпыкъу, хьэщІагъэ ярех, ауэ езым Іуэху куэд дыдэ къыпэщылъуи, зэманыр къемэщІэкІыуи зыми закъыргъа-щІэркъым. Сыт щыгъуи Іуэху щхьэпэ, фІы зыпыль гуэрэм яужь зэритыр сощІэри, сэ сыхуосакъ Мухьэмэд и зэманыр лейуэ къызэрытезмышыным икІи апхуэдиз лэжыгъэ купщІафІэ емышу абы зэриІэтыфыр зэпымыуэ согъэщІагъуэ.

ХьэфІыцІэ Мухьэмэд псалгъэ гуапэ куэд хужыпІэным хуэныкъуэуи, щытхьум нэхъ пагэ ищІынуи щыткъым. Къеижхэмрэ къыхуэшхыдэхэмрэ захуэзыгъэгусэ цІыху жыгъейхэми ящыщкъым ар, зыпэрыт Іуэхуми лэжыгъэу зэрихъэми апхуэдэ щІыкІэкІи зэран ухуэхуфынукъым. Ауэ щыхьукІэ, адыгэ усакІуэ Іэээ Бицу Анатола ХьэфІыцІэм хуитха сатырхэм сэри арэзы сыдохъу:

*Зыгуэрхэм дэ фІы дыдэу дыкъалъагъур,
Къэдмылэжъа щытхъу инхэр къытлъагъэс,
Щытхыдагъэшири щІыгум бгъуфІэу лъагъуэ,
Вагъуэхэр щылыд уафэм дынагъэс.*

*Егъэляуэ дифІ зыІэтхэм ещхъу,
Ди Іей тхуэзыгъэбатэри мэхъу куэд.
Абыхэм жаІэм тетщІыхьэмэ, дыхуищхъу
Дохъ гъащІэр, тцІэншэу зэман догъэкІуэд.*

*Дащыщкъым щытхьум зи цхъэр игъэуназэм,
Дащыщкъым жагъуэгъу псалгъэм дэгүлэзым,
Яжынуур дишхэм тцІэжсу дьтетщ гъуэгү,
ГуфІэу къытхуегуэу ди ныбжьэгъухэр Іэгү,
Къиплээн укІытэу ди егъухэр ди нэгү.*

«Уэс тесэ щхьэкІэ, Іуащхьэмахуэ нэхъ ин хьуркъым!» – жаІэ. Апхуэдэщ Мухьэмэди. Абы ущытхьукІэ, нэхъ лъаги, нэхъ паги хьунукъым, ауэ цІыхум ІуэхуфІу игъахьэм сытепсэлъыхьэмэ, ар нэхъри хуэбэгъуэну солбытэ, ди ныбжьэгъу нэхъыжым фІуэу бгъэдэлъым сытепсэлъыхьыху, сэри тІэкІу нэхъфІ сыхьункІэ согугъэ, сыту жыпІэмэ, фІым утепсэлъыхьыху фІыр къыпхуокІуэ. Аракъэ адыгэми жиІэр: «Уэджэр къокІуэ!».

И гуащІэ пэльэщү Мухьэмэд иджыри куэдрэ дяпэ итыну, лъэпкъым хуэпсэну, хуэлэжьэну сохъуэхъу! Уи гум къабзагъуэ илгыр Тхьэм къыбдигъэхъу, Мухьэмэд!

УЭХЪУТЭ Александр,
*Урысей Федерациэм щытсэу адыгэхэм
я лъэпкъ-щэнхабзэ автономием и тхьэмэдэ,
ЩІДАА-м и академик.
Черкеск къалэ,
гъатхэтэ мазэ.*

Франджы балетым и вагъуэ

Дунейм къэрал тету къыщцэкынкъым франджы балетыр фыуэ щамылаагъу, щамыцыху. Ар икйи гъэщцэгъуэнкъым: абы и хабзэ дахэхэм лцэщыгъуэкцэрэ заужьащ, лъэпкъ теплъээр яфцэмыкцудрэ адрейхэм ейхэм хэлъ нэхъыфцхэри зыхалъхъуэ, икйи нэхъри къулей хъуауэ нобэм къэсащ. Париж, Марсель, Ницце я сценэхэм къагъэщцэащ балетым и тхыдэм и шапхъэ нэхъыфцхэр, зи зэфцэкымкцэ ццэрыуэ хъуа къэфакцуэ-хэр.

Малъхъэдисым хуэдэу балетым зыщцэлашэ икйи зреубыдылцэ лъэпкъ щэнхабзэхэр. Абы и щыхъэтщ, къэбгъэлъагъуэмэ, ди къэралымрэ Франджымрэ я театрхэм яку дэлъ зэныбжьэгъуэгъэр. А театрхэм я лэжьыгъэм ущеплкъцэ, зыхыбощцэ классикэ къэфэкцэм абыхэм хуащцэ хэлъхъэныгъэхэр, куэдкйи зэщхъщ къащтэ сюжетхэри. Ауэ зэкцэ зи гугъу тццынуур езы франджы балетыркъым, атцэ абы и къэфакцуэхэм ящыщ, дуней псом щыццэрыуэ Черинэ Людмилэщ – «Гранд Опера» лъэпкъ театрым и примэ-балеринэрщ.

Япэ дищынщи, дигу къэдгъэкцыжынщ ХЦ лцэщыгъуэм псэуа Готье Теофиль («Жизель» и либреттэр зытхам) – франджы тхакцуэм, театр критикым, усакцуэм, Гейне, Бальзак, Санд Жорж, Мицкевич сымэ зи ныбжьэгъуу щытам – къэфакцуэ лэзэ Гриз Шарлоттэ щхъэкцэ итхауэ щытар: «Ар (Гриз) къалъхуащ насыпыр щыгъуу икйи зэи абы пцэщцэ хъуакъым. Сыту екцущэу зэплэзэрйт! Къэхъукъащцэм сыщхъэпрыкцэщэрэт жилэу хъэмэрэ къэхъу хабзэм емыщхъу, иригъэлейуэ зыри дэплъагъункъым. Къэфэным къыхуалъхуати, ар къафэрт».

Шэмырзэ Людмили къэфэным къыхуалъхуат. Ауэ ар сценэм зэплэзэрйт куэдрэ иттэкъым. Мыбы дэплъагъур нэгъуэщцт: балеринэм зипхъуатэрти къызэрыгукцэ псоми уардэу защхъэщццэтыкцэрт, зэми хъуэпсэгъуэ гуэрым хуэпабгъэу пылэрт, уащхъуэдэмышхъуэу зишэщцт, абдежми зыхыуигъащцэрт романтикэм зэрыдихъэхыр, имыгъэунэхуа къэхъугъэм, гурыщцэм къызэрыхуэушар.

Адрейхэм къазэрыхэщу балеринэм езым илэж зыщцыкцэр щыццыкцуми къыпкърыщырт – ар «лъэрытемыту» къыщыфэкцэ макъамэм зэрыдекцэрт, музыкэм зэрыхуэгурыхуэрт, дунейм и дахэр куууэ зэрызыхищцэрт.

«Людмилэ и зеклүэклэр шыплъагъуклэ, занщлэу уи нэгум кыщлөхьэ Кавказым шыпсэу адыгэ цлхубзхэр – дунейм кыщиггэщлэ бзылхуггэхэм я нэхъ тхьэлухуду жыхуалэхэр, – итхаш балеринэу шыта, франджы искусствовед Лидовэ Ирине, – бланэ шыр лъакъуэхэр зэклужщ».

Зыми емышхьу абы далъагъуу шыта гуаклуггэр, дауи, «ищхьэрэжъ» кызызыщлхуам и лэужьт (Людмилэ и адэ Шэмырзэ Авенир адыгэт). «Пари Мач» журналым и корреспондентым абы кыылхуа интервьюм езы Черинэм шыжилэрт адыгэм кызызырэхэклар. И анэр франджы бзылхуггэт.

Шэмырзэ Людмилэ кызызырэхэукла унагъуэм зэи зыщиггэгъупщэр-тэкъым и адэжъ хэкур, къафэм и хэкуу ялътэ Кавказыр.

*Людмилэ и
адэ Шэмырзэ
Авенир*

*Шэмырзэ
Людмилэ*

Урыс паштыхьым и балетым хэта къэфаклэу куэдым революцэм и ужьклэ еджаплэ яхуэхьуаш Париж кыщызлэуахауэ шыта хореографие курсхэр. Джэгуаклэу цлэрылуэ лэджэм я гъэсакулэу шыта профессор Преображенская Ольгэ и унафэм щлэту а еджаплэм япэ лъэбакъуэхэр щичаш Шэмырзэ Моникэ (араш Людмилэ и цлэ дыдэр). Иужьылуклэ итальян балеринэ Вальдине Бланш д'Александри артисткэ ныбжьыщлэр хурегъаджэ езыр зыщыщ къэралым и школым и хабзэ нэхьыфлым.

И ныбжьыр илъэсипщлым щитым Моникэ «сабий телъыджэклэ» къеджэрт. Балиггэхэм ящлэгъуу ар спектаклхэм шыджэгурт, Париж шыцлэрылуэ хьэщлэщхэм зыкыщиггэлъагъуэрт. Ар емышыжт, хуумыггэфэщэн хуэдизу ерыщу лажьэрти, зыхуейр зриггэхьуллэрт. Кызызырэфэфым и мызакъуэу, сценэм шыджэгуфуи шытыным Людмилэ хуиггасэрт урыс актер Тверский Михаил. Ар цлэныггэфлрэ зэхэщлэыкышхуэрэ зилэ цлхут.

Етлуанэ дунейпсо зауэм и пэщлэдзэхэм, илъэс пщыклутхум иту, Шэмырзэ Моникэ Ницце къалэм шылэ «Опера Монте-Карло» гупым и балеринэ нэхьыщхьэу шылажьэу щлэдзэ икли зыхэтхэм я набдзэ мэхьу. Адыгэ пщашэм ехьулэныггэшхуэ кыыхуахь дуней псом шыцлэрылуэ балет спектаклхэм щиггэзащлэ ролхэм икли абы и гьашлэр зытетыну гьуэгур кыыхузлэуах. «Езыр апхуэдизу щлалэу икли хур пщашэм хуэдэу дахэу, и лэпкълэпкъклэ зэклужу а телъыджэ къэунэхуам» гу лъэтэ балетмейстер цлэрылуэ Лифар Серж. Абы Моникэ Париж иреггэблаггэ икли «Гранд Опера» театрым щиггэзув балетыщлэм – «Ромеорэ Джульеттэрэ» – Джульеттэ и ролыр щиггэзэщлэну кърет. А зэманым адыгэ пщашэр илъэс пщыклх ирикъуу арат, ауэ, и ныбжьклэ щлалэми, абы

кыгыруулат а кьалэн гугьум зэрыпэлъэщым куэд зэрелъытар. Лифар и чэнджэщкIэ абы и цIэ-унэцIэр ехъуэжри, Черинэ Людмилэ мэхъу. ИкIи «Ромеорэ Джульеттэрэ» балетым кыыщыфа нэужь, хъыджэбзым и щыхъыр нэхъри лъагэ мэхъу.

Япэм мащIэу Iэнкуну щытамы, Шэмырзэм щIэх зилэтат икIи утыкушхуэ куэдрэ ихъэ зэрыхъуам и фIыгъэкIэ тегушхуэныгъи кызыкъуи-хат. Ильэсхэр пщIэншэу зэримыгъэкIуэдар налуэт. Макъамэм ипхъуэта Iэпкълъэпкъым и щытыкIэнур фIыуэ зэрищIэр, сыт хуэдэ зыщыкIэри тыншу кыипхъуэтэфу зэресар абы хуабжыу сэбэп кыыхуэхъурт. Псы Iуфэм къамылу зыщаукъуэдийрт абы и «тхъэмпэхэм», жьым хэсыхъ щхъэцхэщIэу, и Iэ псыгъуэ лантIэ цыкIухэм зыщIаупскIэрт.

Шекспир зэритхымкIэ, Джульеттэ етхъэкъу Ромео и макъым. Ар къафэм кыыщыгъэлъэгъуэн папщIэ, Лифар Серж мыпхуэдэу ищIащ: кыыздэфэм Ромео и нэлупхъуэр кыIуохури, Джульеттэ абы Iуоплъэ. ЩIалэм и дахагъыр щилъагъукIэ, пщазэр абы йогуакIуэ. Абдеж щIэхыу зехъуэж къафэм: абы нэхъри зешэцI, зеукъуэдий. А тэлайм кьоуш ныбжьыщIэхэм я лъагъуныгъэр.

Езы Лифар Серж екIуу игъэзэщIащ Ромео и ролыр, апхуэдэу ар кыызэхъула щIагъуэ щылэнкъым. ЗэщIыгъуу къэфакIуэхэм къагъэщIащ хъэщыкъ зэхуэхъуахэм я образ дахэхэр...

Прессэм пщIэшхуэ хуищIащ Шэмырзэм и зэфIэкIми, Лифар Серж кыызэрыщIэрэщIэжами. Абыхэм къайхъулIащ, зы щыIплэ дежи къафэм и «тхыпхъэр» шамыгъэкIуэду, Iуэхугъуэхэр удихъэхыу зэлущэн. Абы щыгъуэми къафэм и бзэм Iуралъхъауэ ахэр ирызэпсалтэ хуэдэт Шекспир и псалтэкIэ:

*Сэ си гурыщIэр хы укъубеям хуэдэнщ,
IхуэсщI лъагъуныгъэр тенджызу кууц.
Сэ сыкъулейщи насыпкIэ, уэ сынотэнщ.
СIых сэ схэмыщIыр, умыгъэпуд.*

Шэмырзэм и къэфэкIэри и джэгукIэри нэхъ нэгъэса хъурт, и зэфIэкIым хэхъуэрт, ар иджы изэгъэжыртэкъым ягъэува гъунапкъэхэм – фIэфIт гупсысэн, лъыхъуэну. Абы шыгъуэми ар хуцIэкъурт къафэм и дэтхэнэ Iыхъэри нэхъ удэзыхъэх зэрищIыным, теплъэгъуэхэм я нэхъ тэмэмыр кыызэрихутэным. Къыдэлажьэхэм, кыкIэлъыплъхэм къащыхъурт а цыхубзым хузэфIэмыкIын щымыIэу, абы псори тыншу кьэхъулIэу. Ауэ еш имыщIэу, и къаруи и пси ирихъэлIауэ махуэ къэс зэрызигъасэрт кызыпэкIуэр псоми ягъэщIагъуэ Iэзагъыр.

«Черинэ Людмилэ зэчишхуэ зилэ цыхуш. Балеринэ нэсщ!» – а псалтэхэр зейр Франджым и Академием хэт Дрюон Морисщ. АдэкIэ абы мыпхуэдэу етх: «Абы кыгъэщIа образхэм – Жизель, Джульеттэ, «Къыу Iлэм», нэгъуэщIэхэми трагедияр куууэ щызыхыбощIэ, поэзие нэс яхэлъщ»...

Трагедием щыджэгу актерыр зищысымкIэ трагик гуэрым щеупщIым: «Макъщ», – жиIащ абы. Шэмырзэм ардыдэмкIэ еупщIати, жэуапу кыитыжар мыращ: «Къафэщ».

Шекспир и Джульеттэр утыку щызыгъэлъэгъуахэм ящыщу Шэмырзэр Франджым и балеринэ нэхъ Iэзэ дыдэу кьалъытэ къудейтэкъым, атIэ ар дуней псом и Джульеттэ нэхъыфI дыдэхэм ящыщу ябжырт.

ЛЮДМИЛЭ дахэу псэурт. Абы кыкIыр екIуу зихуапэу, цыхубзхэм

щапхээ трахыу кыизэрыгъуэгурыкыуам и закъуэкъым. Черинэм пасэу гу хуищлат сурэт шыным, зыгуэрхэр гъэщлэрэщлэным, иужьккэ кином щыджэгъуаш, тхыль зыбжанэ итхаш.

1945 гъэм кыыщыщлэдзауэ Шэмырзэр щолажьэ «Опера Марселем», илъэситI докри, ар яхохъэ «Монте-Карло Балетыщлэм». Аргуэру Людмилэ балеринэ нэхъыщхьэщ, гупым и набдзэщ.

Къэфаклэуэхуэ Одран Эдмонд дэклиа нэужь, адыгэ бзылъхугъэм и гъащлэм зэхъуэккыныгъэ егъуэт.

Одран балетым гъуэгущлэ кыыхуэзылтыхъуэ цыыху емышыжт, ар нэхъыбэу зыхущлэкъур цыыхуитI щыджэгу спектаклхэм я купщлэр щлэщыгъуэ, я теплээр нэхъ удзыхьэх зэрищынт. Абыккэ дэлэпыкыуэгъу иккI чэнджэщэгъу кыыхуэхъуаш Людмили. Абыхэм зэгъусэу ягъээщлэщ Одран и адэшхуэм итха «Мадам Мазэмрэ» Лист Ференц и «Мефисто вальсхэмрэ».

Шэмырзэмрэ Одранрэ дахьэх революцэм теухуа лэжьыгъэхэм. Я репертуарым хагъэхьэ зы теплэгъуэ флэкла мыхъу балетхэр: Рюд Франсуа и «Марсельезэр», Скарлатти Доменикэ и «Дыгъужьымрэ щынэмрэ», Лифар Серж итха «Лыхъужьым и фэеплъыр», нэгъуэщлэхэри. Абыхэм къахошъж Франджым зыкыыщызылэта революцэхэр, пащтыхьыгъуэр зэрызтракътар, Париж Коммунэм и махуэ хьэлъэхэр.

Наполеон теухуауэ ягъэува «Лыхъужьым и фэеплъым» Людмилэ щоджэгу Бонапарту, Одран Эдмонд абы щегъэзащлэ пащтыхь бгъэм и ролыр.

Япккэ зи гугъу тщла зы теплэгъуэ флэкла мыхъу балетхэращ Шэмырзэмрэ Одранрэ «Гранд Операм» кыыщагъэлъэгъуар. Еплъахэм щлэщыгъуэ, нэгъуыужь къащыхъуаш ялъэгъуахэр, хуабжьу ягу ирихъащ Людмилэ зэрыджэгуар, къалъытащ зэи хуэмыдэжу абы зиуэщлэуэ, нэр плэпыхуэ и лэзагъэри зэщлэлыдауэ.

А гъэ дьдэм (1945) Шэмырзэр гъунэгъу хуохъу Пти Роланд – иджырей франджы хореографием куэд езыта лэщлэгъэлI иныр. Балетмейстер цлэрылуэр дехьэх къэзыккхь актерхэм, музыкантхэм, сурэтыщI къулейсызхэм, Париж и къалэ гъунэхэм щыпсэу тхьэмыщлэхэм я образхэм. Абы нэхъыбэу кыыхихыр гуузу иух лъагъуныгъэр кыыщыгъэлъэгъуа, луэху шынагъуэхэр кыыщыхъу тхыгъэхэрщ. «Париж и къалэ гъунэхэм я Ромео шынагъуэ» кыыхужалауэ щытащ абы.

«Елисей губгъуэхэр», «Тхьэлухуд жей» балетхэм зэгъусэу щыджэгъуаш Роландрэ Людмилэрэ. Псом хуэмыдэу «Тхьэлухуд жейм» зэдеклэу зыкыыщагъэлъэгъуаш, тIури гъащлэм, нэхугъэм зэрыхуэпабгъэр, дуней луэхухэм нэхъ зэрыдахьэхыр белджылы къащлэщ. Абыхэм я лыхъужьхэр псэ лэфккэ, гурыщлэ дахккэ зэпэгъунэгъуш.

Аврорэу къэфэну зыхуээфлэкыр зэчий ин зилэ къэфаклэу зырызщ. Шэмырзэм а ролыр къехъуллащ. Абы и къалэнт зы образыр плэужьыгъуищу кызыккэуцлэхыну.

Япэ теплэгъуэм удехьэх балигъыплэ иджыри имыувэпа, сабий хьэлхэр зыхэзымына щлалэгъуэ дахэр уи нэгъу зэрыщлэгъэккымыккэ.

ЕтIуанэ теплэгъуэм укъегъэуэлэбжь жыплэ хъунуш. Людмилэ псэ зыпымытым и сурэтым ихъауэ, абы щыгъуэми, пащтыхьыкыуэ Дезире зыщлэгъэхъуэпсу, Аврорэ бгъэдэль цыыхубзыгъэ дахэр нэлурыт ещI.

Ещанэм, иужьрей теплэгъуэм, балеринэм и зэфлэкыр щыгъунапкъэншэщ. Шэмырзэм кыигъуэтыфащ дунейм щытепщэ лъагъуныгъэм

и инагымрэ абы и мыхьэнэмрэ, кыгьэлъэгьуащ ар насып зэрыхъу щыкълэр, гуфлэгьуэ нурыр къащхьэщех а насыпыр зэуэлпайтым.

А балетхэр ягьэува нэужь, адыгэ бзылхугьэр кином ирагьэблагьэ. Режиссерхэу Жак Кристиан, Жовэ Луи сымэ абы контракт кърашцылэ.

А зэманым Людмилэ и гьащлэр кьызэрегьэдзэкI и щхьэгьусэ Одран Эдмонд дунейм зэрехыжам. Куэдрэ зыкьыхуэужьыжакъым абы и ужькIэ Шэмырзэм. Дапхуэдэу щымытми, гьащлэм кьыхуигьэуэв къалэнхэм яплэщлэ зищыфакъым. Кином зэрыщылажьэм хуэдэурэ, Шэмырзэм еубзыху классикэ балетхэм кьыщыгьэлъэгьуээн хуей образхэр, йогупсыс абыхэм яхэлъ гурыщлэр нэхъ куу, къулей зэрищыным, зэманым кыгьэуэв лүэхугьуэхэм зэрырипхыном.

Людмилэ къаруушхуэ ирихьэллэщ франджы хореографхэм я лэжыгьэхэр кином кьыщыгьэлъэгьуэным. Ар фильм 18-м щыджэгуащ. Абыхэм ящыщ «Вакьэ плъыжхэр», «Гофман и таурыххэр», «О, Розалие», «Мазэ щлэщыгьуэр», нэгьуэщлэхэри. «Гофман и таурыххэм» шигьэзэщлэ ролым папщлэ Черинэм «Оскар» саугьэтыр кьыхуагьэфашэ.

1958 гьэм «Мазэ щлэщыгьуэ» балетыр Испанием шагьэувауэ щытащ икIи абы ила ехьулэныгьэшхуэм и фыщлэр зыхуахьыр Шэмырзэрт.

Людмилэ ди къэралми зыбжанэрэ щылащ. Москва дэт Театрышхуэм 1958 гьэм щекIуэкIа еплъыныгьэм Шэмырзэм шигьэзэщлэщ и роль нэхьыфIхэр – Сен-Санс Камил и «Кьыу лIэр», Шарль Адан и «Жизелыр». Ди цыхухэм ар гуапэу кърагьэблэгьа къудейкъым, абы зэи щыгьупщэжакъым хуащлэ нэмысыр, пщлэр. Совет прессэр (адрей къэралхэм яйми хуэдэу) Черинэ Людмилэ щытепсэлъыхькIэ, зи гугьу ящлэр гьащлэм и пэжыр къэзыгьэлъагьуэ франджы гьуазджэрт, франджы щэнхабзэм хэлъ гуманизмэрт. А псом мыхьэнэшхуэ къритырт балеринэ цлэрыуэм и лүэхушцIафэм.

Мэзкуу икIыжа нэужь, Людмилэ «Гранд Опера» театрым игьэхьэзыра «Щихь Себастьян ишэча хьэзабхэр» оперэм уэрэд щыжелэ. Газетхэм зэратхащи, Черинэм абыи зэфIэкIышхуэ илэу зыкьыщыгьэлъэгьуат.

Зэчийр улъийркъым, ар зыбгьэдэлъыр гумызагьэу щытмэ. 1980 гьэм Франджым и телевиденэм Шэмырзэр кыгьэлъэгьуащ Наполеон и ролыр игьэзащлэу. Илъэс тIощлрэ тхурэ и пэкли хуэдэу, абы къехьулащ удихьэхыу, щлэщыгьуэу балетым кьыщыфэн.

ЧЕРИНЭ Людмилэ ди къэралым и ныбжьэгьушхуэт, ди къафэм хэлъ нэщэнэ нэхъ дахэхэр фыуэ зылъагьут. Абы и цыхугьэфIт икIи и ныбжьэгьуфIт урыс балеринэ пажэхэу Улановэ Галинэрэ Плисецкая Майерэ.

Адыгэ бзылхугьэр здынэсам зэи кьыщызэтеувылэртэкъым, абы и гьащлэр гьуазджэм щхьэузыхь хуищлэ икIи «зызгьэпсэхужащэрэт» жилэртэкъым, сыту жыплэмэ а и лэщIагьэмкIэщ Черинэ-Шэмырзэм франджы лъэпкьышхуэм лүэхутхьэбзэ зэрыхуищлар.

2004 гьэм и гьатхэлэ мазэм Париж щыллэщ франджы балетымрэ кинонрэ я артисткэ цлэрыуэр. Шэмырзэ Моникэ илъэс 80 кыгьэщлэщ. Франджы Республикэм и премьер-министр Раффарен Жан-Пьер щыгьуэ махуэм щыжилэщ Черинэ Людмилэ «франджы гьуазджэм XX лIэщлэыгьэм бжыпэр щызылыгьахэм ящыщ зыуэ» зэрыщытар. Сценэм икIыжа нэужь, Шэмырзэм романитI итхашэ. А тIум я зыр, балет гьуазджэм теухуар, цлэрыуэ дыдэ хьуащ. И ныбжьыр хэклиуэтауэ, 90 гьэхэм, скульптурэм

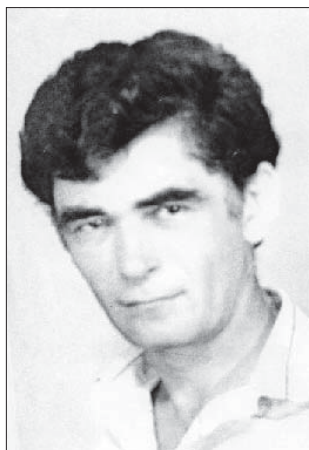
зритри, цлэрыуэ хъуаш Черинэр. И лэжыгъэхэм ящыщ зыр – «Европэр ди гуцлагъщлэлъщ» зыфицар, Людмилэ ищлащ Европэ Советым и лъэлуклэ. Скульптурэ фзепль иныр щагъэуващ Страсбург – Евросоветым и унэм и гупэклэ.

Мис апхуэдэ гъацлэ телъыджэ кыипсэуаш адыгэ ллакъуэллэшымрэ франджы бзылхугъэмрэ япхъу гъэфлэн Шэмырзэ Моникэ, Черинэ Людмилэклэ зэджэжым.

ХЪЭФЫЦІЭ Мухьэмэд.

ЧЕМПИОН

Рассказ

ПщыхьэщхьэхуегъээкI хьууэ дыгъэ жьэ-
ражьэр тIэкIу нэхъ кышыщабэм, цIыхур ху-
эм-хуэмурэ паркым зэриужьгъэу хужьащ.
Абы кIуэцIрыкI гъуэгу бгъуфIэм и зы лъэ-
ныкьуэм егъэкIэкIа жыгышхуэхэм я жьауэм
щIэгту, мыпIащIэу зы лIыжь кIуэрт. Сабий-
хэмрэ щIалэгъуалэмрэ я нэгүзегъэужьыпIэм
нэса нэужь, ар кышыцызетеувыпIащ цIыхухэр
нэхъ Iуву здекIуалIэ хабзэ, кIэрахьуэрэ метр
тIощIырыпщIым нэскIэ удзэшыей шэрхьыш-
хуэм и пщIантIэ дыхьэпIэм деж. Шэрхьыр зэ-
рырагъажьэ Iэмэпсымэм епэщэщу абдеж зылI
тIорысэ щытт. Ар кызэпльэкIри, кыIухьар
щильагъум, и IитIыр шияуэ, гуфIэу кыпе-
жьащ:

– О, Хьэрун! Лъапэ махуэ кыгухьэжьэж!

Дапщэщ укышыщIэкIыжар сымаджэщым?

– ТхьэмахуитI мэхьу, – сэлам-чэламыр зэфIэкIа нэужь, жэуап ет мы-
дрейм. – Уэ дауэ уцыт, Петрович?

– Тхьэм и шыкуркIэ, хьарзынэурэ сокIуэкI. Уэ ухьужыпа?

– Iуданэхэр хахыжащ, ауэ иджыри уIэггэр кIыжыпакъым. Унэм сы-
щIээшыхьати, сыкьэкIуащ жьы кьабзэкIэ сыбэуэнщ жысIэри. Дауэ
хьурэ уи лэжыгъэр?

– Нобэ лъандэм сегъэбампIэ мыбы. Зэм йожьэ, зэми езыр-езырурэ
кьоувывIэж. Иджыпсту цIыхум щIадзэнущ уэру кьакIуэу. Лэжыгъэм
дыхуэмышьэзыру кьыщIэмэ, ди унафэщIыр шхьдэнущ. Абы нэхьей, элект-
рыкыр нобэрэи махуэм кыкьуэжIыркъым. Ефэн тIэкIур и щIасэщи, Тхьэм
ещIэ щыщIэбжьэхуар.

– Сэ сеплынти, схуэщIэнIауэ пIэрэ?.. Дауэ щымытми, сынинже-
нерщ.

ЛIыжьытIыр куэд щIауэ зэрыцIыхурт – я щIалэгъуэм зэдэлэжьахэт.

Хьэрун, кIапсэхэм зыкьомрэ епэщэщри, гузавэу кыщхьэщыт и ныб-
жьэгъум кыыхудэплъеящ:

– И лажьэр кьэзгъуэтащ, Петрович. Дакьыкьэ зыщыплIкIэ ежьэжауэ
бжы уи шэрхьыр. Ахьшэ кьызэрыптхьунум зыхуэгъэхьэзыр.

– Кьэптхьунщ хьэлIамэ. Билет имыIыгъыу зы цIыху игъэтIысхьи
еплъыжыт кьуащIэм – уагъэфтреини!

Абдежым зэшэкIауэ а тIум кьабгъэдохьэ зы щIалэ Iэчлэчрэ зы хьы-
джэбзрэ.

– Хэт мыбы и начальныкыр? – щIоупщIэ щIалэщIэр, и макъым
зригъIэгту.

– Сэращ, – зыкьегъазэ абы и дежкIэ Петрович.

– Егъажьэ уи шэрхьыр! Си хьыджэбзыр уафэм дэкIуеину мэпIащIэ, –
жеIэ щIалэм, и урысыбзэр дахэ-дахэу хуэмыгъэшэрыуэу.

– Зэ умыгьэпIащIэ-тIэ, – жэуап ирет абы Петрович, – зыгуэр и лажьэщи, зедогьэпэщыж, иджыпсту хьэзыр хьунуц.

– Лажьэ лъэшкь иIэкъым, – кьопсалгэ хьыджэбзыр, – нетIэ си нэкIэ слъэгьуащ шэрхьыр кIэрахьуэу. ПсынщIэу егъажьэ, лIыжь, армышьумэ, си щIалэм уи нэвагьуэр уигьэлъагьужынщ. Мыр чемпионщ.

ЩIалэм лIыжьым и джанэбгьэр иубыдауэ иудыныщIэу щыхуежьэм, Хьэрун абы адыгэбзэкIэ зыхуегъазэ:

– Ей, щIалэ, дакьикьитI дэкIмэ, едгьэжьэнуц шэрхьыр. УщIэукIы-тэжын Iуэху зэи умылэжьыи нэхьыфIщ. УхущIегьуэжынщ зэгуэр.

И анэдэлъхубзэр щызэхихым, Iэнкун кьэхьури, щIалэм лъэныкьуэкIэ зригьээкIащ.

– Кьысхуэхьуатэкъым ари чемпион, – ауаныщIу абы еплъащ хьыджэбзыр, – псалъитI кьудей кьыжралати, кьикIуэтыжаш.

И Iэхэр хьыданкIэ илъэщIыжауэ Хьэрун кьыщыIуигьэзыкIыжым, щIалэр IэштIымкIэ абы и ныбэм кьыкIуэцIыуащ, ари фIэмащIэу, щхьэкIэ и нэкIуми кьыуэри зэфIигьэщэхащ.

– Сэ сыхэтми пщIэрэ уэ? – и нэм лъы кьытелъэдауэ мэкIий щIалэр. И цIэ-унэцIэр кьреIуэри пешэ:

– Шо уэ узиIыс уи гугьэжыр, сыбгьэIушыжыну?

Хьэрун и мурадат кьызэфIэувэу кьеуам жэуап иритыжыну, арщхьэкIэ хузэфIэкIакъым. Иджыпсту хуэдэу игъащIэм ягьэикIатэкъым ар. ИкIи щIалэр щыIукIыжым кIэлъедз:

– Сэ уэ усцIыхуркъым. УсцIыхуи сыхуейкъым. Ауэ... соцIыху уи адэр. Сэри сыхэтми, Тхьэм жиIэмэ, зэгуэр кьэпщIэнщ.

И ныбжьэгъум и Iуэхур зэрызэIыхьар щилъагъум, Петрович «ДэIэ-пыкьуэгьу псынщIэр» асыхьэту кьриджэри мор сьмаджэщым иригьэ-шаш...

* * *

– Ерыскьыр богьэупщIыIуж, лIыжь, кьакIуи шхэ!

Хьэрун апхуэдизкIэ гупсысэ куум хэтти, и щхьэгьусэм жиIар зэхихакъым. Зыкъом дэкIыу етIуанэу кьыщыджэм, пщэфIапIэм щIохьэ.

– КьэтиIыс, фызыжь, уэри. Шей уефэнщ.

Зэщхьэгьусэхэр илъэс 40-м нэсат зэрызэдэпсэурэ. Ауэ Хьэлимэт иджыри кьыздэсым зэи тIысатэкъым и лIыр зыпэрыс Iэнэм. Ипхьури, и кьуитIри апхуэдэу игьэсат. И ныситIырщи, тхьэмадэр щышхэ пэшым щIыхьэхэнутэкъым.

– Ефэ уэ. Сэ итIанэ ...

– КьэтиIыс, уемыфэнуми. Зы Iуэхушхуэ гуэрым и гугьу пхуэсщIын хуейщ.

Хьэлимэт ауэ деж щыт шэнтым йотIысэх.

– Уэ куэд щIауэ ущIэхьуэпсырт кьуажэм уIэпхьуэжыну. УщIегьуэ-жакьэ?

Хьэлимэт зэхихар апхуэдизкIэ зэмыжьа псалъэмакьги, IэщIэлъ шынакьыр IэщIэху пэтащ. Пэжу, илъэс Iэджэ щIауэ абы и нэ кьыкIырт кьуажэм щыпсэуну. Ауэ иджы сыт, и бынхэр балигъ защIэщ, псори унагьуэщ. Щылажьэхэри кьалэрщ. И кьуэрылъху-пхьурылъхухэри, кьалэ школщ щеджэр.

– Ди бынхэр-щэ? Ахэр мыбы дэсу... ИтІанэ, тІэкІу дыкыкІэрымыхуауэ пІэрэ кыуажэм дыІэпхыуэжыну? Апхуэдэ узыншагъэ диІэж ...

– Узыншагъэ и ІуэхукІэ кыуажэм удэсыну куэдкІэ нэхыфІш. Хьэуар абы шыкыабзэш, мыпхуэдиз Іауэлъауи шызэхэпхынукыым. Куэдщ бзу абгъуэм дызэрисар. Сыт щІауэ утхыэусыхэрэ тыкуэнхэм щашэ шэри шатэри щІагъуэкыым, кыэуат ящІэлъкыым жыпІау. ДыІэпхыуэжмэ, жэм кыэтщэхунщ, хадэм дилэжыыхынщ, пхыэщхыэмыхьхэ жытІэнщ.

– Дышыпсэунур дэнэ?

– Унэм щхыэкІэ умыгузавэ. Иджыпсту кыуажэм лэжыгъэ щІагъуэу дэлъкыыми, Іэджем я унэхэр ящэжурэ кыалэм кыоІэпхыуэ. Ди фэтэрымкІэ кыэтхыуэжын дгъуэтынущ.

– Тхыэ, сэ содэмэ, ауэ ди щІалэхэм дечэнджэщам арат...

Адэ-анэм я мурадыр бынхэм кыыхуагъэдэхакыым.

– Тэмэму кыыщІэкІынщ апхуэдэ мурад зэрыфщІар, – жиІащ я кыуэ нэхыжыым, – ауэ дэ дыхуейкыым фытпІэщІауэ фыпсэуну.

– СІю, щІым и гыунэм дыІэпхыуэжрэ дэ? Уи машинэмкІэ сыхыэт ныкыуэ гыуэгу дэлъуращ, – жэуап иретыж абы Хьэрун.

ПщыхыэщхыэхуегъээкІ щыхыум, и кыуэм и машинэм ису, Хьэрун и кыуажэжыым кІуэжри и сабиигъуэм ныбжыэгъуу иІа, и хыблэгъу Мыхьмудхэ я куэбжэпэм ирихулІащ. Машинэ кыэувыІэ макъ шызэхихым, мэкыуэщым ит бысымыр кыыдокІ.

– О-у, уи лыагъуж фІы ухыу! Кыеблагъэ, Хьэрун! Кыеблэгыапэ.

И ужыым ит и кыуэрылгыхумкІэ зрегъээкІри:

– ПытІэ, жэи нанэ жеІэ хыэщІэ лыапІэ кыызэрытхуэкІуар.

И гуахыуэр чырбыш сэрейм иреупсейри куэбжэ цІыкІур ину Іуех:

– Илъэс дапщэ хыуа уэ мы пщІантІэм укыызэрыдэмыхыэрэ. КыакІуэ. Уэлэхыи, уэ пхуэдэу сызышыгуфІыкІын хыэщІэ сэ кысхуеблэгъэну кыыщІэмыкІын! Сыту пІэрэ нобэрэй махуэм си пэр щІэшхэр жысІэрти...

– Пэжщ, куэд щІауэ сыкыыхыакыым уи унэ. Сыкыуаншэщ. Ауэ уэри унэхъ пщІэгъуалэкыым. Кыалэм дапщэрэ унэкІуами, зэ уныІухыа си унэбжэм?

– Хыунщ, хыунщ. Ди гукыанэхэр лъэныкыуэ едгъэзынщ. НакІуэ, ныщІыхыэ.

Хьэрун шалгыхуа и кыуажэжыыр ибгынауэ аратэкыым. КыыфІэбгъэкІмэ, мазэм зэ, тІау кыыщыдыхыэж кыыхуихуэрт. Ауэ кыыщІэкІуэжыр фІэкІыпІэ зимыІэ Іуэхут: и Іыхылы гыунэгыухэм я лъэныкыуэкІэ гуфІэгъуэ е гузэвэгъуэ кыэхуамэт. Апхуэдэхэм дежт Мыхьмуди школым шыщІэса зэманым кыыдеджахэми ар щІауущІэ хабзэр.

Здеблэгыа унагъуэм щІэсхэм сэлам ярихри, Хьэрун етІысэха кыудейт хыблэдэсхэм лыагъунлыагъу кыыщІыхыэу шыщІадзам. Хуэм-хуэмурэ Мыхьмуд и унэм шызэхуэсащ школым кыадыщІэсауэ а хыблэм пэмыжыжыу шыпсэухэр. Куэдрэ шысащ ахэр, Іэджи ягу кыагъэкІыжащ. КыэкІуахэр зэбгрыкІыжа нэужь, Хьэрун Мыхьмуд унэм кыыщІишащ, «накІуэ, жыы кыабзэкІэ дыбэуэнщ» жери.

– Уэлей, Хьэрун, хуабжыу сыщогуфІыкІым ныщхыбэ узэрызыхыэщІэм, псапи кыэпхыам, – кыригъэжыащ Мыхьмуд, – ауэ си фІэщ хыуркыым уэ зы мурад гуэр уимыІэу нобэ укыежыауэ.

И ныбжыгъур кыызытекІухыа Іуэхур зыхуэдэр кыыщищІэм, Мыхьмуд зы хыугъуэфІыгъуэшхуэ гуэр кыыхэхыуауэ кыыфІэщІащ:

– Аракъэ тэмэмыр, уи адэжы лыапсэ укыетІысылІэжыныр! Хыуни а кыалэм узэрыдэбэмпІыхыар. Уэ пхуэдэ гыунэгыукыэ сэ сыщІэлІэр.

– Мы Іэгъуэблагъэм зыгуэрэм унэ ищэжу згъуэтыну пІэрэ? Е сызыщІэсымкІэ есхъуэжынт.

– Уэ нэгъуэщІ кыбщІэплыхъуэнур сыт? Уи адэ лъапсэжыыр кызыхуэбгъэна уи къуэшымы и къуэм и щхъэгъусэр куэд щІауэ иужь итщ унэр ищэу къалэм Іэпхъуэну. «Си лЫр Іуэхуншэщ, йофэ» жери ...

– Іагъ? Уэрей, ар апхуэдэу ефэу сымыщІа. НакІуэт-тІэ си гъусэу, къэтщІэнти Іуэхур зытетыр...

ТхъэмахуитІ дэкІатэкъым Хъэрун и жылэжымы кыбщІэпхъуэжам. Унэми, гуэщми, жэмэщми, куэд щІауэ цІыхухъуІэ зэремыІусар бэяну, тхъэмыщІафэ къатеуат. Гъатхэпэм Хъэрун и къуитІым отпуск кыІахри зыхуей хуагъэзащ лъапсэри псэуальгэхэри. Унагъуэм, зы пщыхъэщхыи къэмынэу, гъунэгъухэр къалыхъэрт. ИгъащІэ лъандэрэ щыпсэуа фІэкІ къащымыхъуу, зэщхъэгъусэхэри есэжат къуажэ гъащІэм. Псом хуэмыдэу Хъэрун деж уэршэракІуэ къэкІуэрейт школым кыдыщІэсауэ хъэблэ гъунэгъум дэс лЫжытІыр. Іэджэ ягу къагъэкІыжу, жэщыбг пщІондэ щыщыс къахуихуэрт.

* * *

А гъэм зигъэгуват гъатхэм: дунейр щІыІэу, уэлбанэрилэу екІуэкІащ зэман кЫхькІэ. Накъыгъэр къэсри дунейм нэхъ зыкыІэтащ. Хуабэ кІапэ зэрилъагъуу, Хъэрун къалэм кІуэри кыбщІэхуащ жыгыщІэ цІыкІу зыкъом, щІыльгэ мэракІуэ, помидор, нащэ – унагъуэ хадэм щыхащІэ хабзэ жылапхъэ псори. Гъунэгъухэр зэщхъэгъусэхэм къакІэлыпллырт «апхуэдизу нэхъуеиншэу хадэм илэжыых лЫжы-фызыжымы я къарур куэдрэ яхурикъуну пІэрэ?» – жаІэу...

Ільгэс нэхъ дэмыкІыу, Хъэрун и унагъуэр зэтеуат хъэблэм дэс адреихэм зыкІи къакІэрымыхуу: и къуэшымы и къуэм зейншафэ кызытригъэуа я унэ-лъапсэр зэпэщыжат, жэм къаш къащэхуат, джэдкъаз яІэт. Хъэлимэт пщэдджыжы къэс шэщІэхум кІуэрт, шэ пэгун ихъырти. Абы хыбар кыбщыщІэ гъэщІэгъуэнхэр и лЫм хуиІуэтэжырт.

– НтІэ, сыт нышэдибэ уздэкІуам щызэхэпхар? – зы пщэдджыжы гуэрэм, къалмыкъ шей ефэу здэщысым, Хъэрун йоплгэкІ пщэфІапІэм щыІэуэлъауэ и щхъэгъусэмкІэ.

– Тхъэ, хыбарышхуи щымыІэ, кІуэ Расул и къуэ Алим кызыэрырагъэблэгъэжыну мрэ абы иращІэкІыну жыхуаІэ гуфІэгъуэмрэ ягъэныщкІу армыхъумэ. Маршынэ щІэрыпс саугъэт кыбуащІыну яІуатэ щІалэм. Езы Расули и щхъэр Іэтауэ дэту жаІэ, чымпийон хъуар езыра хуэдэ. Алыхъ, абы дежкІэ пщІэшхуэм ар – уи къуэр апхуэдэу цІэрыІуэу...

– СытыпщІэ зи гугъу пщІыр! – шей зэрефэ пхъэ лошкІэр, макъ иригъэщІу, Іэнэм тридзащ Хъэрун. – Сыт щІа мыбы дыкызыэрыІэпхъуэжрэ, абы лъандэрэ а щІалэр жыхуэпІэр зэ закъуэ нэхъ мыхъуми, и адэ-анэм къалыхыа лъагъунлъагъу?

– АІей, ар уэ дэнэ щыпщІэр?

– СощІэ. Сызыщымыгъуазэ сІуатэркъым сэ!

Хъэрун къотэджри адреи пэшымыкІэ еунэтІ зихуэпэну:

– Сэ Мыхъудхэ я дежкІэ секІуэкІынщ.

– А-а, кысщыгъупщэрти... Алим иращІэкІыну гуфІэгъуэр зэрызэфІэкІыу кышэнуц.

– Хэт абы нэ зрища хыдждэбз тхъэмыщкІэр?

– ЩІэтхъэмыщкІэр сыт? ЩІалэр цІэрыІуэ хъуащ, мылькы и ма-

щІэкъым... Лъыхъу игъэкІуащ Щәуейхә я дей. Хъэмид пхъу тхьІухуд иІәщ, Анжелә жари. БоцІыху уә ар, дохутыру мәлажъэ.

Хъэрун къызэтоувуІә:

– НтІә, арэзы хъуа Анжелә?

– ЗәкІә жәуап пыухыкІа къратакъым, «иужькІә хыбар фәдгъәщІәнщ» жари.

– А Анжеләм акъыл гуэр иІәхәмә, дәкІуәнкъым Расул и къуэм.

– Ар сыт щхъэкІә, на?

Щхъэгъусәм жәуап иримытыжу, щІокІ Хъэрун. Мыхъмуд щытт я куэбжәпәм деж.

– НыщІыхъэ, шей пщтыр тІәкІу уефәнщ.

– Хъәуэ, Іәнәм сыкъыпәрыкІа къудейщ.

– НакІуэ, сыгъәльагъу а зәбгъәпәщыжыну жыхуәпІә Іәмәпсымәр.

– Мыр сыт, Хъэрун, нобә тІәкІу укъызәщІәплъауә фә птет? Уи щхъәгъусәм фәрә физәщыхъауә ара?

– Сыт щхъа дызәщыхъәу... Расул и къуэм хуащІыну жыхуәІә зәхуәсым иращІәкІ псалгәмакъым тІәкІу сызәгуигъәпауә аращ.

– А-а, зәхәсхәщ сәри ар... А жыхуәпІәр зырикІщ зы гъә ди жыләм щекІуәкІа хәхыныгъәм щыгъуә щыІа зәрызехъәм елытауә. Насып уиІәти, ар уә плъәгъуакъым, абы щыгъуә укъаләдәст. Къуажә тхъәмадәр хахыу арати, лъәпкъ къәсыхункІә езым я Іыхылы ягъәувыну иужь итт. Зым адрейм фІейуә тритхъуәм щІәи гъуни иІәтәкъым. Сә сщІәрт, сыт кърәгъәкІуәкІми, икІәм-икІәжым, ищхъәмкІә щыІә унафәщІхәр зыхуей цІыхум и пхъә къызәрикІынур. Къаләм кыкІщ Алим я пашәу спортсмен Іәчлгәч гупи, клубым щІәсхәм яхәпсәлгыхъащ, хәти ягъәшынащ, хәти ахъшәрә ерыскыкІә къащәхуащ... Еплъ нобә дә дызыхуәкІуам. Къуажәм ләжыгъә дәлгъкъым, совхозыр щәщәжәщ, физхәр хәти бзәэрым тесщ, хәти, сом къаләжыну Арысейм кІуауә къәтщ. Лы Іуәхуншәхәми сыт къахуәнәжыр – фадәр нәрыгъ яхуәхъауә зәхәсщ. Ди щІаләгъуаләрщи, хабзи-бзыпхъи ящІәжыркъым, нәхъыжъым пщІә хуащІыжыркъым, Іәфяным дихъәхым я бжыгъәр гужьейгъуәу нәхъыбә хъу зәпытщ.

– Уә тІәкІу иумыгъәлейуә пІәрә? Мес, ди клубым спортым и унә хъәләмәт къыщызІуахаци, гъәсакІуә Ләкъумән деж ныбжыщІәхәр уәру екІуаләу жаІә.

– ЕкІуаләр пәжщ. Зы лъәныкъуәкІи ар ІуәхуфІщ. Ауә абы мыхъумыщІагъәу хәл псор уә пщІәрә? Ләкъумән и гъәсэнхәр ди жыләм къыдәнәркъым, къаләм кІуа нәужь, абы ящыщ зыкъом узыхуәмейхәм пәшәгъу яхуохъу.

– Зи гугъу пщІыр?..

– Мис а «ракетчик» жыхуәІәу мылгъу зиІәхәм къатезыххәрщ. А сызытегузәвыхъ Іуәхухәр мащІәрә утыку къыслхъәрә сә, арщхъәкІә зыми сызәхихыркъым, вынд гупым къахәпІиикІ къуаргъ хужу сыкъонәж ...

* * *

Зы пщыхъәщхъә гуэрым, Іәщыр игъәзәгъәжа нәужь, Хъэрун къыщІы-хъәжщ, зиупси, и щыгъын нәхъыфІыІуәхәм ящыщ щІитІәгъащ:

– Телевизорыр сыужәгъуащ. Сыт щыгъуи зыщ плъагъур: жаІәм и нәхъыбәр пщІыщ е кІә зымыІәж кино мышыущ кыгъәльагъуәр. Ди клубым сыкІуәнщи, спортым зыхуәзыгъасә щІаләгъуаләм сахәпльәнщ. Си зәшыр стеунщ, зи мыхъуми ...

«Щэнхабзэм и унэ» зыфлаща клубым и пэлүщлэ пэшышхуэм Хьэрун гукьыдэж кьритакьым. Зэ утеувэху унэльэгур тхьэусыхэрт, фейцей хьуа блыным флэль сурэтхэр сабэм иуэжарэ гьуэжь хьужауэ, уепльыпэми, и нэхьыбэр кьыпхуэмыщлыхуну апхуэдэт. Дунейм зэрехыжрэ куэд щла пэтми, флахыжыну ягу кьэмыкыу, Брежневым и сурэтышхуи флэльт.

Хьэрун, клэлындорым ириклуэрэ, гьущлыбжэ зыхэлъ пэшым лухьащ. Абы лэуэлъауэ макъ кьыщлэлуькырт. «Зэран сахуэмыхьуну плэрэ?» жи лэу, хуэм цыклуу бжэр луихри щлыхьэплэм деж уващ. Пэшышхуэм щлэзт сабийр. И нэхьыбэр тлурытлэ зэрыщлауэ щызэбэнырт льягум иль алэрыбгьушхуэм, языныкьуэхэр унэм щлэт тлысыплэ клыхьхэм тест ахэм еплъу. Тренерыр зэбэнхэм гьуэрыгьуэрэ ябгьэдыхьэурэ зыгуэрхэр яжри лэрт, зэращлын хуейр яригьэлыгьурт. Спортзалым кьыщлыхьам гу кьыщылытэм, Лэкьумэн абы нэщхьыфлэу кьыбгьэдыхьащ:

– Кьеблагьэ, Хьэрун!

Сэлам-чаламыр зэфлэкла нэужь:

– Луэху гуэр уилэу ара хьэмэрэ уи щлалэгьуэр уигу кьэбгьэклыжын мурадкэ укьытхуэклауа? Соцлэ зэман гуэрым уэ бэнэнкэ льярызехьэу узэрыщытар.

– Хьэуэ, Лэкьумэн, тэклү си зэш тезгьэун си гугьэу сыкьежьауэ арати, фи уэздыгьэр блэуэ щыслыгьум сыкьыщлыхьащ.

– Хьарзынэщ, хьарзынэ! Наклуэ, тлыси еплъ ди сабийхэм зэрызагьасэм.

Хьэрун гу лымытэу кьэнакьым Лэкьумэн и луэхум лэхуэтегьэклыу зэрыбгьэдэмыхьэм. Зыри кьыгьанэртэкьым абы гулыгьтэншэу. Языныкьуэхэр игьэгушхуэрт, языныкьуэхэми «апхуэдэукьым зэрыщлынуур» яжри лэурэ нэхь заригьэллэрт.

Пщыхьэщхьэ щлагуэ кьэмынэу клуэуэ кьиублащ Хьэрун спортсмен ныбжьыщлэхэм я деж. Ауэрэ абы гу лытат хэт сымэ нэхь льярызехьэми, хэт и льякыныгьэклэ нэхь мащлэми. Абы ищлылуькыли, и нэхьыбэм я хьэл-щэныр, я гьэсэнгыгьэр зыхуэдэр кьищлат. Лыжь набдзэгубдзаплэм и нэм флэклакьым теклуэныгьэ инклэ ущыгугь хьуну, школаклуэ ныбжьыщлэхэм зы кьазэрыхьэщым. Абы зигьасэрт еш жыхуалэр имыщлэу. Ауэ Хьэрун игу ирихьыртэкьым а щлалэр. Адрейхэм епэгькырт. Зыгуэрым льякьуэпэщлэдз хуищлынт е елунщлынт. Е ауаныщлу псалъэ дьдж ириутгыпщынт. А псор щыщлэр тренерым кьыщимылыгьум дежт. Зы пщыхьэщхьэ гуэрым а щлалэр елунщлащ гьрэ кьэзылэту щыт щлалэ нэхьыщлэ цыклуьм. Модрейм гьущл хьэлъэжьыр лэпыхури и льяпэм тэхуащ. Щлалэ цыклуьр кьыхэкьииклэри кьелунщлам зридзащ. Асыхьэтым а тлум кьабгьэдэхутащ Лэкьумэни. Сабийм и льякьуэр хуащытлэщ, хуфлапхыкыри льяныкьуэклэ ягьэтлысащ.

– Кьоузрэ? – бгьэдохьэ абы Хьэрун.

– Хьэуэ, – жэуап кьет щлалэ цыклуьм, – ар сэ нэхьрэ нэхь инщ, сызэрытемыклуэнуур соцлэ, армыхьумэ ...

– Умыгузавэ, ин ухьумэ, хэбгьэщлэфынущ ар. Ауэ абы щхьэклэ ерыщы зыбгьэсэн хуейщ. Уи флэщ щлы: абы щыгьуэ мо уи жагьуэ кьэзыщлам уи луфалъафэр кьижыхьу щлидзэнущ.

Хьэрун щлалэм игу флы хуищлу здэщысым, Лэкьумэн луьклати кьылуохьэж:

– Дыщызэбрыкыжклэ унэм усшэжынщ, уи жагьуэ кьэзыщлар щлэсхужащ. Жеслащ афлэкла и льяпэ мы унэм кьызырыщлэзмыгьэшиенур.

– Уемыпэщлэлауэ плэрэ? – йоупщл абы Хьэрун. – Кьысхуэгьэгуэ

си мылуэху зэрысесхуэм щхьэкIэ, ауэ Ростов пшэну гупым щыщтэкъэ а щIалэр? Ар хэмытмэ ...

– Щыщт, ауэ адэкIэ пшэчыж хьунутэкъым абы зэхищIыхьхэр. Зэ-къым, тIэкъым а щIалэм сызэрешхыдар, итIани жесIар и тхьэкIумэ ихьакъым. Иужь зэманым абы хуабжьу зыкыфIэщIыжат... Езыми и гугъа кыщIэкIынкъым Ростов щекIуэкIыну чемпионатыр къэсыпауэ командэм хэсхуну. Ауэ сиIэщ сэ абы и пIэкIэ згъэкIуэн... Нэгъабэ, зэхьэзэхуэм сшауэ, Алим пэшэгъу хуэхьуаш а щIэсхужар. Абы ижь кыщIихуауэ кыщIэкIынущ. А Алимми щыщIидзауэ щытар си дежщ. Спортым и мастер хьухукIэ сэращ зыгъэсари. Иужьым, областым и чемпион хьуа нэужь, «уэ утренер щIагъуэкъым» жери, къалэм кIуэуэ щIидзащ нэгъуэщI гъэ-сакIуэм и деж.

– А Алим жыхуэпIэр сыт хуэдэ цIыху езыр?

– Хуабжьу спортсмен лъэрысехьэщ. ИкIи, гъэщIэгъуэныракъэ, пхужымыIэным хуэдизу хьилэшыщ щыбанэкIэ. Зыри зыпэмыплъа Iэмал гуэр напIэзыпIэм кызыкыуихынщи, и ныкъуэкъуэгъур хигъэщIэнщ. Абы щыгъуэми езым къэщIэф зэбэным ичыну лъэбакъуэр зыхуэдэр. Нэхъ жыжьэж кIуэну кыщIэкIынущ а щIалэр...

– Ар нэгъуэщI тренер деж зэрыкIуар тIэкIу уи жагъуэ хьуауэ кысфIэщIащ.

– Дауэ ар зэрыбжесIэнур? Си гугъат сэ абы нэхъри хэкъузауэ сыдэ-лажьэу лъагапIэщIэ дэшеину, ауэ... Хьэуэ, сыхущIегъуэжыркъым Алим си гупым зэрыхэмытыжым. ЦIыхугъэ, напэ, адыгагъэ жыхуэпIэхэр бжэгъукIэ къраудми зымыщIэ цIыхущ ар. Абы и лъэныкыуэкIэ ар щхьэпрыкIыжащ ди жылэм пщIэи щхьэи щызимыIэ и адэм.

* * *

Алим шагъэлъэпIэну махуэм Хьэрун йокIуэкI Мыхьмудхэ я дежкIэ:
– ГъэщIэгъуэнщ, сыту пIэрэ чемпионырэ абы и адэмрэ щхьэкIэ къуажэдэсхэм жаIэнур?

– Уи нэ кыикIмэ, хэт зэран кыпхуэхьур? КIуэ.

– Ухуеятэкъэ уэ! Клубым щIэсынухэр билеткIэщ зэрыщIагъэхьэнур. Зэрырагъэблагъэ билетхэр езыхэр зыхуейхэм хуагуэшащ. Алим бэнакIуэ кыхэзыщIыкIа и тренер Лэкъумэн кьратакъым апхуэдэ.

– Ар сыт а жыпIэ емыкIур? Апхуэдэ хабзэ щыIэ ди жылэм? Сэ абы сыкIуэну си пщIыхьэпIэ къэкIтэкъым, мо и адэ алаушын Расул зэры-зигъэщIэгъуэnum сеплъыну сигу схутегъэхуэнутэкъыми. Иджы Iэмал имыIэу сыкIуэнущ. Уэри узигъусэнущ. Иреплъыжхэт сыщIамыгъэхьэну. А зэдэзэкъуэр зиIыси къезгъэщIэнщ кърагъэблэгъэну хьэщIэхэм.

* * *

Шэджагъуэ нэужьым къуажэм и унафэщI Мыхьутар екIуэкIащ щэн-хабзэм и унэмкIэ. ХьэщIэхэр къэсыным сыхьэт ныкъуэ нэхьыбэ иIэж-тэкъым, атIэми цIыху зытIущ фIэкI щыплъагъуртэкъым унэ бжэлупэм. Къуажэ тхьэмадэр къэгузэващ, цIыхухэр щхьэ кьемыкIуалIэрэ жери. Махуэ зытIущ ипэкIэ игуэшат билетищэм щIигъу. Абы ищIэрт жылэм щыпсэхуэм я нэхьыбэм Расули абы и къуэри фIыуэ зэрамылбагъур. «Мыпхуэдэу дывмыгъэщI, билет Iуэху дыхэвмыгъэт» жиIа щхьэкIэ, къедэуа-хэтэкъым, Мыхьутари чемпионым пэрыуэфакъым. Абы и фIыгыи хэлът

ар к'уажэ Іэтащхьэу зэрыхахам. ИтІанэ, Мых'утар егупсысырт Алим к'ыг'гэсэбэпу д'япэкІэ к'уулык'уэ нэх' иньж зыІэриг'гэх'а зэрых'уным.

К'уажэ унафэщІыр гузавэу, сыхьэтым щІэх-щІэхьурэ епл'бу здэщытым, к'ыльгэгуащ щІалэг'гуалэ гупышхуэ Щэнхабзэм и унэм к'як'э-пщІыпщІу к'як'Іуэу. «Сыту фІыт, – и гум жьы дихужащ жылэм я тхьэма-дэм, – зи мых'уми хьэщІэхэм яІущІэнщІ».

Куэд мыщІэу к'эсащ Мых'утар зыпэпл'гэхэри: хамэ к'эрал щащІа машинэхэр цІуужу пщІантІэм к'ыдэл'гэдащ. К'уажэ Іэтащхьэм хьэщІэхэр унэм щІишэри япэ сатырым иг'гэтІысащ. Нэх' к'уулык'ушхуэ зыІыг'гэхэр л'гэуейм дришеящ Алим. Щыхьэрым к'ык'Іахэм к'ягурыІуак'ым гуфІэг'гуэ зэхуэсым апхуэдэу цІыху мащІэ фІэкІ к'ыщІемык'ІуэлІар.

Я к'уажэг'гум иращІэкІ утыр Мых'утар к'ызэІуиха к'удейуэ, пщІантІэм к'ыдэужьг'гэщ жылэм цІыхух'уу дэсым я нэхьыбэр. Ахэр Мых'муд к'ызэщІиг'гэуІуауэ арати, пщІантІэ дыхьэпІэм к'ыщысым, к'ыздикІари к'ыздихуари ямыщІэу, абдеж хьэ хьэулей гупышхуэ щызэхуэсри зэрышхыу хуеж'гэщ. Нэх' тэмэу к'ыпІэмэ, зы хьэрат псоми тегушхуэг'гэуафІэ ящІар. Абдеж цІыхухэр к'ыщызэтеувыІащ хэ гупым ящышынэри. Ауэ Хьэрунрэ Мых'мудрэ я башхэмкІэ мохэм яхэл'гэщыхьу щІадзэри, хьэхэр зэбграхужащ. И уІэг'гэхэр к'ыбзеихьыжурэ, л'ыжытІым гуапэу к'епл'гэщ хьэ зэрышхым хашхыбар.

Л'ыхэм унэмкІэ яунэтІащ. Нэххэмэ – дэнэт! Абдеж щытт щІалэ Іэчл'гэ-читІ.

– Уи билетыр сыг'гэл'гэгу! – к'япоув щІалэхэм ящыщ зы.

– Сыт билет? – к'эгубж'гэщ Мых'муд.

Абдежым хьэрг'гэшырг'гэ к'эхьуну к'ыщІэкІынт, зэхуэсым ираг'гэб-л'гэгахэм ящыщ зы к'ыщІэкІыу х'умак'Іуэхэм яжримыІамэ:

– Мыхэр хамэк'ым, к'ыщІэг'гэхьэ.

Л'ыжытІым я ужь иту, щІалэ Іэчл'гэчитІыр япэмыл'гэщу, гуфІэг'гуэ зэІущІэр щекІуэкІ унэшхуэм яфІыщІыхьащ Мых'муд к'ызэщІиг'гэуІуауэ хьуар.

Алими президиумым исхэри зэпл'гыжащ к'эхьуар к'ягурымыІуэу. К'ыщІыхьахэр тІысу тІэкІу зэтесабыра нэужь, жылэм и унафэщІым и псал'гэхэм пищаш:

– Дэ дрогушхуэ икІи дропагэ Кавказ к'урш щхьэ тхьаухэм я куэщІым ис к'уажэ цІыкІум к'ыдэкІа щІалэм. Абы ди жылэм и пщІэр л'гэаг'уэ иІэтащ, дуней псом щиг'гэвууащ.

Япэ сатырым щыс хьэщІэхэр Іэгу еуащ, ауэ к'уажэдэххэм ар даІыг'гак'ым.

– Абы ди жылэм и пщІэр иІэта к'удейк'ым – и напэри трихащ, – к'ыхэкІиикІащ Мых'муд, – пщэдей зэрыеспубликэу к'ытщыдыхьэшхынущ.

Абдежым Мых'утар и бзэр иубыдащ, жиІэнури зэрызищІынури имыщІэу. Алим и щхьэр щІигуащ. Президиумым исхэр зыр адрейм епл'гырт, я дамэхэр драшейуэ.

– Хуит сык'эпщІмэ, псал'гэ зытІу жысІэнут, Мых'утар, – к'этэджащ Хьэрун, – хьуну?

– Сыт щІэмыхьунур? К'як'Іуэ. Уэ хуэдэ нэхьыжьыфІым и псал'гэм ди гуапэу дедэІуэнущ.

ЦІыхухэм гьэщІэг'гуэн ящыхьуащ Хьэрун утыкумкІэ щцуунэтІым, абы и ужь иту, ещІэк'уауэу сценэм зы хьэ к'Іуэуэ л'ыжыым пэг'гунэг'гуу зэрытІысар.

– Пшцэ зыхуэсцц хьэццэ лъапцэхэ! – зигъэпсчэулури, къригъэжъащ Хьэрун, – емыкцу дыкъэвмыщцц дыкърамыгъэблэгъауэ дыкъызэрыфхыхам щхьэкцэ. Дэ тлыгтащ ди къуажэгъу щцалэм ефццэкцц гуфцэгъуэ зэхуэсым дыхэтпщхьэу. Ди жагъуэ зэрыхуэщи, зызыгъэгубзыгъэ гуэрым ццыхухэр тцууэ зэхидзаш: гуфцэгъуэ пшыхым щцэсыну зыхуэфашэхэмрэ зыхуэмыфашэхэмрэ я гупу. Сэ зэрысццэжымкцэ, ди адэжхэм я хабзэу игъащцэми къокцукцц: гуфцэгъуэри гузэвэгъуэри жылэм зэдацэт. Алим и ехуэлэныгъэм и къежъапцэр мы жылэрщ, абыкцэ псом япэу фцыщцэри зейр и тренер Лэкъумэнщ. Нтцэ, ар гуфцэгъуэ зэхуэсым кърагъэблэгъэхакъым. Апхуэдэ цуэхухэм утемыпсэлтыхуэ уфцэкцц хьунукъым. Аращ сэ нэхьыбэу утыкум сыкъыщццхьар... А зы цуэхум фцэкцц си жагъуэ хьун нэгъуэщц сримыхьэламэ, зызуцэхунти сыщысынт. Ауэ ди жылэм къыщохуэ адыгэ хабзэм жыжьэрэ гьунэгъуу къемызэгъ хьэдэгъуэдахэр. Нобэ хуэдэ махуэм абы и гугъу дымыщццмэ, дапщэщ утыку къыщитлхьэ-нур?.. Ди адыгэ лыжьхэр куэдрэ тхьэусыхуэ зэхэпхынущ «зым адрейм пшцэ хуэтццыжыркъым, мылыкым зыдедгъэхьэхри ди адэжхэм я щцэин нэхь лъапцэ дьдэр – адыгэ хабзэр, жьы хуахэм, ццыхубзхэм ягъуэтын хуей пшцэр цэщыб тццаш» жацэу...

Япэ сатырым щыс хьэщцэхэр, мыарэзыуэ, цуэлъауэу щцадзаш, президиумым исхэми зацуантцэ-зашантцэу хуежъащ.

– Сэ къызгуроцэу жьысцэмкцэ фьзэрымыарэзыр. Фэ мыбы фькъыщцэкцэуар ди хабзэр зэрыкцуэдыжым фэдэцэуэну аракъым, ауэ нобэ ди мыхъумыщццэгъэхэр дымылгъагъу нэпцц зытцццмэ, псалгъэм щхьэкцэ, ди гьунэгъу лыр ефэрэ и щхьэгъусэмрэ и бынхэмрэ щццуыкцэхьэмэ, «апхуэди къохуэ» жытцэрэ дежъжмэ... Ди щхьэ къэдгъэпццэжынкъымы, цуэхур куэдкцэ нэхь кууц дэ дызэригугъэм нэхьрэ...

Ягъэ кцынкъым, шыцэныгъэ зыхэфлхьы фькъызэдацэуэ, кцыхь зезгъэщцынкъым, нэгъабэ сызрихьэлцэ зы цуэху хьэдэгъуэдахэ гуэрым и гугъу сщцыжынщи, сикцыжынщ утыкум.

Унэ кцуэщцыр щым мэхуэ.

Хьэрун къызэхуэсахэм яхуицуэтэжаш гъэ кцуам Алим паркым зэрыщрихьэлцэ щцыкцэри, абы кърищцари. Пэжщ, лыжьым абы и ццэ кърицуакъым, лей зылгысар езыр армырауэ, и ныбжьэгъу гуэруи жицаш.

– Апхуэдэ хьэдэгъуэдахэ зылэжбар ди къуажэщ, – пицаш Хьэрун, – уеблэмэ мыбы щцэсхэм ящыщ зым и къуэщ.

Абдежым гуфцэгъуэ зэццэщцэжым кърихьэлцэхэр зэщцэвэ-зэщцэжьэу хуежъащ:

– Пэж хьункъым ар!

– И ццэ къицэуэ а хьэбыршыбырыр хэтми!

«Зэ фьувыцэ» жьыхуицэу, Хьэрун, и цэри ицэри, пицаш:

– Мо щцалэ цэчлэчым и удын зытехуэу къызэфцэмэхэ лыжьым и узыр тцуу хуэхьуат а къеуар я жылэм щыщу къыщитцам. И къуажэгъу къудейтэкъым – уеблэмэ абы и адэмрэ а лыжьымрэ я сабиигъуэм зэдэ-джэуэгъуу щытат.

Хьэрун нэгъузкцэ еплгъэкцаш президиумымкцэ. Алим щыст, и щхьэр щццигуарэ зыэфцигъэпщхьэуэ. Абы и фэр шэхум хуэдэу пыкцат. Зэццэщцэжым кърихьэлцэхэр къригъэгубжыт зэхахэм. Абыхэм ящыщ куэдым, дауи, къащцат утыкум ит лыжьым зи гугъу ищцыр хэтми. Цуэхур зэрыхьэзэрий щыхьум, щхьэхуэу щыс хьыджэбз ццыкцэухэм зыкъалэтыжаш. Хьэрун гу лымытэу къэнакъым Алим къышэну жьыхуэлэ дохутыр Анжелэ псом япэ къэтэджу щцэццыжыпцэмкцэ зэриунэтцам.

– Сэ абы и цІэр кыисІуэу и напэр тесхынкыым. Ауэ а жысІам шэч кыытезыххэ шыІэмэ, фыккыызбгэдыхыи вжесІэнц. Девггэгупсыс: апхуэдэу декІуэкІмэ, дауэ пщэдэй ди Іуэху зэрыхьунур? Мыбы кырихьэлІа лІыжхэм тлэггуащ си лпапэм деж щыс хьэм нэггуэщІ хьэ гуп кьежэу зэпкыратхь зэрыпэтар. Абыхэм ещхь дымыхьуну пІэрэ?

ЦІыхухэр зэтесабырэжат. Хьэрун президиумымкІэ зегъазэри пешцэ:

– Арат сэ нобэ жысІэну сызыхуеяр. Алим, уи фІэщ щІы, сэ срогушхуэ уи текІуэныггэм. ИкІи утыкум сикІыжын ипэ мы зыр щІызгъужынут. Диплом плыжькІэ Мэзкуу еджапІэ нэхьыщхьэ кыыщызухауэ, дунейр тІэу пкІэгъуэ схуримыкыуу, сыккыокІуэж унэм. Уэрамым кыыщысхуэза мо си ныбжьэггъу Мыхьмуди сщІыгъуу сыбггэдохьэри хадэбжэр зэзыггэпэщыжу щыт ди адэм дипломыр ІэщІызолхьэ. Си гугъащ кыысщытхьуну. АрщхьэкІэ дипломыр и жыпым ирелхьэри и Іуэхум пищэу мэувыж. Ар си жагъуэ хьуауэ, жызоІэ: «Си дипломыр кыызэрыгуэкІкыым, дядэ, ар диплом плыжьыщ. Зэтэпхыу уеплгыыхакыым». Ди адэр, мыарэзыуэ, кыызэплъри жиІащ: «ЛІо дипломыр? Инженер узэрыхьуам и щыхьэт тхылту аращ. Уэ цІыху ухьун хуейщ... Щхьэ фыщыт фыккыызэплъу? Къафщцт пхьэхымрэ уадэмри мыр псынщІэу и кІэм нэвггэс...»

Абы щыгъуэ тІэкІу си жагъуэ сщІами, ди адэм и дерсыр сыпсэуху зыщызггэггупщакыым. Ноби си гум илщ а псалггэхэр... НтІэ, Алим, уэ чемпион ухьуащ. Иджы цІыху ухьун хуейуэ аращ...

Хьэрун утыкум кыикІыжри щІэкІыжыпІэмкІэ иунэтІащ. Абы и ужьым иту зыккыалэтыжаш гуфІэгъуэ зэхуэсым кырихьэлІа кыуажэдэсхэм я нэхьыбэми.

Черкесск.

Насып кыутахуэ

Эссе

ГъащІэ. Сыту ІэубыдытІэниш ар. Зыри пхухэмылхьэ, зыри пхухэмых. Дэ дызэрыхуейуэ дыухуэну дыхэтми, езыр зэрыхьун хуейм хуэдэу макІуэ. Сыту псынщІэуи кІуэрэ. Асыхьэтым блэкІа даккыккэм кыыпхуеггэггэзэжынкыым икІи кыыпхуэггэувыІэнукыым. Ауэ сыту дахащэ икІи сыту ІэфІыщэ. ФІыщ унсэуну, гъащІэм и мыхьэнэр уи гум щызу зыхэщІэ. Зы даккыкыи блэбггэкІ хьуынкыым абы фІыщІэ хуумьыщІу. Узэрыгупсысэн аккыл, бын-унагъуэ, фІыуэ пльагъуу щхьэггусэ уиІэмэ – сьт иджыри узыщІэхьуэпсын хуейр? Хьэуэ, цІыхур абыкІэ ирикьуркыым. ИІэ псор имылггэгъуу имыІэр ккелыхьэуэ. Егупсыскыым иІэм нэхьэрэ нэхьыфІ дунейм зэрытемьытым.

БлэкІар ищІэжми, ккэхьунур зыми ищІэрккыым. Нобэрей махуэр яужьрей махуэщ жытІэу унсэун хуейуэ аращ. ПщІэн хуейщ, адреј дунеймрэ дуней дзытетымрэ зы лгэбаккыуэ фІэкІа зэрамызэхуакур. Ар занщІэу кыыдгурьІуэу дыккыалхьуу щытамэ, сыту фІыт. Ауэ гъащІэм гуцІэггуншэу дшутхьытщІа нэужьщ абы егупсысын щыщІэддзэр.

«Сынасытыншэщ» жызыІэ куэд срихьэлІащ сэ. Пэжккыым ар. Насып гуэр зимыІэ щыІэккыым. Алыхьым Іейри фІыри ныккыуэ-ныккыуэу кыыттригуэшауэ кыысщохьу. ЦІыхур и натІэ ккритха Іейм блэкІыфмэ, абы текІуауэ аращ. ИтІанэ ар насытфІэщ. Янэ кыыптехуа улыным уи лгэр щІебгггэуд-мэ, унсэуфынкыым. Уи щхьэр бужэггужами, кыытщыгуггэхэм я хьэтыркІэ

*унсэун хуейиц. ГьащIэм кьыттрильхъэ хьэлъэм зрумыггэщIыкIыу укьэтэ-
джыжыфмэ, псори уфIэIэфIынуиц, псори фIыицIэ ицIынуиц, уилэр зыхуэдэр
пльаггужынуиц.*

*Цыху гьащIэм япэ зыри ибггэщ хьунукьым. АбыкIэ акьылэггьу фыкьыз-
дэхьуну кьысцохьу, си гьащIэм и зы Iыхъэ фхуэсIуэтэжмэ. Си гум цыицIэ
псор зыхуэсIуэтэфьну цыIэри фэрац. Пэжсу, сэ иджыри жьысIэфьнукьым
тхыльымIэм истхэну кьезггэжьа мы си гурьгьу-гурьицIэхэр зэгур зыгуэ-
рым и паицхъэ ислъхъэфьну. Ари Алыхьым зерицхам хуэдэу хьуиц, Нэхьыиц-
хьэр си гум илэ бамIэр кьэзутIыиц, абы зезмыггэщьу сыкьелыныриц.*

ЯIэлыхь, кьыздэIэпыкьуи си сабиитIыр сымыггэхьуапсэу сыггэпIыж.
«Мы дунейм теттэкьым сызыхуей, Арсен щхьэггусэ схуэщIыну фIэкIа»
жысIэрти, кьысхуэщIащ, сабиитI дыггэм хуэдэу кьызэптащ. Сытыт-тIэ
иджыри сызыхуейр? Сэ сукIытэрт нэггуэщI лъэIукIэ зыпхуэзггэзэну.
«Сыт иджыри узыхуейр, фIыуэ пльаггум удэзггэкIуакьэ», – жыпIэну
кьысщыхьурт. «Зэакьылэггьу дыщIи, насыпыфIэу куэдрэ дызэдэггэпсэу»
жысIамэ, кьысхуэщIэну пIэрэт? Иджы сыт ар жысIэжкIэ – Арсен мы-
ггуэр сиIэжкьым. «Мы дуней псом теткьым, Жаннэ, уэ нэхьрэ нэхьы-
фIу яльаггьу» жиIэмэ, «НтIэ мыггуэ, щхъэ дызэмызэггэрэ» жысIэрэ, силIы-
кIыным хуэдэу фIыуэ слъаггьуу илгэс 12-рэ мазижкIэ дызэбггэдэсащ
Арсен сэрэ. Ди акьыл зэтехуакьым. Нэ зырызкIэ псоми деплгырт. Ди
ггэсэнгыггэки, дунейм дызэрытеткIи дызэщхьтэкьым, ауэ лъаггуныггэм
псори тциггэггупщэрт. Сэ иджы куэдрэ сыпсэунуми, мащIэ фIэкIа
кьэзмыггэщIэнуми сщIэркьым, ауэ мы дунейм зы цIыхухьу теткьым
усщиггэггупщэну. Илгэс пщыкIутху мэхьу уэ узэрысцIыхури, абы лъан-
дэрэ зы махуи, зы жэщи, зы дакьыкьы сигу уихуакьым. Языныкьуэхэм
дежи сызыхуэгубжыжурэ жысIэрт: «Мыбы и гьащIэщ сэ кьэзггэщIэр,
апхуэдизрэ щхъэ сегупсысрэ, сабиитIым япэ сфIошч мыр». Апхуэдизу
цIыхур нэхьуеиншэ хьуныр фIыкьым. Ар пфIэмыкьабыл Iуэхуу кьы-
щIэжIыиц, Алыхьышхуэ.

Лъаггуныггэр зищIысыр зы цIыхуми нэсу ищIэ кьыщIэжIынкьым.
Сэри абы нобэр кьыздэгьым согупсысри, фIы лгэпкь хэлъу кьысхуэщIэр-
кьым: фIыуэ зэрылггэуитI куэдрэ зэбггэдэскьым, е я насып зэхэлгьы-
хэкьым, е зы бэлыхь гуэр я зэхуаку кьыдохьуэ. Сыту пIэрэ ар апхуэдэу
щIыщытыр, ЯIэлыхь. ЗыгуэркIэ кьокьуэншэжIам ещхьу, уи щIыб яхуэ-
бггэзэу, фызэрыхуейуэ фщIы, сывдэIэпыкьунукьым жыпIэу ара? Аурэ
жысIэ щхьэкIэ, сыту фIы куэди дяку дэля сигу кьэзггэкIыжыну, Арсен.
Сытым дежи унэщхьыфIэу, дунейр пфIэIэфIу, псори фIыуэ пльаггьуу,
сытым дежи узэрылъаггуну ухуейуэ, зэи гу зэщумыхуэу – мис аращ лъа-
ггуныггэр зищIысыр.

Гуггьушч мы дунейжыкьым ущыпсэуныр. Ггуэггэ пэж кьыщыхэпхыныр.
Ди адэшхуэ-анэшхуэхэм гьащIэ гуггьу кьаггэщIауэ жаIэжырт сытым
дежи. Ауэ мы ди зэманыр нэхь гуггьужу кьысцохьу. ЦIыхуитI зэхуэгга-
пэу пльаггумэ уогуфIэ. ТэмакькIэщI, нэпсей, гущIэггуншэ хьуахэщ. Зым
адрейр щIитIэнушч мылгьку щхьэкIэ. КьэфIэкIауэ зыми идэнукьым. Джэд
фIаггэжауэ кьащымыхьуу щIалэггьуалэр зэроукIыж ахьшэ щхьэкIэ. Сыту
уггурсызыщыцэу кьэжьат а псалгэр. Псори аращ зытекIуадэр, щIызэмызэ-
ггыр. Пэжщ, дэ нэхь гуггьу дэхьу допсэу, дынэхь псэукIэмыщIэщ адрей
кьэралхэм нэхьрэ. Псоми яхурикьун лэжьапIэ цыIэкьым, улажьэми
узыггэпсэун ахьшэ кьыпэкIуэркьым, кьэнэжыр удыггэуэну, уфыщIэну,

зиІэм кытєпхыну арац. Апхуэдэщ куэдым я псэукІэри. Къэхъунум демыгупсысу нобэрей махуэмкІэ дыщыпсэу зэманщ. Цыху цІыкІум ахъшэ кыздрахыным щхъэкІэ я щхъэ зэрахъэу, зэрышхыу къэнащ. Ди зэмызэгыныгъэри кыщєжъар мис а ахъшэ мыгбуэжым дежт.

Арсенрэ сэрэ 9–10-нэ классхэм дызэхэсат. Сэ къуажэкІэ дьдэм сыщыщт, Арсен къуажапщэ дьдэм щыпсэурт. Ди къуажэкІэ школым 8-нэ класс хъуху фІэкІа щрагъаджэртэкъыми, ипщэ школым дьдэкІуеящ дызэрызехъэрэ дуней гуфІэгъуэр диІэу, псори тфІэгъэщІэгъуэну. Мы дунейм зы зэман теткъым сабиигъуэм нэхърэ нэхъ ІэфІ. Гуауэракъэ, зэи кышхуеІуэнтІэкІыжынукъым школ гъащІэр, япэ хъэрфхэм я мызакъуэу, япэ лъагъуныгъэри щызыхэпщІэр.

Зы махуэм нэхърэ кыкІэлъыкІуэ махуэм нэхъыфІыжу дызэрылбагъурт уэрэ сэрэ, Арсен. Школым дызэрыщызэрылбагъур тхуримыкъуу, махуэ ныкъуэ къэнэжам ди деж лъакъуэрыгъажэкІэ тІэу-щэ унехырт. ЯІэлыхъ, апхуэдиз жытІэри дэни кытхрэт, сытыт апхуэдизу дызытєпсэлъыхъри? ПщІэжрэт, уи адэр лэжъапІэм лъэсу кІуэуэ щыщытар? ІункІыбзэ ириту абы гаражым кыщІина машинэр уэ щэхуу кыщІэбгъэжа нэужь, уи шыпхъу нэхъыщІэ цІыкІуитІым, жыхапхъэкІэ машинэ лъэужьхэр хагъэгъуэщэжти, Іэ кыпхуащІу укыдагъэкІт. А зэманым еджакІуэ куэдым машинэ руль яІыгъыфтэкъым. ЗыбгъэлІрэ машинэм укылыдыкІыу, угуфІэжу унакІуэрт.

Сыту дынасыпыфІэІуэт абы щыгъуэ уэрэ сэрэ. Уи цІэр си жъэм жъэдэкІтэкъым. Іыхълыми, благъэми, гъунэгъуми, – псоми уацІыхуат. Фи дежкІи арат. «КъуажэкІэмкІэ сох» жиІамэ, ди гур кыыхэмыскІыкІыу дэдгъэкІырт жаІэурэ уи шыпхъу цІыкІуитІым кыызжалэжт. Сыту щІэхыщэу кІуа зэманыр, Арсен, дыгъуасэ хуэдэ мыгъуэти а псор... Сытуи куэдыщэ кыдыэхъуапсэрэт дэ тІум, дэри ди лъагъуныгъэр нэхъ къабзэ, нэхъ куу хъууэрэ кІуэрт. Ди благъэхэм жаІэрат: «Арсенрэ Жаннэрэ псалъитІыр зы псалъэм ещхъу кытщохъу».

Арсенрэ сэрэ ди лъагъуныгъэр нэхъ дахэж ищІу дэ кытщхъэщытт ди классрук Зое. Сыту куэдыщэ сигу къэзгъэкІыжрэ, Зое, уэ сыныпІуплъэху. ПщІэжрэ школыр къэдухын гъунэгъу хъуауэ мэзым дыщыпшар? Уэрэдыжыр кытшчу, шхын лІэужыгъуэу дымыІыгъ щымыІэу дыздежъам, шэджагъуэ хъуху ди нэгу зедгъэужъащ. Шэджагъуэм деж мафІэшхуэ пщІыри шашлык дгъэжъащ. ШхэнкІэ дрикъуа нэужь, ди классэгъу Зарэрэ сэрэ мэзым дыщІыхъэу деплгыну мурад дощІ. Ар уэ шыбжетІэм, уи псэм ищІа нэхъей, жыпІащ: «Фысакъ, фыгъуэщэнщ». Дэ додыхъэшх: «Дэ хъыджэбзышхуитІым щхъэкІэ ушынэу ара, сыту дымыгъуащэрэт?» Арати, мэзым дыдохъэ. Сыту дахэІуэт. Сытым дежи дахэщ мэзыр, ауэ бжыхъэм деж зыми хуэдэжкъым. Хъэуам и къабагъыр пхуэмыІуэтэнщ. Урибауэ пэтми, зыбгъэнщІыркъым. Щымщи, бадзэ блэлъэтхэр зэхыбох. Тхэмпэхэм кыпыщэшыжын щІадзаци, алэрыбгъу къуэлэныбзэ щІым траубгъуа фІэкІа пщІэркъым. УщызекІуэкІэ, жыг щІагъым щІэлъ къудамэ гъур цІыкІухэр зэхощащэри, мэз щымыбзэр къагъэпсалъэ. А жэнэт дахашэм дыдихъэхауэ дыздэкІуэм, гъуэгур бзэхаш. КъыщыбжаІэжым деж уи фІэщ мыхъункІи хъунщ мэзым узэрыщыгъуащэр, ауэ сыту гугъуІуэ узытегъуэщыкІа гъуэгур мэзым кыщыбгъуэтыжыну. Япэ щІыкІэ апхуэдэуи дыгузэвакъым, ауэ зы сыхъэтри блэкІщ, етІуанэри, ещанэри кІуэри, итІанэ гын щІэддзаш. Ди гъусахэм доджэ, ину догъ, ауэ зыми дызэхихкъым. Сыт тщІэнур, кІыфІ кытгтэхъуэмэ, мис итІанэщ зыри кыщыдмыгъуэтыжыххэнур.

Мэзым дызэрыхыхьэрэ зы зэман дэклауэ, нэклэ сыкбилыхьуэурэ Зое жеЛэ: «Жаннэ, уэрэд кьыджелэт». Псоми заушэуаш. Еггэджаклуэм зыкырамыгашцлэурэ абыхэм дыкыалыхьуаклэт. «Далэ Жаннэ?» – жеЛэри, Зое гужьбеуэ псоми йоупшцл. «Зарэ и гьусэу мэзым зэрыхыхьэрэ кыыхэклыжактым», – жаЛэ. «Сыт мыгъуэ мы кызыжефлэр, сылтамэ нэхьыфлт, нобэрей махуэм тлэгъуари тшхари тшагъэгъупшэжаш», – жиЛэурэ магъ Зое. Мы дунейм теткыым уеггэджаклуэн нэхьэрэ нэхь гугъу, сабиитл бггэклуэдыну кызышчыгвгэхьут. Зое хьыджэбз цыклу гупым ядэгъу, шлалэ цыклухэр кьашхэщыту зэманклэ шот. Итланэ зыкьешцлэжри жеЛэ: «Гупищу зыдвггэгъуэши дывггэлыхьуэ, ауэ фэри фыгъуэщэнш, физэрылыгыу кьэфклухь».

Зарэрэ сэрэ мазитклэ кьытхуэмыклухьыну гьуэгуанэр зы махуэ ныкьуэм зэпытчат. Дыгыурэ ди наплашхьэр кьэбэгат, ди напэр флэйт, ди лггэгур шлхуауэ кьытхуэклухьыжыртэктым. Дыгужьейпати, жытлэхэри тцлэри тцлэжтэктым. Пшашэр зэхэуэу шлцлзэуэ жэм гуп долгъагъу. Зарэ жызоЛэ: «Дегъауи мы жэмхэм я ужь диггэуэвэ. Мыхэр, пшыхьэщхьэ хьуащи, я унэ еклуэлэжыну араш». Зэрыжыслам ещхьу, абыхэм я ужь диувэри, мэзым дыкышцлашыжаш. Ауэ дыкышчышцлэклыжар дышчышцыхьам хуабжьу пэжыжьэ шлшлэт.

Мэзым дыкызыэрышцлэклыжу, лыжь гуэр мэкъу зэтрильхьэу дыхуозэ. Ллыжым дыбггэдохьэри ди луэху зытетыр жыдоЛэ. И флэщ дымыхьуами сцлэркыым, ауэ ухьыджэбз цыклуу, пшашэр зэхэуауэ уи закъуэ мэзым укышцлэклыжауэ, фэфл дьди кьыдиплаггэнтэктым абы. Сытми, гьуэгу дызэрыклуэжынуур деггэлгъагъури, дыкьожьэж. Дыкыздэклуэжым, ди цлэхэр жаЛэурэ кьаджэу зэхьдох. Арсен зыхэт гупрат нэхьапэу кьытлушлар. Дэ зыклэ дыгугфлэрти, а дакыкьэм етуанэу дыкыальхужам ещхьт. Дашэжри Зоеу плгъагъум и суд пащхьэм драггэуэвэ. Лэплэ зэхуэтцлурэ дыгырт псори. Зои, жиЛэр имышцлэжу, зэм кьытшцлоклие, зэм мэдыхьэшх. Псоми зызэщцлакьуэжауэ, яшхынуламэ яшхауэ кьыдэжьэхэу арати, дыгын дыухри, хьыбарыжьыр яжетлэжрэ дызэрызехьэу дыкьэклуэжаш. Дыкыздэклуэжам ди адэ-анэхэр зэхуэсарэ гузавэу дакыыхьхьэжаш. Зыггэпсэхуаклуэ сышчылауэ умышцлэну сешат, гуэбэн сцлати, заншцлэу сыггэуэлгыжат. Зыгуэрклэ сыггэуэсыхэмэ, шхьдэну хьэзыру шьыст мамэрэ папэри, кьэхуам шчыщ абыхэм зыри яжеслатэктым. Иджы зэныбжьэггухэм куэдрэ дигу кьыдоггэклыж а махуэр.

Ауэрэ школри кьэдухаш. Сэ еджаплэ сышцлэтгысхьэри, ди школым вожатэу сыуаш. Арсен шлэмытгысхьэфу кьэнати, зы мазэ нэхь дэмыклыу армэм дашаш.

Флыуэ зэрылгъагъуитлым дежклэ сыту хьэлгэ ильэситклэ узэрымылгъагъуу узэклэрачыныр, ауэ ильэситлыр дакыкьыитл хуэдэти, нобэ дэ тлум кьытшышцла мыгъуэм елгытауэ.

Си армэ шлалэм письмо кьытхыну плэрэ нобэ жысцлэу поштзехьэм сежьэу ильэситлыр зггэклуат. Уигу илыр зэуэ жьэкклэ жумылэфми, шыхуэптхым деж уи гурылыр нэхь кьызэлубохьыф. Сыту гурылг дахашэхэр зэхуэтлуатэрэт, Арсен. Армэм узэрышчыла ильэситлым нэхь зэпэггунэггуж дащлат уэрэ сэрэ. Зыри дяку кьыдэмыхьэжыфыну ди лгъагъуныггэр нэхь кууж хьуауэ кьысшыхьурт.

Ушыхьыджэбз цыклуум деж хьэггэуэллыггэуэхэм, джэггухэм уклуэну уопабггэ, псори зэбггэлгъагъуну ухуейш. Арсен армэм клуа нэужь, сэ зышлшпши сыклуэну сыхуеижактым. Си анэр ди благгэ гуэрхэм я хьэггэуэ-

лЫгъуэ сыздишэну хуежъами, сыхуэкIуэртэкъым. Си гум ислъхъат Арсен къэкIуэжыху зыщIыпIи сымыкIуэну. Зыгуэр къызэплъыну, зыгуэр си ужь къыхъэну сыхуейтэкъым.

КъэбгъэщIа псом сыхоплъэжри, Арсен, армэ илъэситIым нэхъ тыншыгъуэ уиIауэ къысхуэщIаркъым. Дызэрыша нэужь, куэдрэ къызжепIэжырт армэ хыбархэр. ГукIэ сщIэрт, зы махуэ къэмынэу, армэм узэрыщыIар, уи гъусахэм я цIэхэр. Уи Iэхъуамбэ зэхуакум дебгъэтха «Ж» хьэрфым си нэр щытехуэм, къызжепIат: «СыкъаамыщIыхужын хуэдэу зыгуэркIэ сълэмэ, уэ яжели, мы хьэрфымкIэ сыкъащIыхужынщI». Уи псэ мыгъуэм ищIэ къыщIэкIынт уи лIэкIэ хъунур. «Жаннэ, узыщызгъэгъупщэну сыхуейми, мы «Ж»-р си нэгу зэи щIэкIкъыми, усщигъэгъупщэркъым», – жыпIэрт. Сэри, Арсен си цIэр зэрыжиIэм хуэдэу зыми дахэу жиIэфкъым жысIэурэ, зызгъэщIагъуэрт. «Жан» – арат укъызэрызэджэр. Нэху щыху дыпсалъэу, ину дыдыхьэшхыу дыщыщыта зэман мыгъуэр сыту щIэхыщэ кIуа, сыту Iейуэ сыхуэныкъуэ сэ иджы абы. Ауэ зэи къыгъээжынукъым, си нэгу къыщIэзгъэхьэжыну фIэкIа.

Зэи сигу ихужынкъым Арсен армэм къыщикIыжа пщэдджыжьыр – 1989 гъэм декабрым и 1-р. Лъэгуажьэм къос жыпIэну уэс къесауэ нэху къекIат. Пщэдджыжьым лэжьапIэм сыздэкIуам, си ныбжьэгъухэр къызбгъэдэльэдат, «ГуфIапщIэ къыдэт, Арсен къэкIуэжащ», – жаIэри. «Пэжуи, сыту фIыт, зэ къэкIуэжам». Арат схужыIари. Плъыжьыбзэ сыхъуауэ сыкIэзыт. Iэнкун сызэрыхъуар ялъэгъуати, ауан сыкъащIырт. Псори къызэхэзнэри си кабинетым сьдэжеящ. СытIысауэ си закъуэу сыгуфIэу сыщыст, слъагъумэ дауэ зыхуэсщIынуми сегупсысу. Сэ ар зыкIэ сигу къэкIати, псалъэкIэ пхуэлуэтэнутэкъым. Зэ къакIуэу слъэгъуарэт жысIэу сежьэрт. АрщхьэкIэ, Арсен унэм зэрынэсыжу, я къуэр армэм къыкIыжащ жаIэри, гъунэгъуи благъи къызэхуэсати, къыщIэкIыпIэ ираттэкъым. Сытми, ефэ-ешхэр зэхаубла нэужь, ди деж нох. КъоджэIа жаIэри, сьдож. Сыллэмэ, сэлэт фащэ щыгъыу Арсен щытщIэ и ныбжьэгъуи гъусэу. АпхуэдизкIэ си гур ину къеуэрти, гъунэгъуу сыбгъэдыхьэмэ зэхихынущ жысIэри, сыгузавэу сыкъэувыIэжащ. Си напэр дэным хуэдэу къызэщIэнащ. Зэи IэплIэ хуэсщIатэкъым Арсени, сщIэнур сымыщIэрэ сьжауэ сыщытщIэ. Зы тэлайкIэ дыщытауэ, Арсен мэдыхьэшх. И ныбжьэгъури къэувауэ ауан дыкъещIэ. «Iэу зиунагъуэрэ, IэплIэ зэхуэфщIэ, илъэситI хъуауэ физэрылъэгъуакъым», – жиIэурэ Арсен къоIунщIэ. Арати, дыукIытапэурэ япэ дьдэ IэплIэ зэхуэтщIауэ щытащ.

Августым и 26-м 1990 гъэм Арсенхэ я унагъуэ сыхъащ. Илъэс къэс а махуэр дгъэляпIэрт дэ тIум, зэи дигу идгъэхуртэкъым – ди унагъуэ махуэшхуэхэм ящыщт. Сэ, ущIэкIамэ, укъыщIэмыхьэжын сфIэщIу, уэри лэжьапIэм сыкъыщикIыжыну сыхьэтыр къыпхуэмыгъэсу дызэдэпсэурт. ТIури илъэс тIощI-тIощI дыхъуу арат. ЦIыхубзыр нэхъапэ балигъ хъу щхьэкIэ, цIыхухъум дежкIэ илъэс 20-р ныбжькъым. Арсент и ныбжьэгъухэм ящыщу япэу къэзышар. Уи фэеплъу къысхуэбгъэна уи ныбжьэгъуищым: Жэмал, Эдик, Роберт сымэ саIуплъа нэужь, иджы си нэпсыр къысфIокIуэ. Сыту щIэхыщэ уахэлъэтыкIыжа, си Арсен мыгъуэ, сытуи ныбжьэгъу пэжу къыщIэкIахэ. Къуэш егъу нэхърэ – ныбжьэгъуфIэ жиIащ пасэрейм. ЗыбгъэлIэну мыгъуэт дэтхэнэ зым щхьэкIэ. Сыту фIыщэу плъагъухэрэт. Унагъуэ ухъуа пэтми, уи ныбжьэгъухэм ящIэр ядумыщIэмэ, уахэмытмэ, ауан укъащIыну къыпщыхъурт, и фызым фIэкIа Iуэху иIэкъым

жаЛэнц жыпЛэу уукЛытэрт. Зэ мыгъуэ къашарэт мы уи ныбжьэгъухэм, я фызхэм къыдамыгъэкЛмэ, псори фи унэ фыщЛэсыжынт жысЛэрт сэ.

«Жаннэ, сыту дынасыпыфЛэуэ, Алыхъым апхуэдизу фЛыуэ щхъэ дыкылыгагъуу пЛэрэ дэ тЛур? ФЛыуэ зэрылыгагъуу куэд зэрышэркъым дэ тхуэдэу, – жыпЛэрейт уэ. – Си фЛэщ хъужкъым апхуэдизу сынасыпыфЛэу, сэрауэ пЛэрэ ар?» Сэрати, апхуэдизу сынасыпыфЛэти, абы сригузэвэжырт. Си гур сытым дежи кыгузэвыкЛт, ауэ сыщЛэгузавэр сыт, ди Луэхур псори тэмэмщ, жысЛэурэ зытезгъэужт сигукЛэ. Сыту пЛэрэт си гум сыщЛызэрихуэр, апхуэдизу дыщызэхуэнэхъуеиншэкЛэ Лейм щхъэ зыкъызыгъащЛэ-рэт?

Апхуэдэу зэманыр кЛуэурэ, япэ сабийр дгъуэтащ. Япэу Алыхъым къы-дипэса хъыджэбз цыкЛум Каринэ фЛэттащ. ДжэдыкЛэ къутэным ещхъу зетхъэт ди хъыджэбз цыкЛур. Зэи сигу икЛыжынкъым япэ дыдэ ар Арсен къыщицтар, пу мэшалэхъ жиЛэурэ, ЛэпыхункЛэ гузавэу, и бгыр гъэшауэ зэриЛыгъар. И адэр щымытмэ, и куэщЛым иригъэтЛысхъэурэ игъашхэрт, игъафЛэрт. ЩыбогъэкЛ жысЛэурэ, сыщышхыди къэхъурт. Езы Карини и адэм фЛэкЛэ Луэху иЛэтэкъым.

Унагъуэ ухъуамэ, бын уиЛэмэ, уэ зыгуэр зыхуэбгъэныкъуэми, уи быныр зыри зэрыхуумыгъэныкъуэным яужь уитщ сытым дежи. Уи быныр умыгъэхъуапсэу упЛын щхъэкЛи, ахъшэ ухуейщ. Ауэ уемыджамэ, щЛэгъэкъуэн гуэри уимыЛэмэ, лэжъапЛэ тэмэм дэнэ къипхын. ТхъэмыщкЛагъэм ирихула нэужь, цыхубзым зыгуэрхэр нэхъ зэригъэкЛуэкЛыфми, и пщЛэр зыгъэпуду къилыгтэ лъэпкъ адыгэ цыхухъум и щхъэм хуигъэфэщэфыркъым.

Горбачев и зэманым нэхъ гугъуж хъуат лэжъапЛэми, улахуэу къахъми я Луэхур. Дунейм и зэхэзэрыхыгъуэ дыдэм дыхиубыдат ди псэугъуэ дыдэу. Арсен лэжъапЛэ куэд зэрихъуэкЛын хуей хъурт. Ауэ, дэнэкЛэ мыкЛуэми, унагъуэр зыхуей хуэзэу зэрипЛын къыхуэлэжыртэкъым. Еджэ, Арсен, зыщЛыпЛэ щЛэтЛысхъы жысЛэмэ, ари къысхуидэртэкъым, школыр къызэрызухыу сыщЛэтЛысхъамэ зыгуэрт, иджы сабийр спЛын хуейуэ дэнэ сыздэбгъэкЛуэнур жиЛэрти.

Каринэ ильэщди хъуауэ сымаджэщым сыщЛохуэ. Ар нэхъ зэман гугъу дыдэхэм ящыт ди унагуэмкЛэ. Унэм къыщЛэна сабийми кЛэлыпллын хуейми, мазитКЛэ сыщЛэлыт сымаджэщми, махуэм тЛэу-щэ ныщыкЛуэ къыхэхуэу Арсен ныскЛэлыкЛуаш. Ауэ сыхъужу сыкъыщЛашыжа нэужь, Арсеныр къысхуэцЛыхужыркъым. Зыгуэрхэр ибзыцЛу шэч сщЛыуэ, сыгузавэу щЛызодзэ. Жэщхэм къэгувэу хуожьэ. «Зыгуэр къэкЛуэн хуейщ, Луэху гуэрхэр сиЛэщ, ныжэбэ сыкъэгувэнущ, сыкъэмыкЛуэжыххэнкЛэ хъунуш», – жиЛэрей хъуаш. «Хэт уи гъусэр? Дэнэ уздэкЛуэнур?» упщЛэхэм жэуап къритыртэкъым. А псор сэ сымыщЛэми хъуну жиЛэрт. Аурэ сымыщЛыху куэд къыкЛэлыкЛуэу хуежъащ. А псом уи гум фЛы цагъэщЛэнт? Куэд къэзгъащ сэ а зэманым. А и ныбжьэгъущЛэхэм гъуэгуфЛ зэрытрамыгъэу-вэнур, Луэхур фЛыкЛэ зэримыухынур къызгурылуат. Сыт сщЛэнур? Дауэ къахэсшыну абыхэм? И гъусэхэр зи адэ-анэ емыдэЛуэж, лэжъэну хуэмей, ахъшэшхуэм и ЛэфЛыр къэзыщЛэхэу мафЛэр къызыЛуриххэщ. Сыту Лейуэ унэхъуат ахэр пэщЛэщЛэгъу щыхуэхъуа махуэм. КъызэдэЛуа мыгъуэмэ, и насыпти. Наркотикым, фадэм ещхъщ мыр, узыЛепешэ. ИльэсибгъукЛэ дызэныкъуэкъуаш Арсен и «Луэхухэмрэ» сэрэ. Телевизорым къыгъэлыгагъуэ сериалхэм ещхът ди гъащЛэр. Нобэ сыту пЛэрэ къэхъунур, Арсен щЛэмысу

кыактуэтамэ, дауэ дыхьуну жыслэу, сыклэзызу сыпсэурт. «Арсен, кхьытэ, зумыгъэгувэ, сошынэ, си псэр плейтейщ», – жыслэрт щыщлэзгъэкклэ.

Ауэрэ зэманыр ктуэурэ, сабий етуанэр Алыхьым кыдытащ. Ауэ Арсен абыи кыигъэувылакьым. И ныбжьэгъухэмрэ и туэхухэмрэ нэхьыбэ хьу флэкла, нэхь машлэ хьуртэкьым. Сыпэувирт, е сэрэ уи сабииттымрэ, е уи ныбжьэгъухэр кыыхэх жыслэрти. Щымыхужыххэм, сыббгъэдэсынукьым, жыслэурэ си дыщым сыктуэжырт. Арщхьэклэ, ара кыщлэклынт Алыхьым тхуиухари, дызэфлэну, дызэктуэу дыкъэгъуэгурыктуэу. Дызэбгъэдэсуи хьуртэкьым, дызэбгъэдэмысуи хьуртэкьым. «Жаннэ, бдзэжьейр псым хэмысу зэрымыпсэуфым хуэдэу, сэри уэрыншэу сыпсэуфынукьым» жиэрти кыспэувирт.

Аргуэру си дыщым сыктуэжауэ сыщытэу, махуэ гуэрым лэжьаптэм сыкыдэктуэуеящ. Арсен кыспэплтэу щытт гуфлэжу. Тхьэмахуэ хьуауэ дызэрыльэгъуатэкьым. «Жаннэ, сыту тейуэ сигу укъэкла, кхьытэ, зыкъегъэуттыпщ, нэктэуэжи дызэгъэпсалтэ», – житэу кыщыцэлтэуэ, зыкызогъэуттыпщри соктуэж. Цыхум фэклэ зыщиттири, житэр и гумрэ и псэмрэ къащыбгъэдэктири зыхыбошлэ. А махуэм Арсен и нитым лъагъуныгъэу щлэтар пхуэмытуэтэнт. «Фыгуэ сыкымылъягъужу арагъэнщ» жыслэу егупсысрей сызэрыхуэр зэуэ сщыгъупщэжат. Итлани ткитифэ зытезгъауэри жеслат: «Фыгуэ сыккэплъягъумэ, уи щытыклэмклэ, уи дуней тетыклэмклэ къэзгъащлэ. Фыгуэ узольагъу жыплэ зактуэр зыриклэщ». Арщхьэклэ сытри хуэзгъэгурт, фыгуэ слъагъурти. Сэ схуэдэу ар зыцыхурэ кызыгурытуэрэ зыри дунейм теттэкьым. «Уз мыхъужым ещхьымы си дуней тетыклэр, житэрт езыми, ауэ, кхьытэ, Жанн, кысхуэгъэгъу, къахэктыжыплэ ситэкьым. Сошлэ гугъу узэрэзгъэхьыр, игъащлэклэ мыпхуэдэу сыщытынкьым, зэ клэ итэнщ абыи. Тлэктэу зыхуэгъэшэч, сэ уэрыншэу сыбэуэфынукьыми, а зыр зэи зэщумыгъэгъупщэ. Сабийхэм сатепсэлыхьыххэкьым, ауэ абыхэм я хьэтырклэкьым сыббгъэдэсыну сыщытхуейр. Мы дунейм теткьым зы цыхубз уэ пхуэдэу фыгуэ ялъагъу, си Жан».

Дапхуэдэу гугъу демыхьми, дызэмыгъэуэ дызэрымыпсэуфынур ттуми хьэкъыу тпхыклат. Сыт хуэдэ ныкысаныгъэ имытэми, Арсен хуэдэкъуэ, апхуэдэ анэкылтху, апхуэдэ адэ уигъэлыхьуэнт. Сабийтым гу зэращымухуэну мыгъуэрагъэнт, абыхэмклэ егъэлеяуэ нэхьуеиншэт. Мыхэр щыбогъэклэ, Арсен, тлэктэу ящлэклие жыслэмэ, щлэклиен дэнэ кына, я цлэхэмклэ еджэртэкьым, «си хьыджэбз цыктыр, си щлалэ цыктыр» житэ флэкла. Мы дунейм тетыр къахуишэхуу, дэни ишэу апхуэдэт. И адэ-анэм и гур апхуэдизклэ яхуихати, яхуищлэ пэтми зигъэнщлэртэкьым. «Уи кыуэш нэхьыщлэ щлэнтлэм дэсым зебгъэгъэгусэнущ, абыи зыгуэр кылыгыгъэс», жеслэмэ, «Зыгуэр яхуэзмышлэуэ кыанэрэ ахэр лтэмэ, сигу кыеуэжынущ», житэрт, езы тхьэмыщклар япэ ищынрэ пэт.

Тэмаккклэщит Арсен, ауэ кылырти, асыхьэтуи щлэгъуэжырт. Зэрыгумашлэм ещхьыркыабзэу икли жумартт. Уи джанэр сыту дахэ е уи вакъэр сыту дахэ жалэмэ, зыщихти яритт. Сэ сышхьдэрт, апхуэдизу уигу ирихьу кыэпщэхуэр уогуэшыж, зыри уилэжкьым, жыслэурэ. Арщхьэклэ нобэр иужьрей махуэм ещхьу кыщытхьуу дунейм тетт.

Си шыпхьу нэхьыщлэр дэктэуауэ абы и туэху дыхэтт. Сэ ди деж сехыжауэ садэлэпыкыуу сыщытэт. Арсени нехырт пщыхьэщхьэккли, ди хьэщлэхэр игъэхьэщлэрт. Андрей си шыпхьум и пщыкыуэми кыишати, зы пщыхьэщхьэ гуэрым хьуэхьуактуэу дыктуэну тыдоухуэ. Доктуэ, щыгын нэхь дахэ дыдэу дитэр ттуми щыдотлэгъэри. Дыкыщыктуэужым, и ныбжьэгъу щлалэ ди

гусэти, жреІэ: «КІуэжи, уэри уи щхьэггусэр кыздэштэ, зы кафеифІ гуэр соцІыхури, абы фысшэнуш». Кафем нэхуш хьуху дыщІэсауэ, псым докІуэри, нэху щыху абы зыщыдогъэпскІ. Иджы дывгъэкІуэжи зыдывгъэгъэпсэху щыжытІэм, Арсен идэркьым, Іуашхьэмахуэ лъапэ дывгъакІуэ жери. ИтІанэ дыкІуэнш, нобэ дешаш, щыжытІэм, хьэуэ, итІанэ зэи дызэггусэу абы дыкІуэжыфынукьым жеІэри еукьуэдий.

Абы щызытредгъэха сурэтхэм соплъыжри, иджы сыщогоуфІыкІыж, сыту гукьинэжу зыдгъэпсэхуат жызоІэри. Сурэт тІэкІури сыту фІы, псэууэ уи гусэм ещхьу кьышщегъэхьу.

Куэдрэ дызэбгъэдэмысами, гукьинэж куэд диІаш Арсенрэ сэрэ. Куэди кьыдэхьуапсэрт, кьыдэфыгъуэхэри гьунэжт. Иджы, согупсысри, сыту мыхьэнэншэ мылкъури, лэжьапІэри, цІыху гьашІэм елбытауэ. Зэ унэ кьэтшэхуатэмэ жытІэу, диІэри тфІэмыгъэщІэгъуэну дыщыпсэуам а псом дегупсысыртэкьым. Иджы зы щхьэ щІэІупІэ фІэкІа димыІэми здэнт, Арсен псэууэ сиІэжамэ. Апхуэдизу си нэ кьыщІикІа унэр иджы сфІэгъэщІэгъуэныжкьым. ЯІэлыхь, уигу кьызумыгъабгъэ, сэ сыхуэмейми, я адэм и фэплъу сабийхэм кьахуэнаш.

Арсен кьуэ нэхьыжьти, адыгэ хабзэм тету, пщІантІэм кьыдэкІаш. Ди кьуажэм унэшхуэ дэгт кьатитхуу зэтетуи, абы щыщу зы пэш хьууэ фэтэр кьэтшэхуаш. СабиитІ уиІэу зы пэшым ущыпсэуну тынштэкьым, ауэ абы щыгъуэ арат тхузэфІэкІыр. Тхьэм щхьэкІэ, гьунэгъу хьарзынэхэр диІэт зи щІалэгъуэ защІэуи, фІы дыдэу дызэгурыІуэхуэ дыпсэууэ щІыдодзэ. Ауэрэ, дызыхуэныкьуэ зыри щыІэжкьым жытІэу, дызэрыпсэуни зэдогъэпэщ. Ауэ цІыхугур щІы фІыцІэжьым фІэкІа иризыгъэкьуфын щыІэкьым жаІэркьэ. А зы пэшыр нэхьыбэ дымыщІу хьунукьым, сабийхэр кьыдокІуэтей жыдоІэри, мурад дощІ. Ди фэтэрыр дощэри, абы кьыщІэкІа ахьшэмкІэ Іэщ кьыдошэху. ПэшипІІ хьууэ унэ ищэжырт Арсен и цІыхугъэ гуэрми, макІуэри гуроІуэ мазэ зыхьыблкІэ дыщІигъэсыну, Іэщхэр ищэмэ, жиІэм нэхьрэ нэхьыбэ иритыну. И уасэмкІэ зэгуроІуэри, ІункІыбзэр иІыгьыу кьокІуэж. Бжыхьэпэу, школым дыкІуэжа кьудейуэ, доІэпхьуэж унэщІэм. ПцІы хэмылъу, унэр хьарзынэт, зыри ещІэжын хуэмейуэ, зыхуей хуэгъэзауэ. Арсен щыгуфІыкІыпэрт. Ауэ мази хьудей щІэса мыгъуэу араш. Зыми гу зэрыщыныхуам ещхьу, унэми гу щихуакьым. Гьэмахуэ псоми, Іэщым я шхын жиІуэрэ, мэкьу еуат и ныбжьэгьухэр и гьусэу. Іэщыр игьашхэу, Іуэхэр игьэкьабзэу, хадэр зэрихьэу лэжьакІуэшхуэ хьуат. ИтІани сыгузавэрт, япэрей Іуэхухэм яужь ихьэжмэ жысІэурэ. Езым си гур фІы зэрищІыным хэтт, дяпэкІэ Іэщ куэду згъэшхэнуш, нэгъуэщІ зыри сщІэнукьым, жиІэрт.

Унэ уасэр щритыжын хуей зэманыр кьэблэгъауэ Арсен и анэр сымаджэ мэхьу, операцэ ямыщІыну Іэмал имыІэу. ЗэнысэгъуитІрэ пщыпхьуитІрэ дыхьурти, зэхудогуэшри чэзууэ дыдыщІэлъын щІыдодзэ. Сэ жэщым сымаджэщым сыщыІэти, пщэдджыжьым школым ськІуэрт. Арсенрэ сэрэ зэзэмызэ дызэрылбагъуу арат. Ари зэрыхуцІыхьэ щыІэтэкьым, зэпымыуэ лажьэрти. Гьэмахуэ лъандэрэ псэуным нэхь хущІэкьу хьуат. Мыхэр кьэсщэхунош, мыхэр сщІэнуш, мыпхуэдэу сыщытынош жиІэрейт. ЦІыхум и ажалыр гьунэгъу кьыщыхуэхьуам деж зехьуэж жыхуаІэр пэж кьыщІэкІынш.

«Арсен, тхьэмадэ ухьуауэ уи нэгу кьыщІэгъэхьэт. Сыту тхьэмадэ щабэІуэ ухьунут», – сыдэгушыІэрт сэ абы. «Сыту жыжьэфІ уІэба, апщІондэху дыпсэумэ, зыгуэр дыхьунш, – жиІуэрэ езыри дыхьэшхырт. – Сэри

сохъуапсэ лЫжь кьабзэлъабзэ цЫкГухэу моуэ баш цЫкГухэр яЫгыгу гүфГэгъуэхэм хэтхэм». Иэджэуи лЫжь дахэ хъуну мыгъуэт, апщондэху псэуамэ.

«ПщЫхьэпфИ слъагъуркьым, Арсен. Дыгъужь фЫщГабзэхэм уэрэ сэрэ дыкбаухъуреихъауэ слъэгъуащ», – жысГаш зы пщэдджыжь гуэрэм сьмаджэщым ськыкГыжауэ. «Уэлэхыи, сэри сьмылгъагъу, мамэ зыгуэр кыщыщЫну арауэ пГэрэ?», – жиГат. И цхьэ мыгъуэм хуихъатэкьым и пщЫхьэпГэри.

Зы пщэдджыжь гуэрэм ськыщГолъэдэжри, Арсен и пГэр зэрыщытыпщ, езыри кьэкГуэжакьым. Дэнэ мыгъуэу пГэрэ здэщыГэр, жысГэри сыгузэващ. Сыт сщГэнт, лэжъапГэм сыкГуэн хуейти, зысхуапэри сыщГэкГаш. Шэджагъуэм ськьэкГуэжауэ, гүфГэжу кыщГохъэж. «Дэнэ ныжэбэ уздэщыГар, сыгузэващ уи пГэр зэрыщытыу шыслъагъум», – жызоГэ. «Гуэху гуэрхэр сиГаш», – жиГаш. «Гуэху» псалъэр зэрызэхэсхыу, мастэ кыыхаГуам ещхыу, си гур кыыхэузыкГаш. АпхуэдизкГэ сыгузэвати, кызжиГэхэр зэхэсхтэкьым. Езыми кыгыруГуат ар, ауэ псалъемакыыр нэгъуэщЫпГэкГэ тришауэ кызыэубзэрабзэрт. «Анзор и машинэр кьегысхаш, пщафИи уи шыпхъум деж дыкГуэнщ», – жиГаш. Си шыпхъу нэхъыщГэм и сабийм щЫГэ хыхъауэ сьмаджэщым щГэлът. СыпщафГэу сыздэщытым, Арсен кызыбгъэдыхъэри, «Жаннэ, си хьыджэбз цЫкГу, сэ узэрысцЫхурэ фЫуэ узолъагъу, ауэ иджы нэхъыфГыжу услъагъу сыхъуащ. Си лъым хэту узолъагъу, схужыГэркьым ар, кызыэрыбгурызгъэГуэфыгур сщГэркьым», – жиГэри ГэплГэ, кГуэ аракъэ, сепГыт жысГэу, кысхуищГаш. Си нэпсыр кытеувауэ сепГэри, езыми и нэпсхэр щГэзу щГэтт. «Сэри апхуэдабзэу узолъагъу, Арсен», – жысГэри ГэплГэ хуэсщЫжащ. Иджыпстуи зыхызощГэ абы щыгъуэ кыыбгъэдэкГэ хуабагыр. ЗищГэжа мыгъуэти, яужь дыдэу кызыжиГэжат а псалъэхэр. «Щымахуэр кызыэрихъэрэ зысхуэгъахуабэкьым», – кысхуэтхъэусыхат тхъэмыщкГафэ кытеувауэ. Згъэгъуэлъэри сэри сыбгъурыгъуэлъхъэжат, згъэхуэбэн си гугъэу. Дыхэлът зыр зым и нэгум диплъэу: и нитГым лынтхуэ плыжь цЫкГухэр кытрикГутат моэдэмыжеам. И набдзэшхуитГым Гэ дэслъэрэ сыГурыплъыхъышат: тГэкГуи и натГэмрэ и нэщГашэхэмрэ зэльаш, и щхъэцми тхъугъэ тГэкГу кыыхэдзэ, иджыри кьэс щГэлами, дянэкГэ лЫпГэ йоувэ, ди Гуэхухэри хьарзынэу зэфГохъэ, унэ уасэ тГэкГур иритыжмэ, зыри дыщГэгузэвэжын щыГэкьым, дянэкГэ дылажъэ–дышхэжу, сабийхэм я егъэдэжэн Гуэху зетхуэу дыпсэунщ, жысГэурэ сигукГэ сегупсысат. Тебэр тетти, шхыныр хъэзыр хъури, дызэгъусэу сьмаджэщым дыкГуащ. Си шыпхъум и сабийм дэдэжэгуу дыщытащ зы сыхъэт ныкъуэкГэ. ИтГанэ, машинэр естыжын хуейщ жиГэри, дыкыГукГыжащ. ДыкыздэкГуэжым кызыжеГэ: «Сэ зыкГэ сешащи, Жаннэ, дыгъуасэ лъандэм сэ кьэзжыхъар пхужыГэнкьым, ныжэбэ си нэбдзыпэ зытеслъхъакьым, си жеин кьокГуэ».

Сэ унэм ськыгъэсыжри, Арсен Гужыжащ, машинэр зейм иритыжыну. СабиитГым яшхын яхуэзгъэхуэбэжри Гэнэм кытезгъэува кьудейуэ, Арсени кьэсыжащ. КьэтГысри псори дышхаш. Ипэ жэщым сыжеятэкьым – си гуашэм сыдыщГэлъауэ, Арсени жей цхьэкГэ лГэрт. Ауэ дыгъуэлъыжыну дыхуейтэкьым. Сабийхэри ди гъусэу телевизор деплъу дыщысаш зыкъомрэ. ЩЫГэм сес жиГэри, аргуэру тхъэусыхати, и лъакъуитГыр хуэзгъэхуабэу щГэздэщ. Абы хэту, телефоныр кьеуащ. Дэгуйи, нэфи уохъу жалэ апхуэдэм деж: телефонкГэ здэпсалъэм е жиГэм сьмыдГэуа, е хэтми сьмыупщГэ, езыми зыри жиГакьым. СабиитГыр лъэгум щылъу жеяти, кьэтГэтыжри дгъэгъуэ-

лбыжаш. Ди пĒр сщĒыжыну яужь сыщихъэм, зыгуэркĒ зигъэээхуэжыну хэт хуэдэ, темыгушхуащĒурэ къызжиĒащ: «СыдэкĒын хуейщ, зы сыхъэткĒ сыкъэкĒуэжынщ, сыхъэтыр блым схутеухуэ, пщĒдджыжь Ēуэху гуэр сиĒуэ жьбуэ сыкъэтэджын хуейщ». Сыхъэтыр щытезухуэм сепĒри, пщыкĒутĒ хъуным дакъыкъитху иĒэжт. Жэщым зыщĒыпĒ кĒуэну зигъэхъэзырмэ, сыгынанэ си хабзэт сытым дежи. Угынанэу сыдумыгъэкĒ жиĒурэ шхыдĒрт апхуэдэхэм дежи, мы зэм е дэнэ уздэкĒуэнур, е хэт уи гъусэр жысĒуэ зы псалъэкĒ сеупщĒатэкъым. СеупщĒамэ, къызжиĒэн мыгъуэу пĒрэт?

Сэ сыгъуэлъыжаш. Езыр машинэкĒ къыĒухъанум ежьĒу къыкĒукĒ-никĒукĒыу щĒĒтт. Сызэрыгъуэлъу, мо сыздешам, занщĒуэ сыĒурихаш. Сыщыгъуэлъым селъĒуат, «Арсен, ныжĒбĒ кĒуам сыжеихакъымы, сыкъэ-мыгушу куэдрэ укъезгъуэĒумэ жызоĒэри согузавэ, ĒункĒыбзĒлукъыр къыздĒшти нэхъыфĒщ» – жысĒэри. ЧĒфым хуэдĒу жейм сиĒыгъти, мы дунейм темыту къысщыхъут зĒ сыжеямэ сыкъээыгъуэушын. АрщхъэкĒ, зыгуэр къызууĒу сыкынгъуашам ещхъу, занщĒуэ сыкъызĒщоуж. СыкъапĒэмэ, Арсен щĒĒкĒатэкъым иджыри. ЯĒлыхъышхуэ, зĒ епĒыж иджыри жыпĒуэ пĒрэт? Арсен къызбгъурылъу хĒлубауэ хĒлт жейуэ. СедĒхĒĒарĒт жысĒуэ сепĒлащ сфĒĒгуĒныхъу, ауэ ирежей, жейм ехъ жысĒэри, сыкъымыщĒуэ тĒкĒурэ сепĒри сыĒурихыжаш. Щхъэ мыгъуэ семыдĒхĒĒарĒт, зыгуэр мыгъуи сыту жезмыĒарĒт, армырами тĒмĒму дызĒрылбагъутĒкъым иужрей мазĒм. Сэ сымаджĒщым сыщыĒĒт, езыми унĒ уасэр естыжын хуейщ жиĒу хущĒĒмыхъуэ къижыхъырт. Арсен щыщĒĒкĒĒĒ бжĒр къĒгъĒбыдĒ, сэ сыщĒокĒ жиĒ хабзĒти, а жĒщым, къысщысхъагъĒнщ, зыри жимыĒуэ, бжĒр езым игъĒбыдĒри, щĒĒĒащ. ЩĒĒĒащ зĒи къыщĒĒмыхъĒжыну. АрĒт и гъащĒĒр зĒрыхъур. 2003 гъĒм и февраль мазĒт...

ЖĒщым сыкъызĒщыури, Арсен и пĒмкĒĒ сыĒĒбаш – хĒлтĒкъым. «Еууей мыгъуэ, къĒкĒуĒжакъымы иджыри, зы сыхъэткĒĒ къĒсыжыну сыкынгъĒугъати», – жысĒэри аргуĒру сыжеижаш. Блым тезухуа сыхъэтыр къеуĒри пщĒдджыжъым сыкыныщыльĒтащ. Си гум, сэ къыхаĒуам хуэдĒу, зыгуэр къыхĒуаш. СыкыныщыльĒтауэ къызожыхъ. Зы бĒлыхъыр къĒмыхъуамĒ, щхъĒ къĒмыкĒуĒжарĒ? Сыт сщĒĒнур? И къуĒшым дауэ езгъĒщĒа хъуну? А псом сыхĒĒэрыхъуауэ сыздыхĒтым, ди къуажĒм щыщ мылицĒ щĒĒĒĒĒ къокĒуэ. СыщĒащи, жиĒĒри къызгурыĒуэркъым, зĒхĒĒэрыхъуауэ зыгуĒрхĒр къызжеĒĒ. КъызĒэрызгурыĒуамкĒĒ, аварие хъуа хуэдĒу къысщохъу, ауэ мыпсĒужу си пщĒыхъĒпĒи къыхĒзгъахуĒркъым. Ар щĒокĒыжри, нĒхĒ Ēеижу гузĒвĒн щĒызодзĒ. ЩхъĒгъубжĒм сыкĒĒрыту, Анзор къыĒулъĒдауэ сольагъу. УĒс телът, жĒщым уĒс къĒсауĒ. ЗĒрыщĒыĒĒри сымыщĒĒжу, лъащĒĒу сыщĒож. Арсен къызĒэрымыкĒуĒжар жызоĒэри, Ēуэхур зытетыр псори къысхуищĒĒну сыкъĒегъĒугъĒ. Сыт сщĒĒĒт, си нĒм щĒы имылбагъуу, хъыбар лъĒпкъи сымыщĒĒу лĒжьбапĒĒм сокĒуэ, Анзор къысхуищĒĒнущ жысĒуэ абыкĒĒ си гур тĒкĒу згъĒфĒу. ЕĒуĒанĒ урокĒт сиĒэри, абы щĒидза къудейуэ, мылицĒ щыгынкĒĒ хуĒпауĒ школым щĒĒлитĒ ныщĒохъĒ. Си нĒр щоункĒыфĒыкĒĒ ахĒр зĒрыслбагъуу. Абы зыри фĒы къызжаĒĒнукъым, ауэ ЯĒлыхъ, псĒууĒ къыщĒĒгъĒкĒĒ, жызоĒĒ. СыкыныщĒокĒри сабгъĒдолъĒадĒ. Си гур къызжьĒдĒхуну фĒĒкĒĒа сщĒĒркъым, жъы згъуĒэтыркъым. «Арсен псĒу, псĒу Арсен?» – жысĒĒурĒ соупщĒĒ. ПсĒущи, лĒащи жаĒуэ зыри къызжаĒĒркъым. Алыхъ, Алыхъ, псĒужкъым мыр, жысĒĒурĒ, си гур поткĒукĒĒ. «ДынопсĒĒĒĒу унĒм утшĒжыну аращ», къызжаĒĒ. СабийхĒр нĒгъуĒщĒĒ егъĒджакĒуĒĒ деж согъакĒуĒ, завучым зыкызогъĒутĒыпщри, сыкъокĒуĒж. СыкыыздĒкĒуĒжам, мылицĒ машинищĒ щытщ. Уи гум фĒы щыщĒĒĒт? Са-

биитІри щІэтщ, гузэвэгъуэр ятелъу. «Мамэ, мылицэ щхьэ къэкІуа, папэ дэнэ здэщыІэр, къэмыкІуэжауэ ара?» жаІэ. Сэри увыІэгъуэ симыІэу мылицэхэм соупщІ «Псэу Арсен?» – жысІэурэ. Ауэ псоми я щхьэр ирахьэх фІэкІа, зыри къызжаІэркъым. Зыри къащыпызмыхым, лІауэ иджыри зыми къызжиІакъым жысІэурэ, си гур фІы сощІ.

Іэджэ упщІи къызатащ, хэт къэкІуар, хэт къэпсалъар, хэт и гъусар, дапщэм дэкІа жаІэурэ. Зыри сщІэжыртэкъым. «СщІэркъым» фІэкІаи си жьэм къыжьэдэкІыртэкъым. Мылицэ нэхыжьыІуэр къэпсалъэри къызэгиящ: «Фэ тІур дауэ атІэ фызэрыздэпсэуар, афІэкІа уи щхьэгъусэм и Іуэхум хыумыщІыкІыу». Зэи сигу ихужынкъым абы щыгъуэм сызэрыукІытар. Къэтэджыжауэ щыщІэкІыжым, къэзгъэувыІэжри аргуэру селъэуащ: «КхыІэ, къызжеІэ Арсен псэурэ лІарэ», – жысІэри. «Сэ сыт щІыбжесІэнур, уэ зыри къыджепІэн бдакъыми», – жиІэри щІэкІыжаш.

Ди гъунэгъу фызхэр пщІантІэм дэтт зэІуащэу. Сыт къэхъуар жаІэу къыщызбгъэдыхьэхэм, Арсен зыгуэр къыщыщІауэ си гугъэщ, зыри къызжаІэркъым яжесІащ. АрщхьэкІэ фыз нэхыжьыІуэ гуэрым «Жаннэ, ІэльэщІ зытелъхыи Арсенхэ дэкІуеиж» жи. Сыпхъуэри и ІитІыр сыубыдащ. «Апхуэдэу щхьэ къызжепІа, лІауэ ара?» – щыжысІэм, «КІуэ, дэкІуеиж», – жиІащ аргуэру. Сыхуейтэкъым зыри зыгурызгъэІуэну. Абыи «лІащ» къызжиІакъым жысІэурэ, делэм хуэдэу сыкъыдокІуеиж. Абы ирихьэлэу си пщыпхъу нэхыжьыри къокІуэж. Псоми зыгуэр къызгурагъэІуэну хэтщ, ауэ си щхьэм изгъэхьэркъым.

Мылицэхэр къыщыкІуам ди унэр къащат. Пщыхьэщхьэм холодильныкым къыдэсхауэ лы къэзгъэвыжт. Лым еІусауэ холодильныкыбжэр Іуахагъэнт – бжэр лыы защІэт. Сэ абы дакъыкьэ къэс сыблэкІт, сыкыблэкІыжт, лыыр слъагъут. Мыри щхьэ лыы защІэу пІэрэ жысІэурэ, си гум зишхыжьыжт. Хьыдан къасщтэрт слъэщІынуи, мыри щхьэ си лажьэ мыгъуэ жысІэурэ, хыфІэздэжт. Лым ситгъэшынат.

Къэхъуар псоми къащІаКІэти, зэ зыр, зэ адреЙр къыщІыхьэрт, ауэ зыми и щхьэ течауэ зыри жиІэфтэкъым. ЩхьэгъубжэмкІэ сьдэплъу сыщыгту, ди гъунэгъу щІалэ къыдокІуеиж, занщІэуи я унэм къыдокІыж пыІэ щхьэрыгъуэ. Мис итІанэ нэхъ сыкъогужьей. Си пІэм симыхуэжу, сщІэнур сымыщІэу инышхуэу сыкъогъ. Хьэуэ, иджыри зыми зыри жиІакъым, сыгъмэ, лІэнущ жызоІэ сигукІи, щызогъэтыж.

Ауэрэ цІыхухэр къызэхуос. Сыплгэмэ, си пщыкъуэр къыщІохьэ и дамитІ мыгъуэр дашеяуэ. Абы сыбгъэдолъадэри соупщІ: «Аслъэн, Арсен зыгуэр къыщыщІауэ ара?», – жызоІэри. Къыхудэмышшейуэ, и щхьэр ещІ. «ЛІауэ ара?» жысІэурэ зызодзэ. Аргуэру щхьэкІэ сегъалъагъу. СогІысэх. Псоми соплъ. Зыри жысІэфыркъым. Ара ди Іуэхур зэрыхъур, Арсен? Дуней псо мыгъуэр къыстебгъэункІыфІаи, Арсен. УзимыІэж мыгъуэу къызжаІэри. Дэнэ мыгъуэ укъисхыжыну иджы? Псори къызэхызонэри, ди лэгъунэу щытам сыщІохьэж.

Пэж къыщІэкІынщ жаІэр: сытми укъелынущ, Алыхьым къыптрилъхьэмэ. Ар езы Алыхьми пщхьэщелэтыкІ. Угужьеяуэ, узэрыхъури къыбгурымыІуэрэ зэманыр пщыхьэпІэм ещхъу макІуэ. Зэманыр къэувыІауэ къыпщохъу. Си псэм ищІэ мыгъуэт гъащІэшхуэ зэрымІэр, ауэ апхуэдизу кІэщІ хъун си гугъакъым. Сыт си Іэмал. Согъ, соувыІэжри, ярэби, мыр пэжу пІэрэ жысІэу согупсыс. Дауэ ар, дыгъуасэ гуфІэжу унэм щІэсар нобэ щыІэжкъым, зэи слъагъужынукъым. СабиитІри дауэ зэрыхъунур, зеиншэ хъуащ, адэ зиІэм игъащІэкІэ ехъуэпсэнущ. Сыту Іеищэ мыгъуэу

убгъунлъат. Уи псэм ищлэрти куэдрэ узэрымыпсэунур, арати ллэныгъэм куэдрэ ущытепсэлъыхьыр. Сыту лейщэу ущлэукт, сыту лейщэу сыбгъэунэхъуа... Си жеин къоклуэ жыплати, ужея мыгъуи зэи укъэмыушыжыну. Афлэкла дыщызэбгъэдэмысынуми, сыту лей мыгъуэу дызэфлэнэрэт. Унэ уасэр естыжмэ, сыту цыху куэдыщэ згъэхъщлэну жыплэрти, сыту цыху куэдылуэ къытхуэпша. Унэ уасэри и клэм нэс ептыжыну ухунэсакъым. Уи псэ мыгъуэр гузавэ хъунщ луэху зэфлэмыклам щхъэклэ. Сыту угъашлэ мащлэ лейт, дауэ мыгъуэ узэрыхъунури, дунеягъэмклэ укъэмыхъуэпсэну плэрэ? Бжеслэу щыта мыгъуэхэр уигу къэмыкыжу плэрэ? Сыту лей мыгъуэу ди закъуэу дыкыызэхэбна. Иджы сэ дауэ мыгъуэ сыхъужыну, уэрыншэу дауэ сыпсэуну, сабиитлыр схуэплыну зыми езмыгъэхъуапсэу, зыхуей хуэзгъэээфыну?

Си гур дэнэкли мажэ, согулэж. Ди унэм щлэфхъэжи зы сыхъэт нэхъ мыхъуми щлэвгъэлъыж, и адэ-анэм я деж къэфхъыжын ипэ, жызолэри солъалуэ. Ауэ ядэркъым, апхуэдизрэ бгъэхъей хъунукъым, ерагъыу зэрагъээзхуэжауэ аращ жалэ. Алыхъ-алыхъ, мыбы и лажъэр сыт, жызолэри, нэхъри согужъей. Бомбэм зэпкъриуащ жалэ. Аращ къызжалэ мыгъуэр. Сыту лэклэ лейт, Арсен, къыплъысар. Апхуэдизу сыт мыгъуэт пщлар? Сыту утхъэмыщклэт, си насыпыншэ.

Машинэклэ къашэжауэ хъэдэр кърах. Зэрызысщынуумрэ жыслэнуумрэ сщлэркъым. Ямылейуэ зысщлэмэ, емыклу сыкъащлынклэ сошына. Арсенрэ сэрэ ди закъуэ флэкла дымыхъуу зыщлыплэ сыщылэну сыхуейт. Зызоптыт, зызохуз. Си макъыр утыпшауэ сыгъыну сыхуожъэ, хъуркъым. Арсен унэм къыщлахъэжри, абыклэ дыщлашэ. Дауэ мыгъуэ сылулпъэну? И щхъэр трахри, целофаным клуэцлыгъу тхъэмыщклэр щылыщ. Сыту уешаифэ, уи жеин къаклуэ мыгъуэрти. Мы уи нэклу къудейм дыркъуэу телъыр урикъунти, си тхъэмыщклэ мыгъуэ. Си нэр къысхутехыркъым. Сыту фыщэу слъагъурэ мыбдеж мыбауэу щылыыр. Уи лупэ тлэклур зэтэха мыгъуэщ, зыгуэр къызжеплэжыну къэнам ещхъщ. Сытым дежи гуклэ сынопсалъэу щытати, иджыри, мис, сынопсалъэ. Макъклэ гыи, уи гур гъэтлыс, зыгуэр къыпщыщлынуу жалэурэ, псори къысхуогузавэ. Сыту къулейсызыщэ уищла къыпщыщлам, зы лэпкълэпкъ тэмэу пхэлъыжкъым. Ауэ итлани Алыхъым сыхуэарэзыщ: и нэклу тлэклур псэууэ къыгъанэри дылуигъэплэжаш, и хъэдэр зыщлыплэ яшэу щламытлэжу къагъуэтыжаш. Псори дыллэжынуу, ауэ къыщыскли, Ялэлыхъ, ди плэщхъагъ дытеллыкыжын щлы.

Наплэдэхъейгъуэ хуэдизклэ си гур зыгъэбыда гупсысэхэр къызэрыклуам ещхъу мэклуэжри, сызыхэт гулэгуэр си гум сэм хуэдэу къыхоуэж. Дауэ мыгъуэ ущлэзгъэлъхъэну, си Арсен! Сыт дяку дэлъами, сыпхуэарэзыщ. Фыгуэ сыкъэплэгъуащ. Зи закъуэ къуаншэ щылэкъым, сэри сынокъуэнщэклагъэнщ. Ялэлыхъ, къысхуэгъэгъу...

Щалэр мээш лейуэ, дадэхэ дыгъэклуэжыпэ, мамэ, желэри сызэрехуэ. Письмо къытхуебгъэхъауэ пщыхъэплэу слъэгъуащ. Сынопсалъауэ къысщыхъуащ, си гур нэхъ псэхуащ, куэд си нэгу къыщлэзгъэхъэжаш. Кхъэм дынэклуат зымахуэ. Уи сыным гъунэгъу сызэрыхуэхъуу, гъуджэм хуэдэу сыкъишаш, лэлъэщлэ фыщлэ стелъу. Занщлэу сигу къэкыжаш улэным куэд имылэжу си щхъэцыр пезгъэупщлынуу бжеслауэ зэрыщытар. Пегъэупщлэ нэхъ клэщлу, аращ уэ уэклур, ухъыджэбз цыклуу щыщытар сигу къегъэкыж жыплат. Гъуджэм сыбгъэдыхъэри сиплъат абы щыгъуэ. «Пегъэупщлэмэ, нэхъыфлщ, лэлъэщлэ зытеплъхъэмэ, уи щхъэцыр кыхъы-

Гуэу кышцІэщынуш» – жиІэри зыгуэр кызылэушэщат. «АІей мыгыуэ, сыт ІэльэщІ щІызытеслхьэнур?» – жыслэри сыкхэщтат. Си псэм кышцІагхэнт зыгуэр кызырыхунур, ара хьунт кызылэушэщар.

Мазэ етхуанэ итщ узэрызымыІэжрэ. Си зэманыр кыэувыІащ. Узышхуэ Іей мыгыуэу укызоузри, Арсен. Зэманым пщеггэгыушцэ жаІэ псори. Апхуэдэ зэман кхэхуну пІэрэ? Арсен сщызыггэгыушцэн, ЯІэлыхь, сумыггэлыагы. СабиитІым гушцІаггыу кхэхуэщІ. Сабийхэм я Іэбжбанэ ласкІэм пщиггэгыушцэнуш псори. Быныр нэхь гуащІэжщ. Уи адэ-анэр сыту Іейуэ сфІагуэныхь хьурэ, Арсен. Узижагыуэным и бын щІиульхьэж уэ уи адэм узэрышцІилхьэжам хуэдэу.

Сыту Іейуэ сышхуэныкыуэ, Арсен, сыту Іейуэ сигу укхэкІа. Уи нэ дахитІымкІэ гуапэу укызыэлпэу си нэгум ушцІэщ. Ауэ сыт ди Іэмал? Зэман Іей мыгыуэм дыхиубыдати, абы уихьащ уэ тхьэмыщкІэр.

Дэнэ сыкІуэми, хэт сыхуэээми, уи хьыбарщ жыслэр. Я щхьэр езггэгыуэ хьунщ жыслэрэ, зыкызошцІэжри щызоггэгыж. А псом сэ сраІуэху? Аращ, Арсен, блэкІащ псори. Сыту псынщІаІуэ мыгыуэт. Иджы сигу кхэзггэкІыжхэм фІэкІа зыми кысхуеггэггэгэжынукыым. ИтІани си фІэщ схуэхьуркыым. ЗыщІыпІэкІэ укышчыкыуэкІыну, зыщІыпІэ укыкІыжыну сфІэщІу сыножьэ. ПщІыхьэпІэуи услыагыужыркыым зыкхьом щІауэ. Жэщым сынопщІыхамэ, укхэхужа кысщыхьурт. Иджы, услыагыужыркыыми, укызоуз. Зыкысхуэужыкыым. Си псэр поху, си лъэр щІоху. Сыту зеиншафэ кыттеуа щымы. Унагыуэм щІыхухьу кышчыщхьэщытымрэ кышчыщхьэщымытыжымрэ куэд я зэхуакуш.

Си зэманыр кыэувыІауэ кысщыхьуми, сыту щІэхьыщэу кІуэрэ ар, мажэ кыэувыІэ имыІэу. Илгэс 33-рэ ухьути, сэри сыпкІэльэщІыхьэжаш. Дапхуэдизрэ сыпсэунуми сщІэркыым, ауэ тІэкІу дэкІмэ, уи япэ сищыжынуш. Уэ нэхьрэ нэхьыжь сыхьунуш, уэ а зы ныбжыым укынаш. Мы дуней дахэшхуэм гу щызымыхуа, си Арсен мыгыуэ, си насыпыншэ мыгыуэ. Сыту я насып мы дунейм губзыггэгыу тетыфхэм. Утетыфа мыгыуэкыым...

Пщэдей ди щІалэр кышцІалыхуа махуэщ. Си гур икыуащ дыгыуасэ, гыгуэр унэ лэжыкыггэхэр ищІыжу щысу кхэслыагыри. Гьунэгыу сыбггэгдыхьэри, уи сурэгьыри и тетрадым телыу, и нэпс щІыкІухэр абы теткІуэу щыст. Кысхуэдэплейри, инышхуэу кхэгьащ. Си куэщІым изггэггэгысхьэри, и гур иггэггэгысыху зггэгьащ. НэгыуэщІ сыт мыгыуэр хуэщІэнт? Карини кысхуэггэгыащ зымахуэ. Ахьшэ зэхуахьэсырт я классым щІэсхэми, адэ зымыІэжхэм ямытми хьуну кыжраІащ. Ар абы зыкІэ гушцІыхьэ щыхьуати, уэзггэггэгыуащэрэт. Гу кышцІахуа мыгыуэкыым зеиншэу кхэбггэгэна уи бынитІым, адэм и ІэфІыр кыащыгурыІуэ дыдэм уахэкІыжаш. ЗыкышцІаггэгэнщІтэкыым, куэдрэ укыалыагыуртэкыыми. Пщэдджыжыым пІэм ухэлъу укыалыагыуамэ, дуней гуфІагыуэр яІэу ныпкІэщІэпщхьэхэрт.

Нобэ сыту сыІей дыдэ, Арсен. Си гум укышцІетхь мыгыуэри. Узоггегейжыпэри иджы. Зы фІэкІыпІэ гуэрым сыфІокІ нобэ. Иджы си гуггэгыуи Іуэхум кхэггэгэапІэ зэрымІэр кышчызгурыІуэпар. Си нэпсыр дэнэкІи тоткІуэри сиггэггэгыжыым. Сыт мыгыуэ сщІэнур? Уи деж сынэкІуэжынт, Арсен, сабиитІыр дауэ зеиншэ кхэбзэ сщІын? А тІур нэхьапэу щытын хуейщ иджы си дежкІэ. Сыту уэрэд дахаши кыдэІукІрэ щхьэггэгыбжэмкІэ. Уэрэд дахэм ещхьщ уэрэ сэрэ ди гьащІэр жытІэу щытати... Ар сигу кхэкІыжри, си нэпсхэр нэхь уэрыжу кышцІэжаш.

Ллахэм йопсалыэ жаІэу зэхэсхати, зы Іээ гуэрым деж сыкІуащ нобэ, си гур тІэкІу нэхьыфІ схуищІыну пІэрэ жыслэри. Уи псэр зггэгыуэуэу кызы-

жиІащ пщІыхьэпІәу зыкьээбгьэлъагыну сынольәлуурә. Сынольәлужы-
нукьым афІәкІа. УздәкІуам Алыхьым ущигьэтынш. Уи псә тІәкІури
згьәгузэвэнкьым афІәкІа. Уә уи псәри сутІыпщыжу, сә си псәри хуит
сщІыжын хуейщ. СхузәфІәкІыну мыгьуәу пІәрә? ИгьащІәкІә узмыщІыхуа-
ми нәхьыфІ мыгьуәти, ськьамыльхухами нәхьыфІыжти. Сыту куәдылуә
мыгьуә кьээбжрә Алыхьым деж нәмысын псалъәу. ФІыти дызәрыхуейм
ещхьу псори кьәхьуу щытамә. Апхуэдәу жьысІә щхьәкІә, кьәхьуну псом
ящхьәтәкьә фІыщәу узәрыслъәгьуар?! ИтІани сыщызәгуәбгьәпахәм деж
нәгьуәщІ кьәши дызәпыгьәкІ, уәри гугьу уохь, сәри сыбогьәхь жьысІә
мыгьуәрт. Кьәпшагьауи щытащәрәт нәгьуәщІ. Зәзәмызә дыкьәпльа-
гьунт укьакІуәурә. Иджы зәзәмызи, зәи дыкьәпльагьунукьым. ЯІәлыхь,
уигу кьызумыгьабгьә, лей жьысІәмә, си пІәм ськьокІри, кьысхуәгьәгьу.
Сызәрыщытым хуәдәу сыщытын зәрыхуәмейр кьызгуроІуә, ауә сызыпә-
льәщыжыркьым.

ПщІәжрә, уи закьуәу укьанәмә, жыпІәрейти. Мис иджы ськьәнащ.
Нобә уи сурәтхәм сеплъу сыщысати, диваным кьызнащ сигу кьәмыкІыжу.
ЩІаләр абыхәм еплъурә гьауә, и нә цыкІуитІыр плъыжыбзәу ськьәкІуә-
жащ. СьмыщІәххәу и гур хәзгьәщІа мыгьуәщ. Сыту Іеищәу кьатехьәлгьәрә
тІуми, сыту Іеиуә бгьәгуІәжа. Уәри зыбгьәунәхьужри, дәри дыбгьәунә-
хьуащ. Ауә иджы сыт мыгьуә абы утепсәльыхьыжкІә?..

Нобә ильәс 34-рә ухьунут, упсәужамә. ПщІыхьэпІәкІә кьызжепІа
уи лъәлур згьәзәщІащ. Укьыщальхуа махуәм уи ныбжьәгьухәмрә уи Іы-
хьыхьәмрә зәхуәсшәсри Іәнә кьахуәсщтащ. Ауә иджы пщІыхьэпІәхәм
я нәхьыбәр сІәщІохуж. Узигьусәнү си гугьәщ сыгьым дежи, арщхьәкІә
си нәгу щІәкІахәр сщогьупщәж. Нәхь зәпәжыжкьә дыхьуу арауә пІәрә?
Ильәс плыщІ, щә ныкьуә сыхьуу щытами сыт хьунт, адәкІә куәд кьәнәж-
тәкьым. Иджы Алыхьым ещІә сызәрыхьунур. Еплъыт, иджыри кьәс уәр
фІәкІа зыри симылажәу, узгьейуә сыщытащ. Иджы, пльагьурә, сә дауә
сызәрыхьунур жьызоІәри си щхьәм согупсыс. Аращ щІыжаІәр: «ЛІаращ
тхьәмьыщкІәр». Цыхухәми кьысхуәпсалъәу щІадзащ. Си щхьәтепІәр
степха мыгьуәщи, зи мылуәху зезыхуә псори кьыстопсәльыхь. Сыту си
жагьуащ. Апхуәдизу цыхухәр щхьә гущІәгьуншә? Сыту тхьәмьыщкІәхә.
Псоми сә си пІәкІә си унафә ящІ. Сә зым фІәкІа кьәмынәу си Іуәхур зы-
хуәкІуәнур псоми ящІә. Алыхьым зәригьәзәхуәжынщ, абы псори ельагьу.
Тхьәм кьахуигьәгьу.

Сыту псы куәдыщә щәжәхьну мы дунейм, сыту куәдыщә дунейм кьы-
техьәнү, сыту куәдыщәм захьуәжыну уә ухәмьту, Арсен. Уи сабиитІри
балигь хьунуц уә уащхьәщымыту. Письмо кьытхуебгьәхь мыгьуәу зы-
щІыпІә ущыІәу, узәрыпсәур сщІәуә дунейм утетьжамә, зәи узмыльагьуми
здәнт. ПщІәрә, языныкьуәхәм дежи кьысщохьу зәи ущымыІәххауә, ад-дә
зәман жьыжә гуәрым пщІыхьэпІәу ущыслъәгьуауә. ПщІыхьэпІәкьә-тІә.
Ильәс 12-рә мазиыр сыт мыгьуә зищІысыр? Ар зәман сытми?..

МазипщІ хьунуц узәрызымыІәжрә, тІәкІу дәкІмә. Сыту куәдылуә.
МазитІ дәкІмә – ильәс. Псори дежәу кьысщохьу а махуәм – уәри дәри.
Уә уи псәм зигьәпсәхужыну, кьәпльәкІ уимыІәу уздәкІуам уахьхьәпәнү,
дәри ди гугьәр пхәтхьыжыну, нәгьуәщІ дунейм узәрыщыпсәур ди фІәщ
хьуну. Си гум кьыхоуә а гупсысәхәр. Сыхуейкьым спәІәщІә ухьуну. Ауә
кьызэдәдгьәщІа гьащІәр си нәгу кьыщыщІәзгьәхьәжкІә, кино сеплъу кьы-
щысщыхьу щыІәщ. Кино дыди тепх хьунти уәрә сәрә кьызэдәдгьәщІам.
Куәди тепыхьәнт, куәди ехьуәпсәнт ди лъагьуныгьәм. Сә языныкьуәхәм

деж узэзгъэщхьыр Лермонтовым и Печоринырат. Уэри абы хуэдэу, игъуэ нэмысу, дунейм уехыжащ. УлЭным куэд имыІэжу уезгъэджэжа къудей мыгъуэти «Ди зэманым и лЫхъужьым». Щхъэи уезгъэджэжат, сигу кыищІихъари сщІэжкъым абы уезгъэджэну. «Печориным и хъэлыр уэ узогъэщхь, школым ущыщІэсым уахуеджакъым мыбыхэм, еджэ», – жысІэри пхуэсшият. Абы ещхьу пасэу узэрылІэнур сщІамэ, уезгъэджэнтэкъыми. Илъэс плыщІ ухъуху мыгъуэ упсэуами сыту ди насыпт. Сыту ущІалэІуэу дунейм уехыжа. Алыхъ Іуэхущ жытІэми, Алыхъми «Уэри сакъ», – жиІэу жаІэ. Усакъа мыгъуэкъым.

Зы лъэбакъуэщ гъащІэмрэ лІэныгъэмрэ я зэхуакур. А зы лъэбакъуэмкІэ укыикІуэтыжыфу щытамэ, сыту фЫт. Ауэ укыикІуэтыжыфыркъым, аращ гузэвэгъуэр. ДызэпэкІуэтыпакъэ дэ иджы, ди зэхуакум къуэшхуэ кыидэхутащ. Ауэ апхуэдэу куэдрэ сыгъыжыркъым, Арсен. Сыномыгупсысу зы махуи дэкІыркъым, ауэ си гыныр нэхъ кІащхъэ сщІащ. Сешащ. Узырей хъуащи, си щхъэм сегъэгузавэ. Гъуджэм сыщиплгъэхэм деж сыкъощтэ. ЗыщІыпІэ илъэскІэ щагъавэу къаутІыпщыжам срезхъщ. НэгъуэщІ дуней сыщыІам хуэдэщ. Нэхъ жыи сыхъуащ. Си щхъэцыр тхъуащ. Сэ сыщыгуфІэми, си нитІыр гуфІэжкъым. Си псэр поху сытым дежи. ЯІэлыхъ, уигу кыизумыгъабгъэ.

Сынопсэлыапэу кыисщохъу, Арсен, мы тхыгъэм сыщыбгъэдэсым деж. Ущыпсэуми, дыщызэгурумыІуэм деж письмо ныпхуэстхмэ, си гукъеуэр нэхъ зыхэпщІауэ, фІгуэ сынопсэлыауэ кыисфІэщІырт. Иджыри апхуэдэщ. Тхэр си Іэрами, ди псэхэр зэрыщІэ кыищІэкІынщ. ПщІыхъэпІэу узолгъагъу, тхыгъэкІэ си бампІэр згъэтІыса нэужь. Ныжэби услъэгъуащ. Уи нэгум хуиту сиплгъакъым, ауэ узэрыслъэгъуар сощІэж. Си Іэпкългъэпкыыр нэхъ жан мэхъу, пщІыхъэпІэу ущыслъэгъуам деж.

Сыгъуэлъми сытэджми си нэгум ущІэкІыркъым, Арсен. Уи цІэр иджыпсту щыстхым, си гур кыихэлгэдащ. Ауэ, уи щхъэм ещхыркъабзэу уи цІэри щыпсэужкъым ди унагъуэм. Пэжщ, дынтопсэлыхъ, ауэ абы и ужькІэ дызэтопщхъэри, нэхъ мащІэрэ уи гугъу зэрытщІын яужь дитщ. Си адэ-анэм я деж сыщыщІэм нэхъ сытоу. «Тшхыри тщІэри тлъагъуркъым, фыкълкІуэжи ди унэ фыщІэсыж» кыизжаІэ. Ахэри сфІэгуэныхъщ. УзэрылІэрэ зы жэщ я плэ кІуэщІ игъуэлгъахэкъым зэ кыитхэмыплгъэу. ДиІэри димыІэри ялгъагъу. Алыхъым къуэ къащІримытар апхуэдэу сэ кыистеубгъуауэ зэрыпсэунухэрауэ пІэрэт?

Арсен, цІыхур лІа нэужь зэзгъэщхьыр пщІэрэ? Плъэгъуакъэ я Іэхэр зэрылыгъуу псынщІэу щыжэкІэ зыгуэр хэджэлыкІауэ? А джэлар кыи-богъанэри, мо зэрыІыгъ къомым укъамыутІыпщу уашэ. Уэри укыизэплгъэкІыурэ уожэ. Ужэху, пкІэрыхуар нэхъ жыжъэ хъуурэ макІуэ. Куэдрэ укыизэплгъэкІыу псынщІэу ужэфынукъым, аращи, иджыри зэ узоплгъэкІыжри, псоми я гъусэу адэкІэ уожэ. ЛІам и Іуэхури апхуэдэ сфІоущІ. Япэ щІыкІэ уогъ, уобжэри, зыри щыпхуэмыщІэкІэ, сыт сщІэн-тІэ жыбоІэри, псэун щІыбодзэж. АрщхъэкІэ, фІгуэ плгъагъур ущимыгъусэжым деж, ар нэгъуэщІ гъащІэщ. НапІэзыпІэти дэ ди илъэс 12-р. Иджы дызэтоувэ щыжытІэм, псори къэлгъэлгъэжа мыгъуи. Унэм щІэтлъхъэн гуэр щІэуэ къэсщэхумэ, уэращ япэу сигу къэкІыр: Арсен илъэгъуамэ гуфІэнт, жызоІэ. Сыту унэ дахэІуэ жыпІэу утыкум узэритар сигу къокІыж. Зы дакъыкъэ сигу усхуигъэхукъым. «Мыгъуэ» псалъэр, стхы фІэкІа, жысІэфыркъым, зэи схужыІэнуи кыищІэкІынкъым. СабиитІми жаІэкъым. «Ди папэ жеІэ, ещІэ» жаІэ, блэкІа зэманым имыту.

Ильэс сэдэкъэ пхуэтцІащ дыгъуасэ. Псори зы напІэзыпІэ мыгъуэм къриубыдащ: уи лІэныгъэри, уи сэдэкъэри. УщыщІалъхъа махуэт дыгъуаси, кхъэм сыкІуащ. Абы сыщыкІуэм нэхъ сытоу. Иджы уи гупэм уи анэшхуэ мыгъуэри къралъхъэжаш. Ильэс фи зэхуакуауэ аращ. Уи гуауэм ихъыжаш а тхъэмышкІэри. АфІэкІа щымыпсэужыным, уэ ущІимыльхъэжами сыт хъунт. ЗдэкІуам Тхъэм щигъэтынш, къысхуэцІыхуфІащ, си бынитІыр кыыздиІащ, бзэ ІэфІ иІащ, и мыІуэху зэрихуакъым.

ІэлъэщІ фІыцІэр зытесхыжащ нобэ. «Куэдц зэрыптелъар, щыгъуэм щыгъуэ къешэ», – аращ кыызжаІар си гуашъми си анэми. ІэлъэщІ щыстелъым, Арсен сыхуощыгъуэ жысІэрт. Иджы зытесхыжащ. Зыри къэмышхуам ещху гъащІэм пешэ. Гъуджэм тет уи сурэтым сыблэкІыху сыкъэувыІэурэ сепсалгэрт япэми, иджы иныкъуэм деж кыысцогъупщэри сыблэкІ. Дунейм ехыжар кыызэрыпхуэкІуэр бгъеихуц жаІэ. Пэжщ ар. Ауэ япэ махуэхэм узэрыщытым хуэдэу ущытмэ, уихъыпэнуц абы. Сыт япэ махуэхэм жыхуэсІэр, япэ илъэсым жысІэмэ, нэхъ пэжщ.

Иджы уэ уздэщыІэр нэхъыфІу пІэрэ, Арсен? Иныкъуэхэм деж сынохъуапсэ. АбыкІэ псори щыцІыхуфІ защІэу, псори фІыуэ зэрылъагъуу кыысцохъу. Дэ ди дунейм цІыху Іейр, бзэгузехъэр, пцІыупсыр, хъэбыршыбырыр щыкуэдщ. ИгъащІэм уигу къэмыкІхэр къыптралъхъэ. Иныкъуэхэм деж сызытогузэвыхъыж, апхуэдизкІэ зым жаІэри си фІэщ хъужыркъыми. Дауэ апхуэдэу узэрыпсэунур? Аращ цІыху Іейхэм я псалъэмакъ мышыуэхэм кыысхуахъар. Абыхэм ящыщ гуэрым зыгуэр къыщыщІат иджыблагы, сыгуфІэрт. Си гур зыщокІыж абы щхъэкІэ. Сэ апхуэдэу сыщытакъым, сыщытынуи сыхуейкъым. ЯІэлыхь, кыыздэІэпыкъуи сызэрыщытам ещхъ сыщІыж. ЦІыхухэм яхуэзгъэгъуф, сыт хуэдэ псалъэмакъми щыуагъэ сымышцІэу сыкъыхэкІыжын сыщІ.

Уэращ сытым дежи сызыхуэтхъэусыхэ мыгъуэр, Арсен. Уэ уи Іуэху дауэ щыту пІэрэ? ПщІыхъэпІэм кыызэрыщызжепІэм хуэдэу тэмэм хъэмэрэ сумыгъэгузэвэн щхъэкІэ кыызжепІэу ара? ПщІэрэ, иджы, япэхэм хуэдэу, сэри сыгъыжкъым. ЗыщІыпІэ ущыпсэуэ кызыфІэзгъэщІ фІэкІа, лІащи, сэри силІыкІынуц жысІэжыркъым. СигукІэ сыногупсысмэ нэхъ кызыоцтэ, сыптесэлъыхъ нэхърэ. Сыптесэлъыхъмэ, сабиитІыр магъ. Апхуэдизрэ згъагъмэ, ныкъуэдыкъуэ хъунц. Ахэр узыншэу, губзыгъуэ къэхъун хуейщ. ЯІэлыхь, кыысхуэгъэху тІури. Уэ кыбумыгъэщІар абыхэм Тхъэм къахуищэ.

Нобэ илъэс 34-рэ срокъу. Зы илъэскІэ уэ нэхърэ нэхъыж сыхъуащ. СыщылэкІэ уэ нэхърэ сынэхъыжыну сыхуейтэкъым – сыкъыпхуэцІыхужыну итІанэ? УфІаделлагъэ мыгъуэ хъунц жысІэр. ЯІэлыхь, кыысхуэгъэгъу. Нанэ сфІагуэныхъ хъууэ щытащ, уи щхъэгъусэр зауэм зэрыхэкІуадэрэ нейзэман, уэ тхъэмышкІэр ущхъэгъусэншэурэ жы дыдэ ухъуащ, укъицІыхужыну иджы, адэ фыщызэхуэзэжмэ жысІэу. Уэ сытым дежи дебгъапщэрт уи адэшхуэмрэ уи анэшхуэмрэ. А тІур илъэсиблкІэ зэбгъэдэсауэ арат. ИлъэсиблкІэ зэгъусэу дыпсэумэ, адэкІэ зыгуэр хъунц жыпІэрт. Дэ нэхъыбэрэ дызэдэпсэуащ а тхъэмышкІитІым нэхърэ. Ауэ абы щыгъуэ зауэ зэмант. Уи адэшхуэр зауэм хэкІуэдауэ арат. Уэ мыгъуэ, зауи-бани емыкІуэкІыу, зауэм хэкІуэдахэм нэхърэ нэхъ гуузу укІуэдащ. Уи хъэдащхъэм зы лыжъ гуэрым щыжиІауэ жаІэ «ИлъэсиплІым щІигъукІэ зауэм сыІутати, мыпхуэдэ гузэвэгъуэ слъэгъуакъым», – жиІэу. Сыт мыгъуэр пхуэщІэн?..

Иджы илъэсрэ мазипІрэ мэхуэ узэрызымыІэжрэ. Си пщІыхъэпІэхэми

нэхь машIэу укьыхэхуэ хьуащ. Сызыщыгьэгьупщэ, скIэрыкIи жыпIэу пIэрэ? Дауи, уэ узимыгьусэми, сэ сыпсэунуц, сьбэуэнуц, ауэ ар япэрейм емьщхьу нэгьуэщI гьащIэщ. Сесэн хуейуэ арагьэнщ. Щхьэж и натIэм кьритхарщ кьыльысыжыр. Таурыхьхэращ узыхуей псор кьыщыхьур. Хьэуэ, пщIыхьэпIэхэри таурыхьым ещхьщ. Абыхэм зэрапх адреЙ дунеймрэ ди дунеймрэ. Языныкьуэхэм деж ахэр уи фIэщ мыхьуным хуэдизщ. Зыгуэрхэм щажесIэжкIэ, ауан сыкьыщащI щыIэщ, апхуэдэ кьэхьурэ жаIэурэ. СщIэркьым, нэгьуэщIыпIэ кьыщымыхьуми, ауэ сэ згьэунэхуащ. Дигу кьеуэу зэжедмыIауэ кьэнахэр пщIыхьэпIэу зэжетIэжащ. Сыту куэдыщи кьэнат зэжедмыIауэ. Иджы сэ сощIэ, псэухэм нэмыщIкIи, лIахэри фIыуэ пльагьу зэрыхьур.

Кхьэм дьнэкIуат дыгьуасэ, Арсен. Розэ ныпхуэтхьри уи сыным тедгьэуващ. Мыбы ущыдэтым нэгьуэщI дуней утету фIэкIа пщIэркьым. Щымыбзэщ, зыри щымыбауэу. Сын кьомыр зэзгьэщхьыр пщIэрэ, Арсен? Зэхэтурэ еша цIыху гупышхуэ зы щIэ гуэр кьальагьуным хуэпабгьэу я щхьэр кьыхашиикIыурэ кьаплэм ещхьщ. Си гур нэхь псэхуауэ, псэкIэ сынопсэлъауэ, услъэгьуа кьысфIэщIу, сыкьыдэкIыжащ кхьэм. Мы дунейм сытетыху уэ усщызыгьэгьупщэн Тхьэм симыгьэлыагьу.

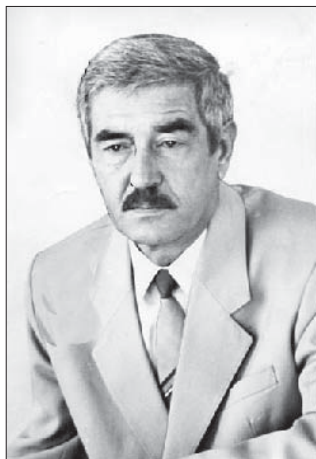
Абдежым щызухынщ, Арсен, си тхыгьэхэр. АдэкIэ езгьэлеинуращ. УздэкIуам Тхьэм ущигьэтынш. Кьэнахэр щыуагьэм Тхьэм дыщихьумэ!

Унагьуэ дахэу, насытыфIэу псэуну щIэхьуэпса уи щхьэгьусэ

ЖАННЭ

2004 гъэ.

Тийналъэ

УЭРЭЗЕЙ Афлик

ЛЪЭХЪЭНЭМ КЪЫХЭЙУКЫЖ МАКЪХЭР

Сонет Iэрамэ

1.

Макъ зэмыфэгъухэм – махуэлыншэщ –
Акъыл ешар къызэхакулъхь,
Къыхокри клапсэлъэрышэу,
Гупсысэм зыкъыхуащI пшэкълъхь.

А макъхэр дэнэ къыздиулъыр,
Къызыхэлъулыр сыт зэман?
Лъэхъэнэ бзаджэр лъэрыщылъыу
Зыпхыкла макъхэр къыпхуэбжын?

Лэщылъыгуэм къыпецэж лэщылъыгуэ,
Зэманым тхыдэр зэхуехъэс.
Щыр мэкIэрахъуэ. И щIэщылъыгуэу
КъыщIоклыр дыгъэр махуэ къэс,

Гъуэгу зытехьар IэщIэмыужагъуэу,
Щышхуэр дыгъэпсым клуэщIегъэс.

2.

Шышхуэр дыгъэпсым кӀуэцӀегъэс
 НэхулъэфӀ къекӀауэ къакӀуэ махуэм.
 Къыхуэмызатэмэ цӀыупс,
 Ар къытекӀынтэкъым гъуэгу нэхум.

Ар къытекӀынтэкъым гъуэгу нэхум,
 Шыху цхьэрыуар игъэжэкъуэну,
 Зэман ежэхым и псыпыхум
 Макъ минхэр зэцӀригъэкъуэну.

Итани ар къафӀэмыӀуэхуу,
 Зыгуэрхэм жыгыр яудыныцӀэ —
 Къамылэжыфыр къыпагъэхуу,
 Езым я Ӏуэхур дэкӀын папцӀэ.

А псори къэмыувывӀэу ешэ
 Дуней мыжэщӀ нэбэнэушэм.

3.

Дуней мыжэщӀ нэбэнэушэм
 ЦӀалэжщи псоми я чэзу,
 Жыгым и гулъыр къигъэушу,
 Цоушэ цхьэкӀэм къуалэбзу.

Бзэ зэмыфэгъухэр дапцэ хьурэ?
 Шыхупсэм илэкъэ бзэ лей,
 Дуней мамырыр зэхэутхъуэм,
 Хэт и нэфӀ цыхуэу, хэт и ней?

Псэр псэуфынут мыныкъуакъуэу,
 Пшыналъэм игъэдахэу и бзэр,
 Иримыкъужыр гум и закъуэщ,
 Нэпсей къэхъуху псэм трикъуэзу.

ФӀожэщӀыр цыхум гъащӀэ мащӀэр
 Дыщэ жаӀамэ, хуэлъэпсынщӀэу.

4.

Дыщэ жаӀамэ, хуэлъэпсынщӀэу
 Иобэкъуэжыфыр и нэмысым,

Щызэхуихъэсри имыщлэу,
Къэмыувылэжу зэхуихъэсу.

Дыщэ щилъагъум и пщлхъэплэм,
Пщлхъым къегъажэ гурылупсыр.
Нэгъуэщл имылэжыххэу плъаплэ,
Акъылыр дыщэщ зыхуигъэпсыр.

Кърагъэжэхыурэ щытхъупсыр,
И щхъэм тралъхъэурэ темылъыр
Драхъеяр и нэщхъ зэхэлъым
Къыщлэплэу сыт щлэмыгупсысэр,

Хуеплъэкълэжыфу выгухэм я шэрхъ кълыргъым
Хы лүфэм щызэбгриша хъэдагъэм.

5.

Хы лүфэм щызэбгриша хъэдагъэм
Игъэудэлүфкъым кхъухъыр нобэм къэс.
Иджыри къэсклэ бгыхэм жбыр щокъугъыр,
Иджыри япэм хуэдэу уэсыр къос.

Мэщыщыр уанэгу нэщлү шыр иджыри,
И макъ нэлуасэр къыхуэмыгъуэтыж.
А макъыр къыкъуэкълэжрэ зэ къеджэжым,
Шым дуней псом флэщлынут щилутыж.

Мыужьыхыж толкъун къэукъубеяри —
И лъабжьэм щлэлыщ зэфлари зэбияри.
Хым щызэхилъхъэр ноби хэт и гыбзэр?
Хым ноби зыхуигъэшыр хэт и гыбзэр?

Лъэужь уфафэ куур къызэринэкълэу,
Толкъун уфафэм щхъэщосыкълыр кхъухъыр,

6.

Толкъун уфафэм щхъэщосыкълыр кхъухъыр,
Хы ныджэм дыщэ пшахъуэр толыдыкъл,
Хы лүфэм щыму дыгъэ къыщхъэщыхъэм
Дыщэ луданэкълэ псы щхъэфэр тредыкъл.

Нэм кѣиплъыхъ псори дыщэщ, дунеишхуэм
 Щым щыпсэу цыхухэм тыгъэ къахуищлауэ.
 Абы щлэфыгъуклыжу сыт зезыхуэр
 Цыху цыкыр, и жып щлэншэр иуцлауэ?

Дыщэ щлэлъауу махуэ къэсклэ къаджэу,
 Макъ гуэрым кѣримытрэ псэхуплэ?
 Зыгуэрхэр кѣытридзэм пцланэу ныджэм,
 Дыщэм къохуэлэр зыщлэхуэпс гугъаплэр.

Къыфлощри дунеишхуэм щынэхъыщхьэу,
 Цыхур мэгуфлэ, дыщэм ирагъэщхьым.

7.

Цыхур мэгуфлэ, дыщэм ирагъэщхьым,
 Ауэ дыщэ бжъакъуэ хуейкъым щыхьыр.
 Дыщэ пылэ щхьэратлагъэклэ, пащтыхьым
 Къыхуэгъуэтыжкъым флэклэуда и цыхьыр.

Зригъэщхьыжкъым дыщэм нэхуц пшэплъым,
 Езым илэжци нэху къезытыфын.
 Дыщэм щлэзууэ лъы зыгъажэм и лъыр
 Къызэрыгуэклэу щым зыщифыжынщ.

Бзу цыклыми кѣигъуэтамэ дыщэ кланэ,
 Мылъатэ иухуэну дыщэ абгъуэ.
 Иосыфыр насыпыфлэу си пклэунэм,
 Къильэтрэ шырхэм яшхын тлэклэ къильыхуэу.

Пщэдджыжкклэ пэрыхьэту нэхуц пшэплъыр
 Тогъуалъхьэр псы гущылум, лъащлэм щлэплъэу.

8.

Тогъуалъхьэр псы гущылум, лъащлэм щлэплъэу,
 Ныжбэ бгы задэжхэм къеха пшагъуэр,
 Псы щлагъым нобэ къэсыхунклэ псэ къыщлэплъхэм
 Хъэзабу ягъэв псор димыгъэлагъуу.

Псэ зэшхэм псым и лъащлэм щлагъау гъыбзэр
 Къыпхылыкыфкъым пшагъуэ лув цыгупсым.

Къыхашри зээмызэ псым ар мазэм
И бзийхэм жэщ мазэгъуэм къагъэлусыр.

А мазэ бзийм и макъыр джэрдпэджэжу
Щолужыр щы хъурейм и кlapэ лэджем,
Гъыбзэ игъэшым псэхэр игъэтхъэджэу,
Пшыналъэр щхъэщолукI хы лүфэ ныджэм.

Пшагъуэм игъэпщкIуф къыфлэщIми гъыбзэр,
Хэклакъым зэи си псэм а пшыналъэр.

9.

Хэклакъым зэи си псэм а пшыналъэр,
Ар хэклмэ, хэклынущ езы псэр.
Толькъунхэм, а пшыналъэм къагъэкъуальэу,
Хы лүфэ ныджэм къытраклэ псыр.

Псэхэм я тхыдэр зытратхэ пшахъуэр
Бештоужь къепщэм тафэу есеиж.
ТлэкIу доклри, гъыбзэ макъыр псыхъэлъахуэу
Тенджыз гущIыIум къафIыдосеиж.

Псэ гъыбзэхэм ятхыж езым я тхыдэр
Езым я макъклэ цагъэлуж хы лъащIэм,
А гъыбзэм къегъэчэфыр мывэ дьдэр,
Дыщэм и закъуэщ ар зыхэзымышIэр.

Зыгуэрхэм я тхъэклумэр иракудэу,
ЩIым дыщэу щызэрахъэри мымащIэ.

10.

ЩIым дыщэу щызэрахъэри мымащIэ.
Губжьауэ къызэщIищIэм уафэм гъуагъуэр,
КъафIэмылуэхужу бзум я абгъуэр,
Дэтхэнэри зэрыуэр и гуэн лъащIэрщ.

Илэжщи уафэгъуагъуэми и макъ,
Псы ныбэ пшэхэр щызэзауэм уэгум,
Езым и макъыр къыгъэлусу щIыгум,
Къабзэу ихъумэжыным ар хуосакъ.

Дэтхэнэ зыми флэдахэжш и шырыр,
 Ар дзапэклэ кыщрехьэклыр щлым.
 Макъ зэмыфэгъу мелуанхэм я уэршэрым
 Езым ей закъуэр хэткъым зыпищлын.

Уеблэм, макъыншэу кытфлэщл губгъуэ нэщлхэм
 Езым я макъклэ хыбар зэрагъащлэ.

11.

Езым я макъклэ хыбар зэрагъащлэ
 Бзэ ялурылбу щлым кыщцигъэщлам.
 Хамэ шхуэмылаклэм зыклэрищлэу,
 Езыр зытеса шыр лэдэж зыщлар

Шэсыжыфынклэ хъунукъым и хуарэм,
 Апхуэдэ лейр шым зэи имыгъэгъу.
 Уигъэшэсынкъым и шым нэгъуэщл гуэрым,
 Зигъэбзэлэфлу, уищлми ныбжьэгъу.

Шыгъажэщ гъащлэр, уиш утемысыжым,
 Абы укъыхахуж, ухамыгъыхьэу.
 Уи шыр уэ езым зумыпэсыжым,
 Нэгъуэщлым ар щыхъунукъым гущлыхьэ.

Гъуэгубгъум кылуанахэм ягу щлэмыгъуу,
 Шыгъажэм хэтхэм яуфэбгъур губгъуэр.

12.

Шыгъажэм хэтхэм яуфэбгъур губгъуэр,
 Щхьэж къэсклэ егъэлуж езым и макъ.
 И макъым удежбууэ узыщлыгъум,
 Уимылэм макъ, кыпхуищлкъым гущлэгъу лъэпкъ.

Хэт срилъэпкъ, хэт срикъупщхьэ, си щхьэм
 Къещаклуэрэ щлагъэпщклар сыт си тхьдэр? —
 Уищлэр бжыгъэншэу кыпфлювэ пащхьэм,
 Жэуап ептынуи куэдым кыпхуамыдэу.

Абы жэуап зэреттыфыну псалъэр
 Зэи итхакъым ди псэм и чысэм,
 Ди гъащлэр зыгъэдахэ насып налъэу

Анэдэлъхубзэр сыт шыгъуи ди гъусэщ.

Ебгъэхьыжамэ уи макъыр гъуэжькуийм,
Узэхахкъым, сыт хуэдизри кий!

13.

Узэхахкъым, сыт хуэдизри кий,
Уи макъыр бгъэлужыну кыпхуэмейм.
Уэ езым ущымылэжым макъ,
Уэ езыр ущымылэжу пщашыр хьэкъ.

Зэгуэр ягъэгъужауэ я гугъа
Жыгей къудамэр щыму къэгъэгъащ.
Ирагъэжыхьыжами псыр и лъапсэм,
Яхуэгъэгъужакъым жыгей къуэпсыр.

Макъыншэ дыдэу ягъэлуа жыгейм
И щхьэклар ябгынакъым къуалэбзум.
Зэролыгъыжыр, зэролыагъури дунейр,
Дыщэ къезыгъэлыагъум хуэмыубзэ.

Мэбагъуэ мэшыр, щыхьхэр къохьэ губгъуэм,
Щыгулъым хуагъэлұфым макъ щлэщыгъуэ.

14.

Щыгулъым хуагъэлұфым макъ щлэщыгъуэ,
Дэтхэнэми илэжу и къалэн,
Макъ зэмыфэгъухэр кыпэдджэмэ губгъуэм,
Дыгъэшхуэ берычэтыр кыпхуэблэнщ.

Макъ къабзэм дыщэр хуэхъуфынкъым пщалъэ,
Дыщэм кыыхищыклар и къамэр мывэм дилъэу
Бжьэпэм тетми илэжщ езым и палъэ,
Ар имыщлэжу дэнэ ар здэплъэр?

Содалуэ и уэршэрым псынэ къабзэм,
Шэрашэурэ ар тенджызышхуэм хуоклуэ,
Хэклуэдэжыну псышхуэм псынэм и бзэр
Жыслэну зэи си жьэм кыысхуемыклуэ.

Си лъэпкъ гъуэгужьым тету сашэ
 Макъ зэмыфэгъухэм — махуэлыншэщ.

15.

Макъ зэмыфэгъухэм — махуэлыншэщ,
 Шышхуэр дыгъэпсым кӀуэцӀегъэс
 Дуней мыжэщӀ нэбэнэушэм.
 Дыщэ жаламэ, хуэлъэпсынщӀэу,

Хы Іуфэм щызэбгриша хъэдагъэм,
 Толъкъун уфафэм щхъэщосыкӀыр кхъухьыр,
 Шыхур мэгуфӀэ, дыщэм ирагъэщхьым,
 Тогъуальхъэ псы гущӀыІум, лъащӀэм щӀэплъэу.

Хэклакъым зэи си псэм а пшыналъэр.
 Шым дыщэу щызэрахъэри мымащӀэ.
 Езым я макъкӀэ хъыбар зэрагъащӀэ,
 Узыхамыхыу, сыт хуэдизри кӀий,

Шыгъажэм хэтхэм яуфэбгъур губгъуэр,
 Шыгулъым хуагъэІуфым макъ щӀэщыгъуэ.

Цыхубэ Іуцыгъэ

Псалъэ шэрыуэхэр, псалъэжьхэр

Адыгагъэр псэкIэ зепхъэмэ, езым IэплIэкIэ укърехъэкI.
 Адыгэм и тхъэмыщкIэри лъэпкъщIэкъущ.
 Адыгэм нэмысти-нэсынти жалэурэ, бзэмыIур нэсри къэсыжащ.
 Адыгэр зэхъуэзэщэци, адрейхэр зэцэ-зэблэкIщ.
 Адыгэр гъэшынгъуейми, гъэукIытэгъуафIэщ.
 Адыгэр щхъэемыгугъуш – ифI хуэгъэлъэплэжкъым.
 Адыгэу шытыну хуейр дэни щоадыгэ.
 Адыгэ хабзэм адыгэбзэр и бзыпхъэщ.
 Адыгэ хабзэр адэжь щIэинщ.
 Адыгэ хабзэр дэгъэзеигъуэ кIыхъщ.
 Бэрэ хашэм иш фIокIуэд.
 Бэр зэбг шыбг изагъэкъым.
 БлэкIам идз къуэпсым лъэдий къыщIож.
 БлэкIам кIэлъыбгэр бгым йолъэпауэ.
 БлэкIам уи щхъэр хуэгъэщхъи, къэкIуэнум уи Iэщхъэр худэхъей.
 БлэкIам уехъэкъумэ, хъэкъу къуадзынщ.
 БлэкIам укIэлъымыджэ.
 БлэкIам ухуэмыпыхъэу, къэкIуэнум зыхуээфIэлъхъэ.
 БлэкIам ухущIегъуэж мыхъумэ, улъэщIыхъэжкъым.
 БлэкIам хуэлэзэр къэкIуэнум и гъуазэщ.
 БлэкIар зманым къыхуонэри, къэкIуэнур гъащIэм къыздехъ.
 БлэкIар зымыщIэм, и нобэм пщIэ хуищIкъым.
 БлэкIар зымыщIэр къэкIуэнуми хуэхамэщ.
 БлэкIар къэкIуэнум и куэбжэщ.
 БлэкIар къызэплъэкIыжкъым.
 БлэкIар тхыдэщи, къэкIуэнур тхыдэщылъхуш.
 БлэкIар умыгъейуэ, къэкIуэнум хуэлажъэ.
 Гугъэм кIэлъымыжэ цыIху шыIэкъым.
 Гугъэр гъунэ зимыIэщ.
 Дунеижьым шымыгъуазэр дунеищIэми хэгъуазэркъым.
 Дунейм и фIыгъуэр гъуэрыгъуэ шэнтщ.
 Дунейр Iэрыхъэ-IэрыкIщ.
 ЕмыкIум уегъэпудри, гугъэм укърегъэл.
 Ерагъыу зерагъэпцIам чыцI ажэр тепкIэри икъутэжащ.
 Жылэм емыдалуэу фIы зэхъулаа шыIэкъым.
 Жьым щытхъур акъылыфIэщи, щIэм декIур лыфIщ.
 Захуэм хабзэр и телъхъэщ.
 Зэгуэр нахуэ мыхъуж щэху шыIэкъым.
 Зэман блэкIым къэкIуэнур йочэнджэщ.
 Зэманыхъым жьэрымэ хуегъэу.
 Зэманым зыкъыбдищIмэ, зегъэзэгъ.

(* КIэлъыкIуэр. ПэщIэдзэр езанэ номерым итщ).

Зэманым и хьэкъ къыптринэкъым.
 Пӕщӕлӕкӕ зэманыр хэщӕнынгъэшхуэщ.
 Зэманым псори и пӕ ирегъэувэж.
 Зэманым щхъэж и шхалъэ ирегъэшхыкӕыж.
 Зӕфӕнӕр ззэуэщ, ззэуэр лъӕпкӕгъӕкӕуэдщ.
 Зи закъуэу псӕум Тхьэр къеуаш.
 Зыри зимыӕм хабзи иӕкъым.
 Зицӕ бейм и цыхури бейщ.
 Зызыӕжъэм зиужькъым.
 Зызышыӕм и ӕр и мурадым тохуэ.
 Зым и насып ефыгъуэр мыгъуэ мӕху.
 И жьым щыгъуазэрэ зекӕуэм ядекӕумӕ, ӕуцц.
 И лъӕпкъым хуэмылажъэм лажъэ къытохуэ.
 Кӕухъэн зыхуэпщӕым къыпхуищӕыжынщ.
 Къӕублӕр хабзӕ щыхъу цыӕлӕщ.
 Лъӕпкӕ напӕр нӕхъӕпӕщ.
 Лъӕпкӕ хабзӕм епцӕыжыр и лъӕпкӕми йопцӕыж.
 Лъӕпкъым и лъӕпсӕр быдӕмӕ, и гъащӕр мыкӕуэщӕщ.
 Лъӕпкӕ унафӕншӕрӕ джӕдыгу пщампӕншӕрӕ.
 Лӕыр жьы хъумӕ, шхыдӕбӕуц.
 Мыгъасӕ нӕмыс и хамӕци, щхъӕхынӕр насыпым хон.
 Напӕ зимыӕм и напӕм куэд тохуэ.
 Напӕ зимыӕм кӕпӕри ехъ.
 Напӕм и пӕ псӕр ихуэ.
 Напӕм къелъӕпӕкӕ цыӕкъым.
 Напӕр бахъӕм хуэдӕу кӕуӕдыгъуафӕлӕщ.
 Напӕр зӕ щӕгъуэщ, къыщӕлӕкӕыр зӕ шхӕгъуэщ.
 Напӕр нӕхъ къабзӕху нӕхъ техыгъуафӕлӕщ.
 Напӕр яцӕкъым, пщӕр къащӕхукъым.
 Нартхӕ фӕрыщӕщ, лӕы ищӕлӕ я хъуэпсц.
 Насып зимыӕм и хъӕджафитӕыр мӕжакъуэ.
 Насып зиӕм и благъитӕл зӕуӕ къыхуокӕуэ.
 Насып зиӕм нӕхъуейрӕ нӕмысрӕ иӕнщ.
 Насып зиӕм фыгъуэзгъуи иӕщ.
 Насып зиӕм шыӕнынгъӕ иӕщ.
 Насып зиӕр и дзыгъуэ джанӕмкӕи боцӕыху.
 Насыпкӕлӕ ирикъуа цыӕкъым.
 Насыпым бий и куэдщ.
 Насыпым къимыхъмӕ, псы тасри хышхуэщ.
 Насыпым пеуэр щӕогъуэж.
 Насыпым цыху зӕхӕгъӕж ищӕкъым.
 Насыпым хы щӕлагъми укъыщегъуэт.
 Насып щӕкъуныр аращ насыпыр.
 Насыпыншӕм и махуэ шы мыкӕуэщ.
 Насыпыншӕ цыӕлӕщи, гугъӕншӕ цыӕкъым.

Насыпыншэр шыми хуэхькъым, кърахьэкми яхуэщэкъым.
 Насыпыр ажалым хуэдэщ, дэнэ ушылэми укьегъуэт.
 Насыпыр бжыхьым епхакъым.
 Насыпыр жьыуэ ягуэш.
 Насыпыр зэ къежьэмэ, къызэклэлъоклуэ.
 Насыпыр къэклуэн хъумэ, мэлыр цы луданэми къешэ, щыклуэжккэ
 щынэм гъушл пцэхъур зепеч.
 Насыпыр пцэдджыжьым ягуэш.
 Насыпыр пцлэнтлэпсым къыхокл.
 Насыпыр хьэщлэм хуэдэщ.
 Насыпыр шы лъашэ тесми, здежъам зэгуэр лъолэс.
 Насыпыр щагуэшымы дурэшым дэсащ.
 Насыпыр щагуэшымы сакъыщыгъупщаш.
 Насыпыр япэ зэрежьэщ.
 Насыпыфлэм и луэхур шы жэрщ.
 Нэмыс здэщымылэм насыпи шылэкъым.
 Нэмыс зи щлэсэм насып и мардэщ.
 Нэмыс зыхэлъ цыхур насыпыншэ хъуркъым.
 Нэмыс пщымэ, уи щхьэщ зыхуэпщыжыр.
 Нэмысым дзэ луткъым, ауэ къодзакъэ.
 Нэмысым насып къыдоклуэ.
 Нэмысымрэ насыпымрэ зы къамэм и дзитлщ.
 Нэмысыншэр лъэпкъыншэщ.
 Нэмысыншэр насыпыншэщ.
 Нэмысыншэ нэхърэ – акъылыншэ.
 Нэмысыр гугъуехьми, щыхь къыпхуехь.
 Нэмысыр лъэлуклэ къахькъым.
 Нэмысыр хьэхурэ щыхуэрэ ящккъым.
 Нэхъыбэм къызэдащтэр хабзэ мэхъу.
 Псори арэзы зыщыфа шылэкъым.
 Пшыналъэр бгъунлъэмэ, лъэпкъыр мэуклытэ.
 Пщы зи щыпэлъагъум Тхьэ къыщохъу.
 Пщылл зыгъэпщыллыр лъэщырщ.
 Пщылл пцлэнтлэпсыр пщым и фо хьэклуэщ.
 Пщы хабзэ шылэкъым, уэркъ хабзэ нэхъ.
 Пщым и щэлур пщыллым и гуфлэгъуэщ.
 Пщымыгъупщэнэ ухуеймэ, зэплъэкл, ипэккэ уклуэтэнумэ – блэклар
 зыщумыгъэгъупщэ.
 Пцлэ здэщылэм насыпи шылэщ, пцлэ здэщымылэм насыпыр шы-
 хьэщлэщ.
 Сыт зэмани езым и фащэ щыгъыжщ.
 Тхыдэр дерс хэкыплэщ.
 Тхыдэр жьы хъукъым.
 Уи адэ иуклами, къоджэм и деж клуэ.
 Уи лъэпкъ и тхыдэ пцлэжыныр насыпышхуэщ.

Уи насып зыхэлъым дыщэ тепхъуауэ болъагъу.
 Уи насып зыхэлъ зыми птрихынкъым.
 Уи насып зыхэлъ пщӀэнукъым.
 Уи насып зыхэлъыр, хым хэлъми, бгъуэтынщ.
 Уи унэ зыщыгъаси, Хасэм яыхьхэ.
 УифӀ иумыпэсыр Тхъэми кыуипэскъым.
 Укытэ зилэм насып иӀэщ.
 Укытэ зилэм цыхугъи иӀэщ.
 Укытэмрэ нэхъуеймрэ цыхугъэм и дамэщ.
 Укытэм цыхур егъэдахэ.
 Укытэншэ пэшэгъу умыщӀ.
 Унафэр луцмэ, захуагъэ къехь.
 Унэ кӀуэцӀым ущимылэ нэмысыр унэ щыбми кыщыпхьын-
 къым.
 Унэрысыр мэусэбри, хасэ яыхьхэр мэщӀэж.
 Унэ хуэщӀэм фыщӀэ хэлъщ.
 Ухеймэ, улъэщц.
 УяпкӀэ мывэ хъурей бгъажэмэ, уӀуощӀэж.
 ФӀэхъусыр цыхугъэщ, жэуапыр къалэнщ.
 Хабзэж хэкужь къранэкъым.
 Хабзэ здэщымылэм зэгурыӀуи щыӀэкъым.
 Хабзэ зыгъэзащӀэм хабзэ егъуэтыж.
 Хабзэ зыхэлъым лыгъи хэлъщ.
 Хабзэ зыщӀэм и луэху мэкӀуатэ.
 Хабзэ щӀэкъум хабзэ икӀутэкъым.
 Хабзэ хъэху махуищци, ущиер тхъэмахуэщ.
 ХабзэмыщӀэ емыкӀухъщ.
 ХабзэмыщӀэ жьантӀакӀуэщ.
 ХабзэмыщӀэ напэтэхщ.
 ХабзэмыщӀэ щыкӀейщ.
 Хабзэм ирипсэум емыкӀу кӀихькъым.
 Хабзэм къемызэгъыр и бийщ.
 Хабзэм убзэрэ лулхъхэрэ хэзагъэркъым.
 ХабзэмыщӀэ хабзащӀэ макӀуэ.
 ХабзэмыщӀэ щытхъухъым хъэгулывэми фо хекӀэ.
 ХабзэмыщӀэ луэху зэлыщӀэщ.
 Хабзэр адэж щӀэинщи, цыхур зэман уэсийщ.
 Хабзэр бгъунлӀэху лӀэпкъым и лӀэр щӀоху.
 Хабзэр бзэгупкӀэ кърахъэкӀкъым.
 Хабзэр гукӀэ зэрешэ.
 Хабзэр зэлъытар ар зыгъэзащӀэращ.
 Хабзэр здэпшэм макӀуэ.
 Хабзэ зимылэм напэ иӀэкъым.
 Хабзэ зилэр хабзэ луощӀэ.
 Хабзэр зым кыгупсыскъым – гъащӀэм кыыхокӀ.

Хабзэр зымыщлэр щхьэнэщлщ.
 Хабзэр зылыгы адыгэ тхьэусыхэркъым.
 Хабзэр лъэпкъым и гьуазэщ.
 Хабзэр убзэ зыфлэщлым хуэпщлэнум и ныкъуэр къегъанэ.
 Хабзэр убзэкъым, къалэныр лулъхьэкъым.
 Хабзэр флымэ, бзыпхъэфли трах.
 Хабзэр шыбзэщи, уегъэкъабзэ.
 Хабзэфлыр къегъэжьэгъуейми, гъэклуэдыгъуафлэщ.
 Хамэ унэ иныжь къыщофэ.
 Хасэм яхыхьэм клухьэн егъуэт.
 Хэт и насыпи и бзэгупэм тесщ.
 Цыхубэр зэкъуэтмэ, батэр ягъэш.
 Цыху зи закъуэр насыпыфлэ хьуркъым.
 Цыху игъэсар жылэдалуэщ.
 Цыхум къыщалъхуар и хэкуши, хьэм игъэлъаплэр цагъашхэрщ.
 Цыхум флыуэ къалъагъур насыпыфлэ мэху.
 Цыху хьэлыншэм езым зеуклыж.
 Цыхум я неймрэ Тхьэм и неймрэ зыщ.
 Цыхур емыклым и осэж.
 Цыхур зыщлэхъуэпсыр гугъэм къыхуеший.
 Цыхур нэмысыфлэмэ, флэллык илэщ.
 Чэзу зимылэ щылэкъым.
 Чэнджащэ щыуэркъым.
 Чэнджэщыфлыр луцыгъэм и нэхущ.
 Шылэ зилэм насып илэщ.
 Шы лейр ящэжри, хабзэ лейр яхъуэж.
 Щэнхабзэр лъэпкъым и блэклам и гъуджэщ, къэклуэнум и гъуазэщ.
 Щхьэзакъуэ насып умылтыхъуэ.
 Щылым и насып щытым иратащ.
 Щымылэ хабзэ къыумыджэ, къомыджа гуп умыклуэ.
 Щымылэ къэзыублэм и анэр щыблэм еукл.
 Луэрылуатэр хабзэжьщ.
 Луэхутхьэбзэр зэхуэщлэщи, адыгагъэр хуэщлэщ.
 Лупэр напэм и хашэщ.

Анэ-адэм, лыхьлы-благъэм яхуэгъэзахэр

Адэжь и лъагъуэрэ адэжь и благъэрэ умыбгынэ.
 Адэ зэращл къуэ иращлыкл.
 Адэ ллэужьыншэрэ лыншэ къупщхьэрэ зэлъытащ.
 Адэм и гъуазэр быным и шабзэщ.
 Адэм имылъэгъуа къуэм елъагъу.
 Адэм и щыуагъэр быным и мыгъуагъэщ.
 Адэм и лэщэр къуэм и щэнщ.
 Адэм и лэщлагъэр къуэм и уагъэщ.

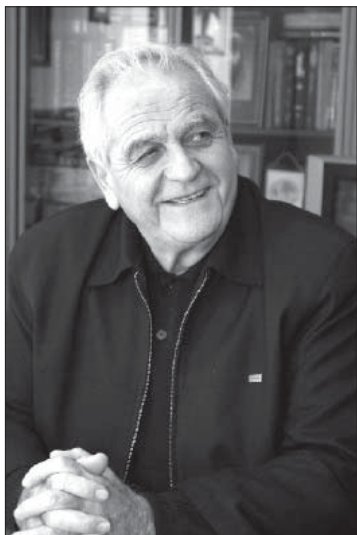
Адэ мыгъасэм и къяуэри мэсэхъу.
 Адэ мылъку бынгъэкӀуэдщ.
 Адэ уилэ щыкӀэ, уи лъэпкъыр зэгъэцӀыху.
 Адэ ухъухункӀэ адэр зыхуэдэр пщӀэкъым.
 Адэ щӀэинкӀэ псэуа щылэкъым.
 Адэм къяхуэна сабийр ибафэщ.
 Адэм хуэмыгъасэр анэм хуэумыскъым.
 Адэр псэухукӀэ къяуэр щӀалэщ.
 Ажэми жъакӀэ тетщ.
 Анэ-адэм бын зэхадзкъым.
 Анэ-адэм шэч яхуумыщӀыж.
 Анэ-адэм уэ ебгъэлъагъур бынхэм уэ уагъэлъагъужынщ.
 Анэ-адэм я хъэкъ къязытенэм быным ирегъэпшыныж.
 Анэ-адэфӀ быныфӀ яхуэщщ.
 Анэ бгъафэр сабийм и жэнэтщ.
 Анэ быдзышэм щӀакхъуэри кхъуейри хэлъщ.
 Анэ гыбзэр быдз зэхуакум дэкӀкъым.
 Анэгур гуауэ пхъуантэщ.
 Анэгур мыгъуэщи, бын мыгъуэр лӀэфӀщ.
 Анэ гущӀэр лъащӀэншэщ.
 АнэдэкӀуэрэ лы дэкӀуасэрэ емыкӀу хэлъкъым.
 Анэ здэщылэм сабии щылэщ.
 Анэ зилэм дунейр илэщ.
 Анэ зилэм и лэр быдэщ.
 Анэ зимылэм гулэр и махуэщ.
 Анэ къалэным нэхъ гугъу щылэкъым.
 Анэ шабэр бынгъэкӀуэдщ.
 Анэм быныр и зэхуэдэщ.
 Анэм и бгъафэр фом нэхърэ нэхъ лӀэфӀщ.
 Анэм и бгъафэр хъурыфэ джэдыгущ.
 Анэм и бын гуауэр зэи жъы хъуркъым.
 Анэм и быным хуищӀэр фӀэмащӀэщ.
 Анэм и гуапэр дыгъэм нэхърэ нэхъ хуабэщ.
 Анэм и гуэныхъыр пхуэпшыныжкъым, уи лӀгу джэдыкӀэ хуибгъэ-
 жъыхъми.
 Анэм и губжъыр уэсым хуэдэщ – куэду къесми, щӀэхыу мэткӀуж.
 Анэм игукӀэ сеужы, фызым игукӀэ сыкъэукуэж.
 Анэм игу пцӀанэр бын псоми я зэхуэдэщ.
 Анэм и губжъыр жъым хуэдэщ – ину къепщэми, щӀэх тоуж.
 Анэм и гур быным хуосри, дыгызэм и кӀэдахъуэр мэс.
 Анэм и гъуапэр пхъум и джанэщ.
 Анэм и гъуапэр пхъум и щыдэжынщ.
 Анэм и дэлъхур адэ пэлъытэщ.
 Анэм и куэщӀыр сабийм и гушэщ.
 Анэм и псэм дэкӀыр и фэм къелуатэ.

Анэм и улыныр узкъым.
 Анэм кыуипэсыр гъэгунэс.
 Анэм кыуитыр лэфц.
 Анэм лъэгущлэтын зыхуэцл.
 Анэм и щыхуэр зыми хуэпшынакъым.
 Анэм и лэр ину илэтми, цыкыуу тохуэ.
 Анэнэплэсым хуэпщлэр флэмащлэщ, кыпхуищлэр флэкуэдщ.
 Анэнэплэсыр уэсым нэхърэ нэхъ щылэщ, зэзым нэхърэ нэхъ дыджщ.
 Анэм псибл лутц.
 Анэншэ гъащлэр гу щылэгъуэщ.
 Анэншэм мыгъуэр и махуэщ.
 Анэншэр зеиншэщ.
 Анэпсэр фоупсым хуэдэщ.
 Анэр зыгъэзеиншэр ллэмэ хъэдагъэншэщ.
 Анэр зыфлэлейми ар ихъуэжыфкъым.
 Анэр зыщытхъур и бынщи, быныр зыгъэдахэр гъэсэнэгъэщ.
 Анэр нэщи, адэр лъэпкъщ.
 Анэр хабзэ ублаплэщ.
 Анэшыпхъу анэ пэлъытц.
 Анэ илэмэ, сабийр ибэкъым.
 Анэлэклэ кыгуэхи, анэгуклэ кыызэт.
 Благъэжъ хыфлумыдзэ, гъуэгужъ умыбгынэ.
 Быныр гъэсамэ, зыплар еплъж.
 Бын зыщлэмыхъуэр и щхъэ щлотлахъуэ.
 Дадэм щыгъур нанэщи, нанэм щыгъур дадэщ.
 Дахэм дахэ къелъхури, лейм лей къелъху.
 Ди адэхэр зэмышми, ди анэхэр зэшыпхъуш.
 Дыгъэм и хуабагъэмрэ анэм и гуапагъэмрэ зэхуэдэщ.
 Дыгъэр хуабагъэщ, анэр гуапагъэщ.
 Дыгъэ нэпс нэхърэ – анэ бгъафэ.
 Зэлхэр зэплэщлэмэ, я щлэщыгъуэу зэлъохъэ.
 Зи адэ зымыгъэфлам фыклэ ущымыгугъ.
 Зи адэ ллар ибэ ныкъуэщи, зи анэ ллар ибэ хъурейщ.
 Зи анэ зыхъуэжым имыхъуэжын щылэкъым.
 Зи анэ хуэмыщыпкъэм и хэкумкли щыпкъагъэ хэлъкъым.
 Зи къуэш мащэ хуэзытлым зэраукыну сэр къеулъэпхъэщ.
 Зипхъу къэт анэр и клэ тетлысхъэжкъым.
 И адэ еплъи, и къуэр къуэдзэ щы.
 И анэ гупсэщ, и адэ псэуш.
 И анэ кыызэрилъхуауэ пцланэщ.
 Къэзылъхуа зымыщыхужыр къылъхуахэми ящыхужынукъым.
 Къомыщэжынур уи анэмрэ уи нитлымрэщ.
 Къуэ делэ зилэм и анэр гулэ хигъэккъым.
 Къуэ закъуэрэ нэ закъуэрэ.
 Къуэфлым адэ щлэин ухуэмылъыхъуэ.

КъуэфI и анэ гуфIэ щигъащIэкъым.
 Къуэш зимыIэу щIэлIэм башым IэплIэ хуещI.
 Къуэш лей щыIэкъым.
 Къуэшыншэ щIэупщIакIуэншэщ.
 ЛъыкIэ зэш нэхърэ – гукIэ зэш.
 Мыгъуэр зи мыгъуар анэрщ.
 Нанэ хъэлыващIэ, дадэ кIэрыщIэн.
 Пхъурылъхур къихъэмэ, Псатхър магъ.
 Уи адэ къошхыдэкIэ, зумыгъэгусэ, уи анэ къыпщытхъукIэ, зумы-
 гъэсэхъу.
 Уи адэм и щIапIэр гъэдахи, уи анэм дахэу епсалгъэ.
 Уи анэ зэрымысым дыщасэ умыкIуэ.
 Уи анэ зэрымысым зыщыгъэпсэхуи къыкIыж.
 Уи анэ къымылъхуа уи къуэшкъым, уи къуэш къымыша уи нысэкъым.
 Уи анэ зыубым уи щхъэр дэгъэсыс.
 Уи анэ и Iэгу илъым еплъи, уи Iэ илъым едзакъэ.
 Уи анэ къыбжиIэм едаIуэ, уи адэ къыбжиIэр гъэзащIэ.
 Уи анэрэ уи нитIрэ.
 Уи анэр фIыуэ плъагъумэ, нэгъуэщIым анэкIэ уемыхъуэн.
 Уи анэ Iейми, нэхъыфI бгъуэтынукъым.
 Уи анэр уиIэхукIэ ущIалэщ.
 Укъэзылъхуахэм яхуэщIыпхъэ цIыхугъэр зэи пасэ хъукъым.
 ЩIэблэ зыщIэмыхъуэр лъэпкъ хъуркъым.
 Iыхълы зимыIэм и жыгым IэплIэ ирешэкI.

*Зыгъэхъэзырар Шэрджэс Алийщ.
 КъыкIэлъыкIуэнущ.*

Тхыгэ лъагъуэхэр

Бацэжь Мухьэмэд-Хьер:

«Лъэ быдэкIэ щым тетыфыр и Хэку исыжырщ»

Бацэжь Мухьэмэд-Хьер ящыщ Иорданым нэхъ цIэрыуэ дьдэу ис адыгэхэм – и щIэныгъэкли, и пщэрылъкли, зэрихьа къулыкъухэмкли. Ар философии щIэныгъэхэм я докторщ, Иорданым и университет зыбжанэм я декану, ректорым и къуэдзэу, ректорым и къалэнхэр игъэзашIэу щытащ. Апхуэдэу Бацэжьыр зэфIэклишхуэ зилэ политикщ – ар щэнейрэ хахащ Иорданым и министру, Парламентым и сенатору щытащ. А псом къадэклиуэ, Мухьэмэд-Хьер комитет, федерацэ, комиссэ, совет куэд дьдэм я унафэщIу лэжьащ. И щIалэгъуэм Иорданым и баскетбол командэм и капитану, иужькIэ абы и тренер нэхъыщхьэу, Иордан Олимп комитетым и председателу щытащ. ЩIэныгъэм, спортым зегъэужьыным хэлъхьэныгъэ ин дьдэ зэрыхуищIам, общественнэ лэжьыгъэм, щIалэгъуалэр гъэсэным жьджэру зэрыхэтым папщIэ, къэралым орден зыбжанэ къыхуигъэфэщащ.

Пенсэм зэрыклиуэрэ Мухьэмэд-Хьер и зэфIэкли псор ирехьэлIэ адыгэхэм я культурэр, я хабзэр, я тхыдэр джыным. Абы тхылъ зыхыбл къыдигъэклащ Иорданым щыпсэу адыгэхэм ятеухуауэ. Илъэс зыщыплI япэкли тхын иухащ и гъащIэм щынэхъыщхьэ дьдэу къилъытэ лэжьыгъэшхуэр – адыгэ тхыдэм и энциклопедиер. Илъэс мин зыбгъупщI къызэщIэзыубыдэ а лэжьыгъэр 2009 гъэм Амман къыщыдэклащ напэклиуэцI 5200-рэ зьдэт тхылъий хъууэ. Иджылагъэ Мухьэмэд-Хьер ди редакцэм щыхьэщIащ, ди упщIэ зыбжанэми жэуап къритащ.

– Мухьэмэд-Хьер, псом япэу уи унагъуэр дыбгъэцIыхуамэ, ди гуапэт.

– Сэ сыкъыщальхуар Сириеращ. Си къуэшитыр къэхьауа нэужь, си ныбжьыр илъэсиблым иту Иорданым дыкъэлэпхъуэжри, абы школым сыщыщIэтIысхьащ. Сыкъызыхэкли лъэпкъым и гугъу пщIымэ, си адэр

къэзылхужахэр Абейкъуажэм (Урожайнэм) илэпхуащ. Си анэр Батырдэгухэ яйщ. Зы щлалэрэ зы хъыджэбзрэ силэщ – Нартрэ Тамарэрэ. Тури унагъуэщ. Си щлалэр Эмиратым щопсэу, лэжыгыгъэ хъарзынэ илэу. Си бынхэм я анэр Къандурхэ япхъуш.

Школыр къэзуха нэужь, 1954 гъэм ЩлэныгъэхэмкIэ министерствэм Мысырым (Египетым) еджакIуэ сигъэкIуащ спортым сыхуеджэну. Абы илгъэсиблкIэ сыщылэуэ сыккъэкIуэжри, си щлэныгъэм адэкли хэзгъэхъуэну Америкэм сыкIуащ.

– Америкэм ущыщеджакIэ, хъэрыпыбзэм нэмыщI, инджылызыбзэри фIыуэ пщIэ къыщIэкIынщ.

– СощIэ. Адыгэбзэри сощIэ мылейуэ. Абы нэмыщIкIэ, нэмыцэбзэм, ермэлэбзэм сроспсэлгъэф. Абыхэм садэлажьэурэ сщIа хъуащ.

– Ар уи IэщIагъэу, уи щIэныгъэу щыщымыткIэ, адыгэм я тхыдэр птхыжыным уи акъылыр дауэ хуэклиа, абы яужь щхъэ уихъа?

– Мысырым сыщеджэну сыщыкIуам цIыхугъэ схуэхъухэр къызэупщIырт, дэнэ укыикIа жалэрти. Сэ срипагъэу яжеслэрт сыадыгэщ, сышэрджэсщ жыслэрти. СщIэртэкъым «шэрджэс» псалгъэм абыхэм я деж Iей къыщрахиу. КъызэрыщIэкламкIэ, сыт мыхъумыщIэу я щхъэ кърыкIуами, бэлыхъу зыхэхуауэ хъуари шэрджэс мамлюкхэм я зэрэну жалэурэ, я цIыхухэм шэрджэсхэм гущыкI хурагъэщIауэ арат. Апхуэдизу къыхуэдзэлашэхэрти, джэд къуий нэгъунэ адыгэ джэдщ хужалэрт, мыхъумыщIагъэ зыщIа ирихъэллэмэ, шэрджэсхэм ирагъэщхъырт, цIаплагъэ гуэр къэхъуамэ, ари зыкIэралгъэ адыгэрат. Мыр дауэ, адыгэр игъащIэм апхуэдэу щытакъым, нэмыс хэлгъу, и щхъэм пщIэ хуищIыжу къогъуэгурыкIуэ жыслэри, зэхэсхэр си щхъэм ихъащ. Абдеж къыщыщIэздзэри зэхуэсхъэсу щIэздзаш адыгэ тхыдэм, адыгэхэм ятеухуа тхылгъхэр. Мамлюкхэр зищIысми сыщыгъуазэтэкъым абы щыгъуэ фIыуи, ари зэзгъэщIащ. Мысырым сыккъикIыжа нэужь, къэрал куэд къызэхэскIухъын хуей хъуащ си лэжыгыгъэм пыщIауэ. Дэнэ сымыкIуами, сыадыгэщ яжесламэ, сыт ар зищIысыр, тхыгъэ филэ, тхыдэ филэ жалэрти къызэупщIырт. Абы нэхъри къызэщIигъэплгъащ адыгэ тхыдэр тхыжыным теухуауэ сщIа мурадэр Iэмал имыIэу гъэзэщIэн зэрыхуейр. 2003 гъэм, адыгэхэм я щыгъуэ махуэм щхъэкIэ дызэхуэсауэ, а Iуэхур къэтIэтри дытепсэлгъыхъащ. АрщхъэкIэ, зым зы жилэу, адрейм нэгъуэщI жилэу, ди Iуэху еплгъыкIэр зэтэхуэртэкъым. Сэ тхыгъэ куэд седжат Мысырми, Тыркومي, Европэ къэралхэми щатхауи, Урысейм нэхърэ мынэхъ мащIэу Инджылызми, Франджыми, Тыркومي лей къызэрыдахар жыслэрт. Ар адрейхэм къысхуадэртэкъым, пэжкъым жалэрти. Зыи ди акъыл зы хъуакъым, куэдрэ дызэныкъуэкъуами. ИтIанэ, мыр мыпхуэдэу хъунукъым, сэ сетIысылIэнщи стхынщ жыслэри сегупсысащ. Ар 2004 гъэрат. Абы и ужькIэ, дэнэ къэрал сымыкIуами, адыгэм теухуауэ згъуэту хъуар зэхуэсхъэсащ, хэт зэрытхылгъу, хэти сурэт трезгъэхуэу. Урысей архивым документ миным щигъуэ къыщызгъуэтащ, мыбы щылэ си унэкъуэщхэр къыздэлэпыкъууэрэ. Интернетми куэд дыдэ лэсхаш. Ахэр хэлсгъэхъжщ илгъэ тIощI хуэдизкIэ зэхуэсхъэсахэми, лэжыгыгъэм сеувэлIащ. Къызыхэсхынур си куэд щхъэкIэ, ахэр бзэ тIощI хуэдизкIэ тхат, езыхэр миниплIрэ щитхум щигъуэти, а псор акъылкIэ къызэщIэпкъуэу зэбгъэзэхуэныр Iуэху тынщ цIыкIуу пхужылэнутэкъым.

– НтIэ, апхуэдиз лэжыгыгъэм уи закъуэу упэлгъэща хъэмэрэ дэлэпыкъуэгу уила?

– Чэнджэщэгъу гуэрхэр сIлащ. ТIу дыхъуамэ, куэдрэ тхуэхуыну-

тэкъым, щы дыхъуамэ, нэхъыбэжрэ деллэлэнут е дызэгурымылуэ-жу дызэбгъэдэклыжынут. Ауэ ахъшэклэ зыкысыщлагъэкъуаш си ныбжъэгъу гуэрхэми, Адыгэ хасэми, Амман и мэрни (абы и анэр адыгэщ), культурэмклэ министерствэми, нэгъуэщлхэми. Тхылъхэм теклуэдэнум и лыхъэ щанэм хуэдизыр абыхэм схузэхалъхъаш, къэнар сэ хэслъхъэ-жаш. Тхылъыр зы мин хъууэ къыдэзгъэклати, дыхуейщ жызылуэ хъуам яхуэзгуэшащ: хамэ къэралхэм щыпсэухэми, Иорданым исхэми, университетхэми, библиотекэхэми, школхэми. Къэнар Хасэм естри нэхъ пудурэ цыыхухэм ирашащ, нэхъыбэм ялэрыхъэн папщлэ. Пащтыхьым пщлы ищэхуаш. Хъэрып куэдми къащтащ тхылъыр щалъагъум, сыту жыплэмэ, дэ абыхэм дыкызыращлэр хабзэ тхэлъу, ди къафэхэр дахэу, дылэжьаклуэшхуэу дазэрахэтымклэщ. Нэхъыбэм ящлэркъым тхыдэшхуэ, культурэшхуэ, щлэныгъэ дызэрилэр. Ар яфлэгъэщлэгъуэн хъуаш. Тхылъым къеджа нэужь, хъэрыпхэм сызэрагъэлъэплар уи флэщ мыхъуным хуэдизщ. Сыкърашэклыурэ цыыхухэм сылуагъэщлэщ, университетхэм сашаш, радиом, телевиденэм сыкъыщагъэпсэлъащ, газетхэм, журналхэм сыкъытрадзащ.

– Мысырым ебгъэхъакъэ тхылъыр?

– Нтлэ. Езгъэхъри си гур згъээзгъаш. Абы адыгэу мин 250-рэ хуэдиз щылэщ, зэрыадыгэр ящлэжу, абазэхэри мин 40 мэхъу. Абазэ хасэм тхъэмэдэ ялэщ, Абазэ Щэмил жалэри, илъэс 80 хъууэ. Абы деж сыклуэри зэзгъэщлэхуш, тхылъри естри, адыгэхэм яхигуэшащ. Абы хуабжъу къыгъэушахэщ. Иужьклэ къыдэлъэлури, Иорданым щыщ адыгэ къэфаклуэхэр яхуэтшащ, ди хъыджэбзи нысэ ящлэри джэгушхуэ яхуэтщлэщ.

– Дэ хъыбар зэрытщлэмклэ, Ливиemi адыгэ исщ. Абы сыт хэпщыкырэ?

– Сыщыгъуазэщ абыи. Дэ хасэ щхъэхуэ дилэщ адыгэхэмрэ хъэрыпхэмрэ яку дэлъ зэпыщлэныгъэхэр егъэфлэклуэным, абыхэм яку къаугъэ къыдэмышхуэным телажъэу. Абыхэм ящыщ нэрыбгэ тлощлым щлыгъу Ливием и пащтыхьым иригъэблагъэри, а къэралым щылащ. Абы щыгъуэ си тхылъри здахъри пащтыхьым иратащ. Абы адыгэхэр флыуэ ещлэху.

Ливием къалэшхуитху щылэщ адыгэхэр дэсу. Езыхэм зэрыжалэмклэ, я бжыгъэр мин 60-м нос. Дауэ ахэр абы къызырэщыхутар жыплэмэ, мамлюкхэм я пащтыхьыгъуэр зэтракътэу адыгэхэр Мысырым ирахуа нэужь, япэ щыкклэ ахэр Суданым щетлысэхаш. Египетым хуэныгъэ ину куэд дыдэ зэрыщащлам ещхъыркъабзэу, адыгэ тхъэмэдэхэм Суданми лъэужьышхуэ къыщагъэнащ. Жыплэ хъунуш а къэралым и къалашхъэр зыухуар адыгэхэрауэ, нэгъуэщл къалиплли абы щлыгъужу.

Иужьклэ адыгэхэр Ливием лэпхъуаш. Я бзэр ящыгъупщэжами, зэрыадыгэр ящлэжу, зэрылыгъыу мэпсэу. Хасэ къызырагъэлъэщауэ, адыгэбзэ едгъэдженуш жалати, дадэлэпыкъуну дызопсалъэ. Сэри сахыхъэу я псэуклэр зэзгъэлъагъуну си мурадщ.

Адыгэхэр щопсэу Иракми. Кавказым иклахэм щыщ абыхэм я гъусэщ дагъыстэнхэмрэ шэшэнхэмрэ. Зэгъусэуи зы хасэ ялэщ. Нэхъапэклэ улэбжэрэ, адыгэхэм Иракым щагъэхъам и гугъу пщлымэ, нэхъ тхъэмэдэшхуэу Багдад дэсахэм адыгэ тлощл хуэдиз яхэтащ. Ахэр псори итщ си тхылъым. Адыгэхэр щыпсэууэ сэ къызогъэлъагъуэ къэрал 45-рэ, я бжыгъэр мелуани 6,5-рэ хуэдиз хъууэ къызолъытэ.

– Адыгэ тхыдэм узделэжьым, нэхъ гъэщлэгъуэн дыдэ къыпщыхъуауэ сыт урихъэллэ?

– Нэхъ гъэщлэгъуэн къысщыхъуахэм ящыщщ французхэм трахауэ

(адыгэ си гугъэщ тезыхари) къэзгъуэтыжа картэр, илъэс мини 3-4 ипэклэ Кавказым иса цыхухэр тету. А цыхухэр кавказ нэгу зилэ, кавказылт зыщлэт жыхуалэхэращ. Абыхэм къащлэнэр дэращ. Етланэ гъэщлэгъуэну къэзгъуэтар – къалэ цыкыу шылэщ Палестинэм тенджыз лүфэм луту, Акэ и цлэу. Абы сын дэтщ. А сыным мыпхуэдэу тетхаш: адыгэ лы-хъужь Къалэун и дээр шыгъуу 1291 гъэм мыбы къыдыхъэри, жорзехъуэ къэнэжар зэтриукащ, зытлущ нэхъ къэмынэу, а зытлущри мыбдеж шы-щлэпхъуэжаш. Абы нэхърэ нэхъ гъэщлэгъуэныжи къэзгъуэтащ. Адыгэхэм къэралыгъуэ ялэу, зэкъуэувэу зы хъуауэ шытакъым япэхэм шыгъуэ жалэ языныкыуэхэм. Пэжкыым ар. Сэ къэзгъуэтыжахэм хэтщ адыгэхэм 12-рэ къэралыгъуэ ялауэ. Синдхэм я деж къыщыщлэдзэ абы.

– Адыгэпщхэм я къежаплэу ябж Инал Мысырым къыкыжри мыбы къэклэуэжауэ къалытэ. Ауэ абыклэ тегъэщлэплэ нэхъыщхъуэ къахъыр лүэрыуатэращ. Уэ ухуэмызауэ плэрэ Инал теухуа тхыгъэ гуэрхэм?

– Сызэджа куэдым хэтщ Инал и лүэхур. Сэ сызэрэплъымклэ, мыпхуэдэу ар зэрыщытар. Фирхъэун Рамзес Еплланэр мыбы къэклэуэ шытащ Египетым къыкыри. Щигъэзэжым шыгъуэ, абы и гъусэу адыгэ зыкъом икхлэхэщ. Абыхэм къулыкыушхуэ зыубыда куэд къахэклэщ. Я щхъэхэр щхъэцыгъуэу, я нэхэр шыхуу нобэ Египетым узыщрихъэллэхэр абыхэм къатепщыкыжауэ аращ. Итланэ, а зэманым фирхъэунхэм ялурылъя бзэмрэ адыгэбзэмрэ зэтэхуэу шытауэ къалытэ. Абы шыхъэт тохъуэ Сирием шыщ еджагъэшхуэ зыбжани.

Иналыр Мысырым щетлысэха адыгэхэм ящыщу, абыхэм къахэклэ-жу къэклэуэжауэ хуэбгъэфашэ хъунуш. Апхуэдэу уезыгъэгупсыс тхыгъэ срихъэллэри, си тхылыми хэзгъэхъащ.

Итланэ, нэхъ гъэщлэгъуэну къэзгъуэтахэм ящыщ мыри. Пасэрэй алыдж тхыдэдэж Геродот ди лъахэм къыщыхъам, зыхуэзахэр зи шы-фэр хужь цыху дахэ защлэт. Нэхъ фыцлафэ гуэрхэми щрихъэллэм щлэупщлэщ, дэнэ мыхэр къыздыклар жиэри. Къызэрыжралэмклэ, ахэр къатепщыкыжат Рамзес мыбы къыщыхъам къыгъэна зауэллхэм. Ахэр Индием къыкхлэхэм къатехъукауэ къэзылтытэхэри шылэт. Хэт къыщлэ-нами, дауэрэ хъуами Тхъэм ещлэ, ауэ дэ лъэпкъ 30 хуэдиз къытхэ-саш – е къыддэпсэуахэщ, е къыдзэуахэщ, е ди гъунэгъуу шысахэщ. Ауэ, я хабзэ гуэрхэр мащлэу къэтштами, ди бзи, ди хабзи абыхэм яхуэ-хъуэжакъым, ахэр дэ дэщхъ хъуащ, ахъумэ езыхэм ещхъ дыхъуакъым, адыгэр адыгэу къэнэжаш.

– Апхуэдэу жыжъэ улэбэу адыгэ тхыдэм ущриплэжаклэ, ди лъэпкъым и блэклэм, дауи, фылуэ шыгъуазэ ухъуащ. Абы укы-пхыплэрэ нобэ адыгэм и лүэху зытет хъуам укъеплъмэ, дауэ ды-къыщрэ нобэрэй зэманым и гъуджэм, ди къэклэунур уэ сыт хуэдэу плыагъурэ?

– Сэ стхам хэнейрэ седжэжаш. Седжэжыху къэскли гупсысэщлэ гуэр-хэм сыхуишэу, зыгуэрхэр зэзгъэзэхуэжу. Сызыхуэклиуар аращи, илъэс минитху-минихым къриубыдэу адыгэм зэдгъэпэща хабзэм, цыху хэты-клэм, гупсысэклэм, щлэныгъэм, культурэм шыщу и зэхуэдитлыр е абы нэхърэ нэхъыбэр тфлэклэуэдащ мы яужь илъэс щэ ныкыуэм – бзэкли, хабзэкли, лыгъэкли – сыт ищлыскли. Хэкужымыклэ иджыри зыгуэрхэр нэхъ шылэщ, ауэ хэхэсхэр къапщтэмэ, хуабжыу дыкыщлэхуащ. Илъэс щэ ныкыуэм къриубыдэу апхуэдиз шытфлэклэуэдаклэ, иджыри зы илъэс щэ ныкыуэ дэклижмэ, сыт ди натлэ хъунур жыплэу уогупсыс. Ар хэплэуэ-

гүэщ. Дыхуэмысакъмэ, адыгэ щылат зэгуэр жалэу дыкъэнэныр зыхуэлау щылакъым.

– Апхуэдэм дыхуэмыкӀуэн папщӀэ, сыт тщӀэн хуейуэ къэплъытэр?

– Псом япэрауэ, лэмал имыӀэу адыгэбзэр псоми зэдгъэщӀэн хуейщ – иджы къэхъухэми, ар зымыщӀэу къэнахэми. Абы нэмышӀкӀэ, дэтхэнэ зы цыхури хэкупсэу гъэсэн хуейщ, псом хуэмыдэжу – хамэ къэралхэм щыпсэухэр. Адыгэхэр, ахэр дэнэ щымыпсэуаами, я адэжь хэкум къэкӀуэжыным хуэзыгъэхъэзыр комитет гуэрхэр щыӀэн хуейщ. КӀий-гуо хэмыту, губзыгъэу, гугъу зрагъэхъу лажьэу. Я хэку исыжхэрщ лъэ быдӀкӀэ щӀым тетыфыр. Дауи, сэ жыслэркъым цыхухэр гупышхуэ-гупышхуэурэ къызэрехъэжьэу хэкужкъым къэкӀуэжыфыну. Ар пхузэфӀэмыкӀынщ. Ауэ зи лӀэху хуэхъухэм я къэкӀуэжыныр зэи зэпымыуэ екӀуэкӀыпхъэщ. А лӀэхур иджы нэхъ тегушхуэгъуафӀэ, нэхъ тынш хъуащ – Путинымрэ Къанокъуэмрэ Иорданым щыла нэужь. ИтӀанэ гу лъыботэ мыбыи: нэхъапэхэм къэкӀуэжхэр ныбжь нэхъ зилэхэрауэ щытамэ, иджы хэкумкӀэ къыхуелӀэм я нэхъыбэр щӀалэгъуалэщ – еджэни ирехъу, лэжьэни ирехъу. Абыхэм я нэхъыбэр щӀохъуэпс мыбы унагъуэу щытӀысыжыну. ЗэрыжыслӀаши, мелуанихрэ мин щитхурэ хуэдиз мэхъу нэгъуэщӀ къэралхэм щыпсэу адыгэри, зӀкӀэ зи ужь дитыр деплӀурэ ахэр зэрыхӀекӀуэдэжырщ. А псоми мин яхэт къыщӀӀекӀынкъым адыгэбзӀкӀэ тхэфу. Ар гукъутэщ, зи лажьэжри дэращ. Абы къыхӀекӀыуи мы узыфэр хэхэсхэм нэхъ гуащӀэу зыхыдо-щӀэ. Мыгъуэу къызэхӀекӀухъыну си мурадщ адыгэ щыпсэу къэралхэри, анэдэлъхубзэм ехӀэлӀауэ дызыхэхуа гузэвэгъуэр тегъэчыныхъауэ ягу къэзгъӀекӀыжыну си гугъэщ. Щапхъэу къэсхъынщ цыху минич фӀӀекӀа мыхъуу дэ къытхэс лъэпкъ гуэри, абыхэм я бынхэм псоми я бзэр ящӀэж. Я адэ-анэм я унэм щӀагъэхъэжыркъым хамэбзӀкӀэ псалъэу. Дэ апхуэдэу дыщыт щхъэ мыхъурэ? Уи бзэр бгъӀекӀуэдмэ, псори зэрыпфӀекӀуэдыр зыщыдогъэгъупщэ, е абы дегупсысыну, дытелэжьэну дощхъэх. Араши, ди бзэм щӀыгъуу ди пщӀэри мӀекӀуэд, сыту жыпӀэмэ зи щхъэм пщӀэ хуэ-зымышӀыж лъэпкъым нэгъуэщӀми къыхуищӀынукъым.

Дэ дубзыхун хуейуэ къытпэщытхэм ящыщ ди сабийхэр адыгэбзэ ззредгъэдэжэну алфавитри. Нэхъыбэм нэхъ яфӀӀекъабылыр латин хъэр-фхэрщ. Сэри ар нэхъ тэмэму къызолъытэ, сыту жыпӀэмэ, латин хъэрфкӀэ тха адыгэбзэм къеджэфу дэтхэнэ зыми езыр-езыру зигъэсэфынущ. Адыгэ школ здэщымыӀэ щыпӀӀэхэм абы мыхъэнэшхуэ щилӀэщ. ИтӀанэ, латин хъэрфыр интернетым нэхъ тыншу къыщыпхуэгъэсэбэпынущ. Дунейм адыгэу тетхэм интернеткӀэ зэрыщӀэу щӀадзэмэ, ди бзэмкӀэ нэхъ дызэгур-ыӀуэж дыхъунщ. АдыгэбзӀкӀэ роман ирамытхыфми, абыкӀэ узӀпсэлъэф ухъумэ, ар лӀджэ и уасэщ. Бзэр пщӀэмэ, хабзэри, тхыдэри, культурэри пхузэгъэщӀӀэнущ. Апхуэдэу хъарзынэт дэтхэнэ унагъуэми адыгэ фащэ, адыгэ тхылъ илъамэ, адыгэ макъамэ къыщыӀуу щытамэ.

– Адыгэу дунейм тетыр дызэреджэн, псоми ди зэхуэдэ зы букварь зэхӀымышӀыным уэ дауэ уеплӀэрэ? Абы зы литературэбзэ дилӀанми дыхуимышэжыфыну пӀэрэт?

– Ар хъарзынэ дыдэт. Ауэ иджыпстукӀэ ар дыдэм дынэсауэ къы-щӀӀекӀынукъым. ЗӀкӀэ дэ дызӀэлэжьыр латин хъэрфкӀэ тха букварщ. Ар къэрал зытӀушым щыдгъэунэхумэ, адӀкӀэ дызыхуэкӀуэнур абы къигъэ-лъӀэгъуэну догугъэ. Зыри умыщӀэу ущысынырщ нэхъыкӀэр, зыгуэрэм уелэжьмэ, ущыуэми, къэбгъэзэж мэхъу. Ар дигу илӀу, тхузэфӀекӀӀ тщӀӀэуэ псори лъэпкъ лӀэхум дытелэжьамэ, нобэ адыгэр зэрыт щытыкӀэм къи-

хүтэнтэкьым. Зэрыбэлэрыгьар, шхьэхыным и псэр зэрыригьэубыдар кызыгурылуэжын лъэпкь Тхьэм дищI, класэ дьдэ мыхьу щыкIэ.

– **Мухьэмэд-Хьер, фыщIэ ин пхудошI уи зэман зэпэубыдам щыщ Iыхьэ бгьэклуэдэ журналым укьызэрытхуеблэгьамкIэ. Шэч лъэпкь хэлъкьым ди журналым еджэхэм нобэ кьыджеплахэр гьэщIэгьуэн зэращыхьунум. Ауэ иджыри зы упщIэ уэстыжынут: зы цыху гьащIэкIэ уэ пхузэфIэклар умыгьэщIэгьуэн пхузэфIэмыкыным хуэдищ, итIани узыщIэхьуэпс гуэр кьэнагьэнкIи мэхьу. СытынкIэ хьуну ар, апхуэдэ щыIэмэ?**

– Сэ илгьэс 74-рэ кьээзгьэщIащи, пэжыр жыпIэмэ, схузэфIэкынын гуэри си шхьэхынагькIэ кьыщызгьэна щIэжыркьым. Си хьуэпсаплэ нэхьыщхьэр адыгэ тхьдэм теухуа тхылыр и клэм нэзгьэсынырати, ар кьызэхьулащ. Ауэ ар нэхьыбэу щIэстхар абы еджэ си лъэпкьэгьухэм зыкьащIэжу иригушхуэн, гьуэгугьэлыагьуэ яхуэхьун дерс кьыхахын папщIащи, а тхылыр адыгэбзэкIэ кьыдагьэклауэ слъэгьуамэ, гьащIэм мураду щызила псори кьызэхьулауэ сыбж хьунут. Хэт ищIэн, си хьуэпсаплэм кьыкьуэувэн гуэри кьыкьуэкIынкIэ хьунщ, адыгэпси илэу, мылькуи бгьэдэлъу. Абы шыгьуэ си клэн кьиклат.

– **Хьуапсэ и псэ клуэдыркьым, жи. Тхьэм нахуапIэ ищI.**

Епсэльар ДЖЭРЫДЖЭ Арсенц.

Тыркухэм я тепщэныгьэ лъэхьэнэм

Адыгэ тхьдэм и энциклопедием щыщ пычыгьуэ

Тырку султIан Сэлим ЕтIуанэм 1517 гьэм Каир кьищтэу адыгэ мамлюкхэм (Бурджитхэм) я иужьрей паштхьыр шхьэпылгьэ ищIа нэужь, Египетым и унафэр тыркухэм кьахуэнащ. Бурджит кьэралыгьуэм и унафэщIу шыта адыгэхэр, псом хуэмыдэу нэхь тклиуэ тыркухэм япэщIэтахэр, Сэлим ЕтIуанэм игьэклуэдат. Ауэ тыркухэм я унафэр игьэбыда нэужь, адыгэхэм дахэ закьыхуищIыжри, я тхьэмадэхэр зришэ-лIэжу щидзаш. Арати, Мысырыр губерна 24-уэ игуэшри, губерна кьэс зы адыгэ тхьэмадэ игьэуващ. ИкIи, кьэралым и зэхэлъыкIэу шытынум тещIыхьауэ, абыхэм щыIэну кьулыкьухэр кьигьэнэхуащ:

Лъахэм и шейхь. Премьер-министрым ещхьт.

Кихьия. Тырку уэлийм и кьуэдзэт.

Дэфтэрдар. Ахьшэ луэхухэр зэригьаклуэрт.

Рузнамджи. Налог луэхухэмрэ щIы луэхухэмрэ я унафэщIт.

ХьэжыщI кIуэхэм я амир. ХьэжыщIхэм я луэхур зэрагьэзахуэрт, Мэчэм нэсыху яхьумэрт, кьашэжт.

Хьазындар. Налог ахьшэр илгьэсым зэ Истамбыл ишэрт.

Кьэбуданхэр. Хы луфэм Iут кьалэхэм я унафэщIхэт.

Кьэтэхьуа. Кхьухьхэмрэ кхьухь тедзаплэхэмрэ я унафэщIт.

Мыхэр зыгьэувыр тырку султIан дьдэрат. Андрей кьулыкьуэщIэхэр тырку уэлийуэ Мысырым щыIэм игьэувырт.

Тыркум игьэува мысыр уэлийм Лъахэм и шейхьым унафэ хуищIырт икIи унафэр зэригьэзащIэм клэлъыплъырт. И нэхьыбитIым уэлийр адыгэт,

ауэ абы тыркудзэхэм я унафэщыу Мысырым шылэхэр кыкылэпльырт. Апхуэдэ тыркудзэхэр хыуэ зэщхэщидэт, «Уджакъ» цлэр зэрахьэу.

Зэмылэужыгыгъуэхэр. Шу 1000–2000 хуэдиз хъухэрт, уэлийм и хъумакуэхэри хэту.

Хьэзэбхэр. Лъэс зэуакуэхэт, зауэлл 3000–4000 хуэдиз хъууэ.

Исбахьиехэр. Шуудзэт, 3000 хуэдиз хъухэу.

Шаушиехэр. Лъэс зауэллхэт, 1000-м нэблагъуэ.

Инкишариехэр. Я хэщлэлэр Каир быдаплэрт, я унафэщыым тетыгъуэшхуэ илэт, уэлийм и унафэм щлэттэкъым.

Шэрджэ уджакъ. Сулейман Ал-Къануний и зэманым зэхашауэ, зи унафэщлэхэри зауэллхэри адыгэ защлэ шу гупт.

Мы гупихым я унафэщлэхэр зэлущлэрти, арат чэнджэщэгъухэм я мэджлис (совет) хъужыр, мыхэр тхьэмахуэм тлэу зэхуэст. Абыхэм емыуцщыу уэлийм унафэ ищлыфынутэкъым, ахэм я унафэрат къэрал унафэ хъужыр.

Тырку уэлийм кыкылэпльыкуэу Мысырым ила унафэщлэхэм адыгэ куэд яхэташ. Нэхъ цлэрыуэхэм ящышт Синам-пэщэр, Шэрджэс Искандер-пэщэр. Синам-пэщэм Йеменыр кыицтауэ шытащ. Искандер-пэщэр гуцлэгъушхуэ зыхэль цыхути, зыхузэфлэмыкхэм налог кьалихтэкъым, цлэныгъэмрэ цлэныгъэлхэмрэ пцлэшхуэ яхуищлт, еджаклуэхэм ядэлэ-пыкьурт. Иккыи шытыкклар дахэу зэтригыгъуэ, къэралыр зыхуей хуигъазуэ, лъахэм теплъэ екыу илэу зэрихьащ. Лэжыгыгъэ нэхъыщхьэу зэфлигъэклахэм ящыщц Александрие клэнауэр цлэрыщлэу кызыэрыгыгъэтлыжар. Апхуэдэу абы мэджытхэр игъэщлэрэщлэжаш, еджаплэщлэ, хьэмэм зыбжанэ кызыэлуйащ. Каир кьалэм, Булакъ деж уэрамыщлэ, сату щлэплэхэр щыщлэщ. Абы иригъэухуа мэджытым нобэр кыздэсым «Шэрджэс мэджыт» цлэр зэрехьэ.

Мысырым шыщ адыгэ тхыдэтх Рушдий Расым зэрыжиламккэ, тырку султлан Сэлим Етланэм зэтригыгъэува къэрал гьэпсыккэм куэд ихьакъым. Тыркудзэ къудамэхэм я тхьэмадэхэм зэрышхыжу шыщлэдзэм, ар адыгэ пэцэхэм кьагъэсэбэпщ, хуэмурэ унафэр зылэщлалхьэжри, тырку уэлийм лэ щлэдзын флэкла нэгъуэщлэ унафэ имыщыжу, къэралыр зэрахьэу утыкур яубыдыжаш.

XVII ллэщыгыгъуэм и зэхуэдитлэхэм щегъэжьауэ, Лъахэм и шейхьым кыхуэнат Мысырым и унафэ псори. Абы шыхуейм деж тырку уэлийм тригыгъэкыф хъуат, гугъу демыхьу. Хьэрып цлэныгъэлл Зидан Георгий зэритхыжымккэ, Лъахэм и шейхьымрэ абы и дамэщлэтхэмрэ я гур тырку пэцэм ебгъэмэ, зэлущлэшхуэ ящлырти унафэ кьащтэрт. А унафэр тхауэ лутэпашийм (поцтзехьэм) иратырт, пэцэм хуихьыну. Тхылыр илыгыу, шыдым тесу ар пэцэм деж клуэрт (хабзэм хуит ищлыртэкъым шы е кьыдыр тетлысхьэну). Поцтзехьэр быдаплэм зэрыдыхьэу пэцэм и деж щлыхьэрти, лъэгуажьэмыщхьэу шысу щхьэщэ хуищлырт. Ауэ кызыэры-зэфлэуэвэжу зытеса алэрыбгъур занщлэу кызыэщлыкьуэрти, и макъым кызыэрихьу ккыирут: «Пэцэ, кьех!» Абдежым шыщлэдзауэ пэцэм и кьулыкьур флэкуэдырти, кьыхуащлыр и унафэу кьанэрт. Апхуэдэу кьулыкьур зыфлэкуэда пэщэр, сыхьэт 24-рэ нэхьыбэ быдаплэм дэмысыжу кьыдэккырти, Булакъ клуэрт, Истамбыл кыккыну унафэм пэплэуэ. Тырку султланым адыгэ тхьэмадэхэм ящла унафэр зэи икьутэртэкъым, ахэр зэрылэщырт ищлэрти, кьимыгъэгубжьхэмэ нэхъ кыицтэрт.

Адыгэ бэчхэр тырку лъэхъэнэм – 1517–1811 гъэхэм

Адыгэпшхэм, нэгъуэщӀу жыплэмэ, Iэмирхэм, «бэч» цӀэр зэрахъуэ шытащ. Абыхэм къалэн пыухыкӀахэр ягъэзащӀэрт: шынагъуэншагъэр щӀыплэм щыхъумэныр; зэфӀэнэхэр, зэрызэгурымылуэ луэхухэр зэфӀэхыныр; налог псори кыыхэныр.

А къалэнхэр ягъээщӀэфын папщӀэ, бэч къэс къуэдзэхэр ялэт, ахэр куйхэм, къуажэхэм ягъакуэрт – налогхэр кыыхахын, шынагъуэншагъэр яхъумэн папщӀэ, дзэм щыщхэри я гъусэу. Налогхэр зэхуэмыдэхэу, Ӏыхыщу зэщхъэщыкӀырт.

Щыгухэм ятель налогоыр зыхуэкӀуэр тырку султанырат.

Етуанэрей налогоыр зыхуэкӀуэр адыгэ бэчхэрат. Ар я унафэм щӀэт районыр зегъэкӀуэным, шынагъуэншагъэр хъумэным, дзэм щыщу ящӀыгъухэм улахуэ етыным трагъэкӀуэдэн хуейт.

Ещанэрей налогоыр зыхуэгъэзар тырку уэлийрт. Ар кызыыхэкӀыр «таможнэ» пэльытэу кхъухъ тедзаплэхэм щыхахырт. Абы щыщу тырку пэцэм итын хуейт и унафэм щӀэт дзэлӀхэм я улахуэхэри.

Налогхэр кыыхэзыхыу шыта адыгэ бэчхэм леишхуэ зэрахъуэ зытхыжахэр щыӀэщ. Ауэ ар кызыыхэкӀар Сэлим Етуанэм иубзыхуауэ шыта къэрал хабзэхэращ. Абыхэм япкъ иткӀэ Мысырым и щыгу псори султаным ейуэ къалъытэ хъуат. Арати, мэкъумэшыщӀэхэр я щыгухэм хуитыжтэкъым, ящэфынутэкъым икӀи ятыфынутэкъым – бэджэндү ялыгъыу арат хабзэм кыызэрилъытэр. МэкъумэшыщӀэр лӀэмэ, щӀыр къэралым къищтэжырты, кыищӀэнахэм къагъэсэбэпыжыфыртэкъым, тырку уэлийм ахъшэ ирату хуит къимыщӀамэ.

Налог кыыхэными езым и хабзэ гуэрхэр илэжт. А луэхур адыгэ бэчым е и къуэдзэм имыгъэзащӀэу, нэгъуэщӀ гуэрхэм я пщэ далъхъэрт, кыыхахым щыщу процент гуэр къалэрыхъэу. Апхуэдэ луэхур къалъысын папщӀэ зэхъээзхуэ, зэпеуэхэр щыӀэт. Псалъэм папщӀэ, щӀы налогоыр кыыхихыну хуит ящӀым, налогоыр кыыхихын и пэ къэралым ахъшэ гуэр иритын хуейт (налогыу кыыхихыну пӀэкуэу). Итынур иту хуит ящӀа нэужь, адэкӀэ, и луэхур нэхъ кыизэрикӀыну хуэдэу, налогхэр кыыхихыжт, пэрыуэгъуэ имыӀэу.

Тхыдэтх гуэрхэм жалэ тыркухэр шытепща лъэхъэнэм Мысырым и луэхухэр зэлызыгъэхъар адыгэхэрауэ. АрщхъэкӀэ Мысырым и щхъэхуитыныгъэр зэрыфӀэкуэдү и луэхур еклакуэу щидзат, псом хуэмыдэу лэщӀагъэлӀу исыр, хъугъуэфыгъуэу ялэр Истамбыл яша нэужь.

Адыгэ пащтыхъхэм я лъэхъэнэм и тхыдэр зытхыжа Ибн Инас зэрыжилэмкӀэ, тырку султаны «хъалиф» цӀэр зыфӀэзыщыжа Сэлим Етуанэ-нэм Истамбыл здишауэ шытащ Египетым лэщӀагъэу илӀа псоми я лэщӀагъэлӀ нэхъыщхъэхэр, гъуазджэм и лэжьакуэхэр, икӀи а псори тыркум цагъэлэжьащ. ЗэрыжалэмкӀэ, муслъымэнхэм я хъалиф хъуа Сэлим Етуанэм Мысырым щызэщӀикъуа хъугъуэфыгъуэхэр махъшэ минкӀэ ишат. Дыщэрэ дыжынхэмрэ нэмыщӀкӀи, хъалифым ишат и нэм кыищӀэнэу а лъэхъэнэм Мысырым илӀа хъэпшыпхэм я нэхъыфӀ дыдэхэр. А псом и щӀылужкӀэ, тырку зауэлӀхэм къэнар яхъунщӀэжри, мысыр къэралыр дэхуэха хъуат, илӀэсищэ бжыгъэ лъандэрэ зызыужьа лэщӀагъэхэм щыщу щэ ныкъуэ куэдэжыпат.

Тхыдэтххэм зэрыжалэмкӀэ, тыркухэм я тепщэныгъэ лъэхъэнэми Мысырым адыгэ тхъэмадэшхуэхэр щыӀэурэ екуэкӀащ, икӀи абыхэм я фыгъэкӀэ адыгэ пащтыхъхэм я лъэхъэнэм зэтрагъэува цивилизацэр хамыгъэкӀуэдэжу зэтралыгъащ. Апхуэдэурэ Мысырым и унафэр зэра-

хьээрэ къэгъуэгурыкIуа адыгэпщхэм я тхыдэр IыхьитIу бгуэш хъуну къалъытэ тхыдэтххэм.

Адыгэ тхьэмадэхэр – 1517–1775 гъэхэм

Тыркухэм Мысырыр яубыда нэужь, абы и япэ уэлийуэ 1517 гъэм Сэлим ЕтIуанэм игъэувар Шэрджэс Хьер-Бэчт, абы «пэщэ» цIэри къыфIащат.

Лъахэм и шейхъ (премьер-министр) цIэр къызыфIащу, къэралым и етIуанэрей къулыкъушхуэр япэу къызылтъыса адыгэр Къасым Иуаз-Бэчт. Абы и ныбжьыр а лъэхъэнэм илъэс 16 фIэклIа мыхъуми, ар мысыр адыгэхэм я парт нэхъ ин дыдэ «Къасмием» и тхьэмадэт (а зэманым тхьэмадагъэр адэ щIэинт). ШейхъыщIэр зэрыныбжьыщIэм емылъытауэ, щIэныгъэлI Ал-Джибиртий зэритхыжымкIэ, и тепщэгъуэр насыпыфIэу, цIыхухэр къыхуэарэзыуэ ирихьэклIащ, шынагъэншагъэр фIыуэ зэтрилыгъащ, дыгъуэгъуакIуэхэр, гъуэгухэм цIыхухэр цызыхъунщIэхэр игъэклIуэдащ. АкъылыфIэт, гулъытэшхуэ хэлът, политик Iээти, цIыхухэри Iуэхухэри псынщIэу къыгурыIуэрт. Абы Iуэхушхуэу зэфIигъэклIахэм ящыц зыщ Ал-Iээхьэр мэджыт цIэрыIуэм и унащхъэ жьы хъуар къытрихыу цIэрыщIэу зэрытрилхьэжар. Абы нэмыщIкIи щIэуэ мэджытитI Ду-сукъурэ Мэлиджрэ щригъэщIащ. Иуаз-Бэч фIы щIэныр, тхьэмыщIкIэхэм кIэлъыплъыныр и гуапэти, цIыху псоми фIыуэ къалъэгъуат.

Iуэхур апхуэдэу щыту, тырку султIаным Истамбыл къригъэклIуэ Хьэсэн-пэщэ уэлищIэу къыщигъакIуэм, адыгэ тхьэмадэм къефыгъуэу хуежъащ. Арати, нэгъуэщI партым хэт адыгэ тхьэмадэхэр къригъэныкъуэкъуу щIидзэри, щызэпэщIэувэхэм, Иуаз-Бэч хэклIуэдащ, Хьиджрэт махуэгъэпсымкIэ 1136 гъэм, и ныбжьыр илъэс 36-рэ фIэклIа мыхъуу. Хьэрып тхыдэтх Зидан Георгий «Мысырым и нобэрей тхыдэ» тхылъым зэрыщитхыжамкIэ, «Ар дунейм щехыжым, цIыхухэм апхуэдизу я гум къеуати, захуагъэм и тельхъэу щыта унафэщI гъуээзджэр я адэхэр, я къуэшхэр зэрагъеижым хуэдэу ягъеижаш. Сыту жыпIэмэ, гулъытэшхуэ иIэу, захуагъэм и тельхъэу зэрыщытам и щыIужкIэ, Иуаз-Бэч лIыгъэшхуэ хэлъу, гушхуэ иIэу щытащ. Абы Мысырым щыхуащIа жэназышхуэм нэмыщIкIи, Мэчэ, Мадинэ къалэ лъапIэхэми «зи хьэдащхъэ нэгъуэщI щыпIэм щыIэм» хуащI хабзэ жэназы нэмээ щыхуащIащ».

Лъахэм и шейхъыу Мысырым етIуанэу щыхаха адыгэпщыр Къасым-Бэч и къуэ Исмэхьилт. Ари, и адэм хуэдэу, щIалэ губзыгъэти, зэпэщIэувауэ щыта адыгэ гупитIыр занщIэу зэригъэклIужщ, зэклIужынми къыщымынэу, зэкъуигъэувэжхэри, хьэргъэшыргъэ къахэзылтъхъа тырку уэлийр трахуащ. Абы и пIэклIэ тырку султIаным къыгъэклIуа уэлищIэри трахуа нэужь, адыгэпщ Исмэхьил-Бэч цIыхубэм дзыхь къыхуащI икIи фIы дыдэу къалъагъу хъуат.

Мы адыгэ тхьэмадэр захуагъэм и тельхъэу, цIыхугъэшхуэ хэлъу зэрыщытам и щыхъэту Зидан Георгий хъыбаритI итхыжаш.

Япэрей хъыбарым зэрыжилэмкIэ, тырку уэлийуэ Мысырым щыIэм хьэрычэтыщIэ гуэрым и кофэ къэп 3000 трихат. Ар Исмэхьил-Бэч къыщищIэм, уэлийм епсалъэри къыхуиыхыжаш. Арати, хьэрычэтыщIэм дыщэклIэ гъэщIэрэщIа сандыкъ цыкIурэ фошыгъу лъапIэу къэп зыбжанэрэ фIыщIэ къызэрыхуищIым и нэщэнэу къыхуригъэшаш. Ауэ къыIихын имыдэу, жриIащ: «Си фIыгъэклIэ къыпхуэнэжа мылькур пэжу ууейуэ, уи хьэкъыу щытмэ, сэ си къалэныр сщIауэ аращ, абы и фIыщIэр тхьэм деж щызгъуэтыжынущи, уи тыгъэр къасщтэмэ, сэ лей зэсхыжынущ. АдэклIэ, сэ

кыпхуэзгъэнэжа мылькур умейуэ, гъэпцлагъэкӀэ кыплӀэрыхъауэ щытмэ, а гъэпцлагъэмкӀэ Ӏыхъэгъу сыныбдэхъунуш. Араци, фошыгъу кысхуебгъэшар кызогъанэ, ауэ и уасэр си къуэдзэм къуитыжынуш»...

ЕтӀуанэрей хъыбарым зэрыжилӀэмкӀэ, Исмэхьил-Бэч нэцӀ мазэкӀэм цӀэныгъэлхэр, дин лэжъакӀуэхэр къригъэблагъэрт, Ӏэнэшхуэхэр яхуигъэувырт. Арати, зы пщыхъэщхъэ гуэрым, нэхъапэкӀэ имыльэгъуауэ зылӀ нэщхъей дыдэ къригъэблэгъахэм яхэту и нэгъу кыщыщӀэхуэм, гупым я зэбгърыкӀыжыгъуэм деж ар кыхуашэну унафэ ещӀ. Къыщыхуашэм, КъурӀэныр иретри, зы сурэ къеджэну жрелэ. Ауэ лӀыр, кӀэзызу щӀедзэри, къольауэ: «Тхъэм уи гъащӀэр кӀыхъ ищӀ, зиусхъэн, сэ сыпхъащӀэщ, тхэкӀи еджэкӀи сщӀэркъым, егъэза дыдэу сопсэу, си ныбэм из хъуху сышхэнщ жыслӀэри аращ сыкъыщӀэкӀуар, кысхуэгъэгъу». Ар щыжилӀэм, игу щӀэгъури, лӀыр лэжъакӀуэу къищтащ.

Исмэхьил-Бэч илъэс 16-кӀэ теташ и къулыкӀум, ар фӀы дыдэу игъэзащӀэу.

Адыгэ тхъэмадэ ещанэу Лъахэм и шейхъ къулыкӀур кызылтысар Зулфикъар Уэсмэн-Бэчт. Ари захуагъэм и телхъэт, ауэ хуабжыу ткӀийт. И блыгушӀэтхэм ящыщ зым район гуэрым лей щызэрихъэу зэхихати, къриджэри Ӏуэхур зэхигъэкӀащ. Хужалар пэжу кыщыщӀэкӀым, и щхъэр занщӀэу пригъэупщӀащ.

Мы тхъэмадэм и тетыгъуэм къэхъуауэ нэгъуэщӀ хъыбар гуэри ятхыжаш. Каир дэсхэм ящыщ гуэрым и унэр щызэригъэпэщыжым, дыщэр изу зы кхъуэщын къигъуэтат. Арати, дыщэр и фызым иритри быдэу игъэлушаш: хузсакъ икӀи зыми жумыӀэ, дыкъащӀэмэ, дыщэр къэралым тӀихыжынуш!.. Ауэ, фызыр нэпсейти, щыгъын лъапӀэхэмрэ налкӀут-налмэсхэмрэ кысхуэщэху жиӀэри кыщыхъащ. Дыщэм и Ӏуэхур кыщӀэщынкӀэ шынэрти, лӀым щимыдэм, фызыр Уэсмэн-Бэч деж кӀуэри хуэтхъэусыхаш. Арати, лӀыр унафэщӀым ириджэри кыжриӀащ: мы фыз бзаджэр утӀыпщыжи, тхъэм къуита дыщэр къэгъэсэбэп!..

Зулфикъар Уэсмэн-Бэч и лъэхъэнэм Мысырым тало узыр кыщечежъауэ щытащ. А зэманым абы шхын гъэтӀылтыгъэу, ахъшэ гъэтӀылтыгъэу Ӏахэр щымысхъу цӀыхухэм зэрахуигуэшам тхъэмыщӀагъуэшхуэр псынщӀэ ящищӀат. Ауэ, абы и ужькӀэ куэд дэмыкӀыу, кыхуэдзэлашхуэ щыта тырку дзезешэхэм и къулыкӀур ӀэщӀагъэкӀри, Каири кыдагъэкӀащ.

ЕплӀанэрей адыгэпщу Лъахэм и шейхъ къулыкӀушхуэр кызылтысар Шэрджэс Алий-Бэчт, «Жин Алий» зыфӀащыжауэ щытарт.

Мы адыгэ тхъэмадэр 1728 гъэм Кавказым, Псыжь аузым кыщальхуаш. И адэр адыгэ щоджэнт, чыристан дин лэжъакӀуэт, и цӀэр Даутт. ЩӀалэ цӀыкӀу кыщыхуалъхум, Исуф фӀищат. Исуф и ныбжьыр илъэс 13-м нэсауэ хъунщӀакӀуэхэм ядыгъури, Ахъмэд и цӀэу сондэджэр гуэрым ирашаш. Абы щӀалэр Мысырым къишэри, Ибрэхым Катэхъда къришаш. Къэзыщэхуам Алий фӀищщ, пщылӀыгъэри щхъэщихри, хъэрыпыбзэ иригъэщӀэну, КъурӀэнымрэ нэгъуэщӀ цӀэныгъэхэмрэ иригъэджыну егъэджакӀуэхэр кыхуишаш. Алий и япэ къулыкӀур къратауэ щытащ илъэс 22-рэ фӀэкӀа мыхъуауэ. Абы адкӀэ куэд дэмыкӀыу хъэжыщӀ кӀуэхэм я Ӏэмиру гъэуви, ахэр иришажъэу щидзаш хъумаӀуэхэм я тхъэмадэу. Мэчэ гъуэгум хъэжыщӀхэр щызыхъунщӀэу щыта бедуин фыщӀакӀуэхэм зыкъамыӀэтыжыфыну кӀэ зэрыритам папщӀэ, абы «Жин Алий» цӀэр кыфӀащат. Нэхъ иужькӀэ, Мысырым и тет тырку пэщэм Алий «бэч» цӀэр кыфӀишри, и къулыкӀушӀэхэм я тхъэмадэу игъэуващ, адкӀэ Лъахэм и шейхъ къулыкӀури кылытысаш. КъызэралтытэмкӀэ, Мысырым щы-

зэблэклэ тхьэмадэ псоми Шэрджэс Алий-Бэч хуэдэ лыгыгээ зилэ, нэхъ губзыггээ, нэхъ жыжьяплгээ къахэклякъым. Абы къэрал клуэцми къэрал щыбми шылэ бийхэр иригэклуэту, Мысырыр къэралыггуэ щхьэхуит щыныр нэрыгъ ищлауэ цытащ. Сыту жыплэмэ, флыуэ къыгурыуат Уэсмэн къэралыггуэм и унафэ техьэтеклым щлэту Мысырыр къэрал зэрымышунур.

Мысырым и щхьэхуитыныггэр къыггэблэггэн папщлэ, Шэрджэс Алий-Бэч Иным япэ лъэбакъуэу ичар езым и ныбжьэггуэ дыдэхэм щыщу лы тлощым я къулыкъухэр нэхъ лъагэ ищлу «бэч» цлэр зэрафлищарщ. Абыхэм щыщу 18-р адыгэт. Етлуанэрей лъэбакъуэр шынагуэншаггэр хъумэным и унафэщл псори ихъуэжу, езым дзыхъ зыхуищхэр зэриггэуварщ. Адэклэ, тыркудзэу Мысырым шылэхэм я бжыггэр нэхъ мащлэ ищтын папщлэ, абыхэм дыщэ е дыжьын ахъшэу ирату цытам и плэклэ я улахуэр тхылъымплэу яриту щлидзащ. Ар ахъшэклэ сахъуэжым деж и уасэ пэжым щыщу процент 90-р яфлэклуэдирт. Арати, тыркудзэм хэтхэм я улахуэхэр мыхьэнэншэ дыдэ щыхъум, дзэм хэкльжжэу щладзащ. Апхуэдурэ дзэр мыхьэнэншэ зэрыхъур щилъаггум, а зэманым Мысырым и уэлийуэ цыта Мухьэмэд-пэщэ дзэлэшхэу щлидзат, ауэ абы емыдалуэу Алий луэхуу иггэпсар щэхууи нахуэуи иггэзащлэрт. Абы ныбжьэггуэ гуэр илэт Мухьэмэд Бэч-лэбу Ал-Захьяб и цлэу, икли и пхъур ишауэ и малъхъэу тырку уэлийр абы къельэуат Шэрджэс Алий-Бэч Иным епсэлъэну, тырку къэралыггуэм пэрыуэггуэ хуэхъуу ириггэклуэкл лэжьыггэхэр иггэувылэну. Алий-Бэч ириггэжъя луэхур абы щхьэкли имыггэувылами, и малъхъэр ахъшэрэ къулыкъуэкл тыркухэм дахъэхуы щладзат, и цыкку адэр иуклыжмэ, нэхъыбэж къыхуащлэну къаггэгуггэрт. Ауэ малъхъэ нэпсейр абы хунэмысу Алий-Бэч тырку уэлийр трихури Истамбыл ириггэшэжащ. И малъхъэр къызэрэпцлжари, хэт къыжримылами, и флэщ ищлаккъым, нэхъри дзыхъ къыхуищл хъуа мыхъумэ. Икли тыркухэр нэхъ ерыщыжу яужь ихъащ Мысырым и шейхъ (премьер-министр) Шэрджэс Алий-Бэч Иныр уклым.

Истамбыл дэс тырку султланым Шэрджэс Алий-Бэч Иным и унафэр укклэ ищла нэужь, абы и щхьэр пиупщлу къыхуихъыну унафэ илыггыу Мысырым и уэлищлэу иггэувар къиутыпщаш. Ар къыщищлэм, Алий-Бэч и къуэдзэр сэлэтипщл и гъусэу пиггэтлысри, унафэр зэрыт фэрманыр уэлийм къытрахаш. Икли Алий-Бэч зимылэжьэу адыгэпщхэмрэ бэчхэмрэ зэхуишэсри яжрилащ: «Мы унафэмклэ якулынур сэ си закъуэккъым, фэри фауклынуу, дэ тчыщ зыри къаггэнэнэу хуэмейхэу аращ. Аращи, ди щхьэр, ди хъэккыр тхъумэжын хуейщ!.. Фэ фощлэ иджыри къэс адыгэхэр Мысырым и унафэщлу зэрыщытар, икли ахэр щылъэри уафэри зэрыгушхуэ султланхэу къызэрыггэуэгурыклар. Нобэ хуэдэ махуэр уасэншэщ, ар блэдвмыггэггэкл, иггэщлэклэ апхуэдэ махуэ къытхуимыхуэжынкли хъунщ. Девгъауи щхьэхуит къэралу дыккэвггэу!»

Мысырыр къэралыггуэ щхьэхуит

Шэрджэс Алий Бэч и псалъэхэм пэжыггэу хэлъхэмклэ псори акъылэггуэ хъуащ икли къимыклуэту къыдэщлынхэу псалъэ къратащ. Арати, тырку уэлийм хуатхаш сыхъэт 48-м къриубыдэу къэггээ имылуэу Мысырым икыжын хуейуэ, имыкыжмэ, и судыр щхьэпылггэклэ ящлэну... Апхуэдэ щыккэклэ хэлущылу ящлащ хыжрэт махуэггэпсымклэ 1183 ггэм Мысырыр къэрал щхьэхуит зэрыхъуар, уэсмэн къэралыггуэм зэрыхэмытыжыр. Абы тырку унафэщлхэр хъэжэпхъажэ ищлащ Истам-

был щыр щыхъеям ещху икӀи Сирием щалыгъ тыркудзэ мин 20 хуыр къаутыпщаш Мысырыр яубыдыжыну. Ауэ Алий-Бэч ныбжьэгъу, гъусэ къыхуэхъуауэ къыдекуэӀи Аккэ и амырыр тыркудзэм пегъуэкӀаш. Адыгэ унафэщыр и къуэхэри, и къуэрыльхуиблри хэту миних фӀэӀа мыхуэ дзэмӀэ Тэбэрием псы хуэрейм деж тыркудзэм щыпэуври, хигъэщӀаш. А зэпэщӀэувэныгъэм и ужь тырку султӀаным дзэ къыгъэкӀуэжакъым икӀи Мысырыр къэрал щхъэхуит хуаш.

Дзэ къымыгъэкӀуэжами, и Иттыр зэтэдзауэ мытлысыжу, тырку султӀаным нэгъуэщӀи Іэмал щэхухэр къыгъэсэбэпу щидзаш. Арати, а гъэ дыдэм, хьижрэт махуэгъэпсымӀэ 1183 гъэм, Мысырым и ипщэ лъэныкъуэм щыпсэууэ щыта хъэрып бедуинхэм зыкъалэтри къэззуатышхуэ ящӀаш Алий-Бэч Иным хуэмейхэу. Ауэ Алий и малъхъэ Мухъэмэд Іэбу Ал-Захъаб дзэ щыгъуу игъакӀуэри, ахэр я плэ иригъэзэгъэжаш, тезырышхуэхэри ятрильхъаш.

Алий-Бэч Мысырым и ипщэ лъэныкъуэм щытыкӀэр щызэтригъэувэжа нэужь, мин 20 хууэ дзэшхуэ къызэригъэпэщри, Мухъэмэд Іэбу Ал-Захъаб и унафэм щӀэту Иемэным иутыпщаш. Дзэшхуэм, хы Плъыжьым и къуэпситтыр зыри къыпэмыувыфу зэпичщ, Иемэным нэсри, ар къищтащ. Абы здэкӀуэм, Джэддэ къалэри, хы Плъыжь Іуфэхэри иубыдащ. Апхуэдэурэ мазихым къриубыдэу хъэрып щыналъэшхуэ хытлыгум ещхьыр, Мэчэри хэту, къищтауэ къыгъэзэжаш. Абы хиубыдэрт нобэрей Сауд Хъэрыпри, Эмиратри, нэгъуэщӀхэри.

Мэчэ къалэр къащта нэужь, абы и тхъэмадэм (бегъымбар унагъуэм къыхэкӀам) Алий-Бэч къыхуитхат «Мысырым и пащтыхъ» цӀэр къыфӀищу. А цӀэр игу ирихьри, унафэ ищӀаш абыкӀэ къеджэнхэу, жумхъэ нэмэз ящӀыхуи а цӀэр къралуэну икӀи, хабзэу зэрыщытам тету, хьижрэт махуэгъэпсымӀэ 1185 гъэм щегъэжьауэ ящӀа ахъшэхэм а цӀэ дыдэр традзаш.

Алий-Бэч Иныр Мысырым и султӀан хууэ, и къэралыгъуэри нэхь ин ищӀа нэужь, ар уэсмэн къэралыгъуэм щихъумэн папщӀэ, Іэбу Ал-Захъаб мин 30 хууэ дзэшхуэ иритри Сирием игъэкӀуаш, ари къищтэу Мысыр пащтыхыгъуэм къыхигъэхъэжын папщӀэ. Тырку къэралым и бийхэми яхуитхаш щхъэщыжэгъу зэхуэхъун папщӀэ зэгурыуэныгъэхэр ядищыну. Абы и жэрдэмыр зыкъомым къащтащ, урыс пащтыхыгъуэри хэту.

Алий-Бэч Иным и дзэхэр Сирием здэкӀуэм, а гъуэгу м тет къалэхэр: Гъэззэ, Рэмлэ, Наблус, Ерусэлим, Фафа Сэида, нэгъуэщӀхэри къащтащ. АдэкӀэ Щам и блынышхуэм нэсри, къалэр къаувыхъаш. А къалэм зыкъытыну щытащ, ауэ апхуэдиз текӀуэныгъэм зи щхъэр игъэунэза дзэешэр, ахъшэшхуэкӀэ, къулыкъу инкӀэ къагъэгугъэу щӀадзэри, Щам дэмыхъэу игъэзэжаш, и дзэр щыгъуу. Абы нэрыгъ ищӀат Алий-Бэч унафэр къыӀэщӀихыу Мысырыр тырку къэралыгъуэм хигъэхъэжыну. Ауэ Каир занщӀэу кӀуэну дзыхь имыщӀу, абы АсиутӀ къалэм плалъэкӀэ зыщӀӀэжьэри, итӀанэ дзэшхуэ щыгъуу Каир екӀуэлӀаш.

Алий-Бэч и малъхъэр апхуэдэу епцӀыжакӀуэу къызэрыщӀэкӀар Іей дыдэу и жагъуэ хуаами, зымыту зэуэн унафэ иӀэт. Ауэ абы хэту, Хъэккэ къалэм и уэлий икӀи и ныбжьэгъу Шейхъ Дахьир и къуэм письмо къыхуитхаш псынщӀэу и адэм деж нэсын хуейуэ. Арати, и дӀэпыкъуэгъу гуэрхэмрэ и унагъуэмрэ щыгъуу Каир дэкӀаш. Хъэккэ щынэсым, абы и тетыр Алий-Бэч дахэ дыдэу къыпегъуэкӀат, ауэ езыр хъэлъэу сымаджэт, гъуэгуанэ кӀыхьымрэ гукъуэмрэ зэхаукӀауэ.

Махуэ зыбжанэкӀэ абы зыщигъэпсэхуа нэужь, урыс кхъухъхэм Іэщэ

гуэрхэри кыыхуашати, Алий-Бэч унафэ ищлащ Каир ягъээзжу Іэбу Ал-Захьаб и Іуэхур зэтракътэнү. Арати, пэжу кыыбгъэдэт дзээшэ Ал-Тіэнтлауий и дзэм Сирием и кьалэхэр кыищтэжу щидзаш. Кьалэ зыбгъупщІ яубыдыжри, абыхэм псоми адыгэ унафэщІхэр трагъэувэжаш, Алий-Бэч и телъхьэхэм шыщу.

Алий-Бэч Иныр Жава кьалэм дэсу лыкІуэхэр кыыхуэкІуаш, Каир кыкІри. Ахэр Мухьэмэд Іэбу Ал-Захьаб зэрихьэ лейм игьэтхьэусыхэрт икІи кьагъэгугъэрт, зэрынэсыжу Каир и куэбжэхэр кыыхузэІуахыну, цы-хухэри лей зылъыса я паштыхьым кыыпегъуэкІынхэу хьэзыру. Ауэ абы гьэпцІагъэ гүэр хэлъ хуэдэт.

Сыт хуэдэу шымытми, хьыбарыфІхэм кыытрагъэхьэри, Алий-Бэч ежъаш зауэллу миний хьу дзэ шыгыуу. Абы шыщу сэлэт 3500-р Мароккэм кьришат, ахьшэкІэ игьээзэуэну. Арати, Шэрджэс Алий-Бэч и дзэр Іэбу Ал-Захьаб и дзэ мин 12 хьум хуэзаш. Зауэм щІидзэри, сыхьэт зыбжанэ фІэкІа дэмыкІыу, Алий-Бэч бийм и дзэр хегъащІэри ирехужьэж. Ауэ езыр уІэгъэ хьуаш.

Ар кыигъэсэбэпри, Іэбу Ал-Захьаб дзэшхуэ зэрегъэуІуж, езыр япэ иту кьожьэ Алий-Бэч и дзэм аргуэру кыытеуэну, ауэ, и уІэгъэм щхьэкІэ кыимыгъанэу абыи и дзэр зэригъээзэхуэжат. ИжырабгъумкІэ щыІэ зауэлІ гупым Ал-Тіэнтлауий, сэмэгурабгъумкІэ Шейхь Дахьир и кьуэр, езыр и кум дэтхэм я пашэу зауэм щІадзэри, бийр щІэпхьуэжыным нэсат, бзаджагъэм хуемыкІуамэ: Іэбу Ал-Захьаб и тІасхьэщІэххэр Мароккэм шыщ ахьшэкІэ ягъэзауэхэм кьахээзэрыхьщ, дыщэкІэ дахьэххэри, я лъэныкьуэкІэ яшаш. Арати етІуанэ махуэм Алий-Бэч и зауэлІхэр хьэжэпхьажэ хьуаш, псом хуэмыдэу Тіэнтлауий кьаукІа нэужь. Алий-Бэч кьельэуахэт зэуапІэм и щхьэр Іуихыу и псэр ихьумэну, ауэ яхуидакьым.

Сыхьэт зыбжанэ нэхь дэмыкІыу Алий-Бэч и пщыІэм шу щэ ныкьуэ кыытелъэдащ, Іэбу Ал-Захьаб и кьуэдзэ Ал-Кихьил Мухьэмэд я пашэу. УІэгъэ хьэлъэ телъу пІэм хэлъым, и сэшхуэр иІыгыуэ кыыщыльэтри, япэ итар иукІаш. Аргуэру тІу щуукІым, кыызэтеувыІэхэри и Іэ ижьым щэкІэ кьеуахэщ. Ауэ итІани зимыт, сэшхуэр Іэ сэмэгумкІэ кыищтэжри, аргуэру зыбжанэ иукІаш. Апхуэдэу зауэрэ, лъы куэд зэрыщІэжам кыыхэкІыу, зыхуэмыІыгыжу кыыщыджалэм, яубыдри Іэбу Ал-Захьаб и пашхьэм ирадзаш. Абы и унафэкІэ Каир яхьыжри, и унэм дашэжаш. Абы и ужь махуиблкІэ псэужри, еянэ махуэм лаш. ЗэрыжалэжамкІэ, щхьухь гуэрхэр и уІэгъэм тралъхьат.

Тхыдэтххэр щыхьэт зэрытехьуэмкІэ, Шэрджэс Алий-Бэч Иныр и лъэхьэнэгъу кьэрал тхьэмадэ псоми ефІэкІыу шытащ, шыфэлІыфэ дахэ илащ! Гу лъамытэу кьэнакьым абы цыхубэр фІыуэ иІьягъуу, кьэралым зегъэужьыным елІалІэу зэрыщытами. ЩІэныгъэ бгъэдэлъу, куэдым гу лъитэу, цыхухэм пщІэрэ щІыхьышхуэрэ кыыхуашІу, фІэлІыкІ иІэу кьекІуэкІаш. Захуагъэм и телъхьэт, цыхухэм я хьэкьыр мыкІуэдыным, псом хуэмыдэу шынагъуэншагъэр хьумэным елІалІэрт.

Шэрджэс Алий-Бэч зэфІигъэкІахэр

Шэрджэс Алий-Бэч Иныр Мысырым и унафэщІу зэрыщытар иІъэ-сипщІ хуэдизщ, хьижрэт махуэгъэпсымкІэ 1177-1187 гъэхэм. А зэманым кьриубыдэу абы зэфІигъэкІахэр куэд мэхьу, ауэ нэхьыщхьэхэр жыпІэнымэ, налогхэр нэхь мащІэ ищлащ, кьэрал лэжьаплэхэмрэ Іуэху зехьэплэхэмрэ щІэрыщІэу кыызэригъэпэщыжри, Іуэху зехьэкІэхэр нэхь псынщІэ ищлащ, псом хуэмыдэу таможенэм ехьэлІахэр. Абы щІыгъуу хамэ кьэралхэм сату ядэщыныр зэпэщ ищлащ. Цыхухэр зыгъэгумэщІу

щыта бедуинхэр пшахьуальгэхэм иригъэзыхьыжхэри, шынагъуэншагъэр зэтригъэувэжаш. Абы кьыхэклыу «Дыгъуаклуэхэм я лъапсэрых» цлэр кьыфлашауэ щытащ.

Абы адэклэ Алий-Бэч Мысырым ухуэныгъэ инхэр щригъэклуэклэщ, а ухуэныгъэхэм ящыщ куэд нобэми къэсащ. Зи цлэ кьиплуэ хьунухэм ящыщ Тлэнтлэ кьалэм и мэжджытышхуэр, сату уэрамхэу (бээрхэу) Булакь щыцлахэр, Булакь кьалэм кьрищлэкла быдаплэр. А псом и щылуужкэ еджаплэу, псы ефаплэу, лъэмыжу, Мысырыр нэхъ хьумэгъуафлэ хьун папцлэ быдаплэрэ дзэ тьысыплэу ицлахэр...

Мысырым и адыгэ тхьэмадэхэр – 1775–1811 гъэхэм

Шэрджэс Алий-Бэч Ин, ллэщыгъуэ бжыгъэклэ тыркухэм я унафэм щлэта Мысырым щхьэхуитыныгъэр кьыхуэзыхьыжауэ щытар, щыхэклуэ-дар 1775 гъэрщ. Ауэ абдежым адыгэхэм Мысырым и унафэр щалэщлэклауэ кьэпллытэ хьунукьым. Сыту жыплэмэ, тыркухэм бзаджагъэрэ дыщэклэ ар зрагъэуклыжауэ щытар, ищхьэклэ и гугъу зэрытцлащи, Алий-Бэч и малъхьэт икли адыгэт. Арати, абы тетыгъуэр кьылъысри, аргуэру Мысырыр адыгэхэм ялыгъыжаш 1811 гъэм нэсыху, арнаут (албан) лъэпкьым кьыхэклауэ Мысырым и уэлийуэ ягъзува Мухьэмэд-Алий Ал-Кэбир адыгэ тхьэмадэхэр «лъыгъажэклэ» иригъэуклыху. Абы къэсыху Мысырым адыгэ унафэщлэ зыбжанэ щызэблэклэщ.

Епцлыжаклуэ Избу Ал-Захьаб и тхьэмадэгъуэр

Шэрджэс Алий-Бэч Иныр игъэклуэда нэужь, и лъэпкьэгъухэмрэ и хэкумрэ зэрэпцлыжам кьыпэклуэу, тырку султланым Абу Ал-Захьаб Мысырым и унафэр кьритат. Арати, «пэщэ» цлэр кьыфлашу Уэлий хьуа нэужь, абы Алий-Бэч и гуэгъуу щытахэр хьэлэч ищри, зэбгрихуаш. Шэрджэс Алий-Бэч кьыдэщлэу щыта Шейхь Дахир зи тхьэмадэ Аккэ кьалэм дзэшхуэ щыгъуу зауэклэ дыхьэхэри, дэсхэм и ныкьуэм хуэди-зыр яуклэщ, кьэнахэм я мылькур кьытрахаш. Апхуэдэурэ Палестинэм и кьалэу кьыпэзува псори хьэлгъэч зытрищлэхьаш. Ауэ ажалыр езыми пэгъунэгъуу кьыщлэкри, зэузэпсэу ллащ. Жызыла щылэщ и гур увылэу ллауэ. Ауэ цлыху хей куэдыщэ зэриуclam кьыхэклыу, и гьуса гуэрхэм щхьухь иратауэ тезыгъэчыныхьхэри щылэщ. Сыт хуэдэу щымытми, епцлыжаклуэр и кьулыкьум илъэситл нэхьыбэ тетахьым.

Исмэхьыл-Бэч и тхьэмадэгъуэр

Избу Ал-Захьаб лла нэужь, адыгэ тхьэмадэу Лъахэм и шейхь кьулыкьур зылъысар Исмэхьыл-Бэчщ. Арат Избу-Ал-Захьаб дзэшхуэ щыгъуу щехьэклэ и плэклэ кьыгъанэу щытар. Ауэ абы кьулыкьур кьылъыса нэужь, Алий-Бэч пэжу бгъэдэтахэм ящыщу, Избу Ал-Захьаб зэи гьусэ хуэмыхьуауэ жилэу щлэдзаш. Избу Ал-Захьаб пэжу бгъэдэтахэм ящыщ адыгэ тхьэмадэхэу Мурад-Бэчрэ Ибрэхьым Бэчри, абыхэм Исмэхьыл-Бэч жилэхэм щхьэклэ дзэлашхэу щыцладзэм, а тлум зэфлэклишхуэ ялэти, Исмэхьыл-Бэч шынари лъэныкьуэ зригъэзащ.

Ибрэхьым-Бэч и тетыгъуэр

Ибрэхьым-Бэч Избу Ал-Захьаб и малъхьэт. Бэч цлэр кьыфлаша нэужь, ар ягъзув хьэж клуэнухэм я амиру. Абы кьыкыжа нэужь, финанс луэхухэмкэ кьулыкьуцлэ нэхьыщхьэ хьуаш. Избу Ал-Захьаб дзэшхуэ щыгъуу щехьэм, ар Каир кьалэм и тету игъэува. Исмэхьыл-Бэч щлэпхьуэжа

нэужь, Лъахэм и шейхъ къулыкъур къылъысаш. Япэрей Іуэхушхуэу мы адыгэ тхъэмадэм къыхукъуэклар тырку султлан Абдулхъэмид, Мысырым тырку унафэ ткіим щігъэуэвэжын папціэ, къигъэкӀуа дзэм пэціэуэвэнырт. Ауэ Рэхъмание деж щекӀуэклӀа зауэм текӀуэныгъэр къыщимыхъыфу икӀуэтын хуей хъури, Мысырым и ипщэ лъэныкъуэм щтапӀэ кӀуэжаш, Мурад-Бэчи щыгъуу. Тыркудзэу текӀуэныгъэр къэзыыхъахэм, Каир дэхъэн и пэ, Мысыр къуажэу, къалэу къапэщӀэхуахэр зэрапхъуаш. Абыхэм я тхъэмадэ Хъэсэн-пэщэ и унафэклӀэ адыгэ тхъэмадэ щӀэпхъуэжахэм я милькӀухэри трахри, я сабийхэмрэ цыхубзхэмрэ пщылӀу яцэну, пщылӀ бэзэрым яшаш.

Апхуэдэу леишхуэ зрахар адыгэ муслъымэнхэм я закъуэтэкъым, – журтхэми чыристанхэми я натӀэ хъуар арат.

Тыркудзэм и дзэзешэ Хъэсэн-пэщэ Истамбыл зэригъэзэжу, Ибрэхым-Бэч Каир къэкӀуэжщ Мурад-Бэчи щыгъууи, Лъахэм и шейхъ къулыкӀум пэрыуэжаш. Тырку султланым и лыкӀуэ Мысыр уэлийр быдапӀэм къыдамыгъэкӀуы, унафэ ирамыгъэщӀу, хабзэу зэрыщытам хуэдэу, Мысырым и унафэр адыгэхэм яубыдыжаш. Тырку султлану Мысырым дзэшхуэ къэзыгъэкӀуауэ щытар щылӀэм, къыкӀэлъыкӀуа султланым Мысырым къыщыхъухэр къыфӀлӀуэхушакъым.

Мурад-Бэч и тхъэмадэгъуэр

Ибрэхым-Бэч щыгъуу тыркудзэм пэщӀэта, абы щыгъуу Мысырым и унафэри зыубыдыжа Мурад-Бэч тхыдэм къыхэнэжаш Мысырым къытеуа Наполеон и дзэм зэрыпэщӀэуауэ щытамкӀи.

ЩӀэныгъэлӀ Ал-Джибиртий зэритхыжамкӀэ, Мурад-Бэч лы сырыху кӀэщӀӀэ зӀэщӀӀэт, щхъэцыгъуэт, макъ гъум илэт, жъакӀацэт, и нэклӀум сэшхуэ уапӀэм и дыркӀуэ телът, телъэдэгъуафӀэт, лейзехъэт, зыкъыфӀэщӀыжт. Зы сэшхуэ уэгъуэкӀэ выщхъэр пиупщӀт, и теплъэр аслъэн теплъэт, зэуапӀэм къыщыпэувыф щыӀэтэкъым, къэгубжъамэ, и пашхъэ итыр игъэкӀэзызырт. Ауэ жумартт, и тыгъэхэр куэдт, къэгубжыгъуафӀэми, теужыгъуафӀэт. И бий дыдэми и пщӀэр игъэкӀуэдынутэкъым, и ныбжъэгъухэм яхуэпэжт, псалъэ итам тебгъуэтэжырт...

Мысырым и унафэр адыгэ амирхэм щӀӀэщӀӀэла лъэхъэнэм а лъахэм и нэгу лъэпощхъэпо куэд щӀэкӀаш. Къэрал кӀуэцӀ Іуэхухэм я мызакъуэу, къэрал щыбым къыкӀхэри хэту. А псоми я нэхъыщхъэжт Наполеон и зауэр.

Наполеон Мысырым къызэрытеуар

Наполеон и зауэм 1798 гъэм щӀидзэри, 1801 гъэм нэсыху екӀуэклӀаш. Абы нэхъыщхъэу пэщӀэувар адыгэхэрат икӀи абыхэм ящыщӀу а зауэм тхъэмадэ, зауэлӀ куэд хэкӀуадэри, адыгэхэр нэхъ къарууншэ хъуаш. Дауи, адыгэхэм къызэрагъэпэщӀа дзэм и закъуэкӀэ Наполеон къэгъэувыӀэгъуафӀэ хъунутэкъым. Мысырым зыкъом щӀауэ къыхукъуэплӀэ Инджылызыр Іуэхум къыхыхъэщ, тыркӀухэри гъусэ къащӀри, французыдзэр хагъэщӀаш. ИкӀи а лъэныкъуитымы зэдащӀа зэгурьІуэныгъэм ипкӀэ иткӀэ Мысырым япэм зэрыщытам хуэдэу, Тырку къэралыгъуэм и зы Іыхъэу къэнэжаш... АдкӀэ, Исуф-пэщэ Уэлийуэ, тыркӀум и кхъухъыдзэхэм я тхъэмадэу Наполеон езэуа Хъэсэн-пэщэ абы и дӀэлэпыкъуэгъуу ягъэува нэужь, тырку султланым и фӀэщӀу егупсысу щӀидзаш Мысыр адыгэпщхэр (бэчхэр) зэригъэкӀуэдыну щыкӀлэм. А Іуэхур Тырку къэралыгъуэм ищӀа унафэ пыухыкӀауэ зэрыщытар адкӀэ къэхъуахэм къахошж.

Тырку уэлий Исуф-пэцэ Лъахэм и шейхъу адыгэ тхьэмадэ Ибрэхым-Бэч игъэувывжат. Ауэ абы и ужь Мысырым и уэлий хъуа Хъэсэн-пэцэм адыгэхэр иужэгъуати, ятеплъэ хьуртэкъым. Арати, Истамбыл къриха къэрал унафэм ипкъ иткIэ, Ибрэхым-Бэч, нэгъуэщI адыгэ тхьэмадэхэри щыгъуу лъэхъуэщым щIадзащ, зыкъомри яукIащ, я унэхэр ягъэсащ. Арати, инджылызхэр Iуэхум кыыхыхъуэ кърагъэутIыпщыжа адыгэхэр щIэпхъуэжын хуей хъуащ.

Хъысро-пэцэ Мысырым и уэлий щашIым, абыи адыгэхэм езуэун щIидзэжащ. Ауэ ахэр зэтриукIэн мурад иIэу Мысырым и ипщэ лъэныкъуэмкIэ иутIыпща дээр адыгэхэм Бэни Суеф къалэм деж кыщызэтракьутащ. АдэкIэ адыгэпщхэм Дэмэнхьур къалэм зыщагъэбыдэри, Iуэхур зытетыр инджылызхэм ирагъэщIащ. АрщхьэкIэ, тыркухэр хьийм икIати, аргуэру дзэшхуэ къагъэкуащ, ауэ Дэмэнхьур зэхэуэми уэсмэныдээр щыхагъащIэри, ипэкIэ зыIэрагъэхьа текIуэныгъэ псоми нэхьрэ нэхь иныж къахъауэ зауэр иухащ.

Инджылызыдзэу Мысырым Наполеон щезуахэм щыщу къэнэжахэр щикIыжым, адыгэпщхэм я тхьэмадэ Мухьэмэд-Бэч Ал-Алфий пщIэшхуэхэр кыыхуащIу здашэри ягъэльэпIат икIи быдэу къагъэгугъат тырку султIаным епсальэхэу, Наполеон къатеуэным и пэ адыгэхэм Мысырым щала тетыгъуэр къалгысыжыным хэлIыфIыхьынхэу. Ауэ инджылызхэр икIыжа нэужь, Хъысро-пэцэ аргуэру дзэ кыззэригъэпэщыжри, Мысырым и ипщэ лъэныкъуэм кIуэжа адыгэхэм ятеуащ. АрщхьэкIэ зэхэуэн щIадзэн и пэ и зауэлIхэр кыззэтеувыIащ, мазэ бжыгъэ лъандэрэ кърамыта я улахуэхэр къалэрымышьэжауэ зуэун ямыдэу. Абы ирихьэлIэу, Инкишарий дзэм хэта арнаут (албан) лъэпкъым щыщхэми зыкъалэтащ. Арати, тырку уэсмэныдзэм щыщ гупитIыр зэпэщIэувэжу щызэзауэм, Мысырым и тырку уэлий ТIэхьир-пэцэ хэкIуадэри, абы и пIэм Инкишарий дзэм и тхьэмадэ Ахьмэд-пэцэ иуващ. Инкишарий дзэм и тхьэмадэу арнаут лъэпкъым кыыхэкIа Мухьэмэд-Алий ягъэуващ. Ар инджылызхэм щыгъуу къэкIуа тыркудзэм офицер цIыкIуу хэтами, иджы бэкбаши (полковник) хъуат.

Мухьэмэд-Алий адыгэхэм фIы закъыхуищIын хуэдэу щIидзэри, я тхьэмадитым – Ал-Бэрдиси Уэсмэн-Бэчрэ Ибрэхым-Бэчрэ къахуэзащ икIи гъусэ къахуэхъуну къыгъэгугъахэщ, Ибрэхым-Бэч тырку уэлий Ахьмэд-пэцэр трихумэ. Ауэ Ибрэхым-Бэч ар щимыдэм, Мухьэмэд-Алий шынэжри зиущэхужащ. Абы фIыуэ къыгурыIуэрт, адыгэ тхьэмадэшхуэ Ал-Алфий-пэцэр инджылыз къэралыгъуэм къикIыжрэ адыгэ тхьэмадэ псори зэкъуигъэувэжмэ лъэщ зэрыхъунухэри, Мухьэмэд-Алий ахэр зэфIэгъэкуэдэным елэжыу щIидзащ, пэрыуэгъу имыIэу Мысырым бжыпэр щуибыдын папщIэ.

Ар Ал-Алфий-пэцэм къыщищIэм, дзэшхуэ кыззэригъэпэщри КаиркIэ иунэтIащ, икIи Хьуршед-пэцэми, инджылызхэми хъыбар яритащ. Арати, инджылызхэр тырку султIаным епсальэхэри, абы къэрал унафэ «лъагэ» къыдигъэкIащ Мысырым и адыгэ тхьэмадэхэмрэ абыхэм я цыыхуэмрэ зерагъэкъуэнша псори ящхьэщыхыжу. Абы щхьэкIэ къымыганэу, 1805 гъэм Ал-Алфий-пэцэр и дзэр щыгъуу Каир дыхъащ. Абы ирихьэлIэу тырку кхъухьыдзэ къэсащ, Мысырым и уэлиищIэу султIаным къыгъэкуа Сэлим-пэцэ щыгъуу. Нэхьыщхьэрати, уэлиищIэм султIаным и унафэ тхыль иыгът Мухьэмэд-Алий хуэгъэзауэ. А унафэм ипкъ иткIэ ар Бэлкъаным Iэпхъуэу, абы кыщыхуигъэльэгъуа

кьулыкьум пэрыувэн хуейт, адыгэхэм кьалтысыжырт Мысырым шала тетыгьуэри, шалыгьа кьулыкьу псори.

Мухьэмэд-Алий зыпэмыплъа унафэм кьигьэуэбжыат, ауэ зыкьы-химыгьэщу, мысыр шлэныгьэлхэмрэ дин лэжьакьуэхэмрэ закьуйдзэри, абыхэм султланым деж тхыль яригьэтхаш, Мухьэмэд-Алий Мысырым кьигьэнэну льяуэу. Ар а кьэралым кьэнэным нэхьыбэу хуейр француз посолу абы шылэрт, инджылызхэм япэщигьэтын папщлэ. Арати, лүэхум тырку кхьухьыдзэм и тхьэмадэу кьэклүари кьыхыхьэри, Мухьэмэд-Алий Мысырым и уэлийуэ кьэнэн лүэхур султланым ирагьэдащ. Мухьэмэд-Алий абы зэрыщыгуфыклар кьригьэлъагьуэу, и кьуэ Ибрэхьым тыгьэ льяплэхэр илыгьыу султланым хуигьэклүащ. Икли тхыль хуитхаш султланым и унафэ хэлэтыкьла псоми зэреувалэмкьлэ, адыгэ тхьэмадэхэм папщлэ ишлэ унафэри хэту. А псоми и шьылуужкьлэ, ильэс кьэс тыгьэ иштын хуейхэм и лейуэ, чысэ 400 итыну, зы чысэм дыщэ ахьшэу тху илъя, апхуэдэуи хьэжышлэ клүэхэм ятекьуэдэну ахьшэри езым и пщэм дилъхьэжыну зэрыхьэзырыр кьигьэлъагьуащ. Абы иужькьлэ куэд дэмыкьыу, тырку султланым и унафэр кьэсащ, Мухьэмэд-Алий Мысырым и уэлийуэ игьэуу икли унафэ кьыхуишлэщ адыгэ тхьэмадэхэм я гугьу имыщыныу.

Адыгэхэм я лүэхур зэфлэувэжу шлидза кьудейуэ, январь мазэм и кьыхьэгьуэм, 1807 гьэм, адыгэ тхьэмадэ Ал-Бэрдиси Уэсмэн-Бэч лаш, абы и ужьым иту, а мазэ дыдэм, Ал-Алфий Мухьэмэд-Бэчи дунейм ехыжаш. Апхуэдэу зэкьлэпсыхыжа адыгэ тхьэмадэхэм я плэм Шахьин-Бэч иуващ.

Инджылыз кьэралыгьуэм кьилъытащ Мухьэмэд-Алий Мысырым и унафэр зэрылэщлалъхьам зэгурылүэныгьэу кьэралитым я кум дэлъыр икьутауэ, икли ар инджылызхэм яхуэгьэза жагьуэгьу лэщлагьэу. Арати, гьатхэлэ мазэм, 1807 гьэм инджылызыдзэ Мысырым кьагьэклүащ, зауэпл минибл хьууэ, Франзер я тхьэмадэу. Дзэм и кьалэныр Мухьэмэд-Алий лүигьэклүу, французхэр Мысырым пэлэщлэ шьынырт. Инджылызхэр шьыгугьырт адыгэ тхьэмадэхэм я дэлэпыкьуныгьэм икли абыхэм яла тетыгьуэ псори ирагьэгьуэтыжыну жалэрт, ауэ адыгэхэм ядакьым. Зы лъэныкьуэклэ, ар Мысырымкьлэ нэхьыфлу кьалтыгьакьым, адрей лъэныкьуэмкьлэ, Мухьэмэд-Алий-пэщэм зыхуей псори кьахуишлэну кьигьэгьугьати, абы адыгэхэр гьусэ шьыхуэхьум, инджылызхэр Мысырым икьыжаш. Абы иужькьлэ Мухьэмэд-Алий кьэрал унафэр, ныкьуэкьуэгьу имылэжу, кьыхуэнащ. Адыгэ тхьэмадэхэми еклужати, Шахьин-Бэч Мысырым и ипщэ лъэныкьуэм кьышикьыжым, дахэ дыдэу пэгьуэклри, тыгьэ льяплэхэри хуишлэщ икли Ал-Джизэ хьэблэм унэшхуэ шьыхуишлэри шигьэтлысхьэжаш. Ауэ Ибрэхьым-Бэч, Мухьэмэд-Алий дзыхь кьыхуишлэртэкьыми, кьигьээзэжын имыдэу а кьэралым и ипщэ лъэныкьуэм кьэнащ.

Адыгэ тхьэмадэхэм я лүэхур Мысырым шьызэтеувэжа хуэдэу зэкьлэ кьэлъагьуами, ар нэпцлэ защлэу зэхэлът. Кьэралым и адыгэпщхэр шьыгьэклүэдыным теухуа унафэр кьэзыщтар хэту шьытми, а лүэху еплъыкьлэ тклийр шьылэрт, ар зыгьээщлэри Мухьэмэд-Алий-пэщэрщ. Абы папщлэ «быдаплэм и лыгьэажэр» кьызэригьэпэщри, адыгэ тхьэмадэу кьригьэблэгьауэ хьуар зэтриукьлащ.

Хьэрып тхыдэтх Ал-Джибиртий кьызэригьэлъагьуэжымкьлэ, и кьуэ Тосон я пашэу Сирием дзэ игьэклүэнути, гьатхэлэ мазэм и 1-м, 1811 гьэм Мухьэмэд-Алий Мысырым и тхьэмадэхэмрэ лышхьэмрэ и быдаплэм иригьэблэгьащ, псори зэгьусэу абы кьыдэклүу, ежьэным хуэхьэзыру

Каир пэмыжыжьэу щыт дээр гьуэгу трагъэхьэну. Арати, адыгэ тхьэмадэхэм сэлам къарихыу дахэ къажриа нэужь, Мухьэмэд-Алий япэ иту гупыр къришажьэри, быдаплэм къыдэкIхэу щIадзаш. Iуэхур зерагъэпсам тету, адыгэпщхэрат яужь дыдэу быдаплэм къыдэкIын хуейр. Арати, ахэр къыдэкIын и пэ быдаплэм и куэбжэхэр зэхуащIри, шухэр дэкIыплэ зэвым даубыдаш. Лъыгъажэм хуагъэхьэзыра сэлэту дэкIыплэм къыдэплъэу лъагаплэм тетхэр Iэщэу яIыгъ псомкIи къауэу, шэр лъэныкъуэ псомкIи къателъалъэу щалъагъум, адыгэ шухэм щIакIуэ гъэщIэрэщIауэ я плIэм илхэр зытрадзш, шыхэм къепсыхш, я Iэщэхэр кърапхъуэтри, хэт бжэмкIэ жаш, Iуахын я гугъэу, хэт быдаплэ пщIантIэшхуэмкIэ иунэтIаш сэшхуэр игъэдалъэу. Ауэ шэуэ къателъалъэм къанэ щымыIэу иригъэгъуэлъыкIаш. Адыгэхэм я тхьэмадэ Шахын-Бэч зэрыджалэу и щхьэр паупщIри, Мухьэмэд-Алий-пэщэм хуахъаш, гуфIапщIэ къыIахыну.

Ал-Джибиртий тхьэдэтхым зэрыжилэмкIэ, а махуэм быдаплэ лъыгъажэм хэтауэ къела адыгэ тхьэмадэ закъуэр Iэмин-Бэчш. Ар и шым тесу быдаплэ блыным яфIыдэкIуейш, епкIэри, Щам кIуэжаш.

Быдаплэм и куэбжэр зэхуащIу абы даубыдахэр яукIыу зэрыщIадзэу, нэгъуэщI сэлэтхэр абыхэм я унагъуэхэм ятеуэри, я унэхэр зерапхъуаш, я цыхубзхэмрэ сабийхэмрэ леишхуэ къылъагъэсаш. ЗэрыхуагъэфащэмкIэ, а махуэм быдаплэм даукIыхьэхэмрэ нэгъуэщI щыплэхэм бэлэрыгъауэ щаукIа адыгэ тхьэмадэхэмрэ зы мин хуэдиз хьурт.

АдыгэбзэкIэ зытхыжар КЪУМЫКЪУ Мэмдухьш.

ЛЪЫГЪАЖЭ ЗАУЭ

*Урыс-Кавказ зауэр зэриухрэ илъэси 147-рэ
щрикъум ирихьэлIэу*

Кавказ зауэр илъэсищэкIэ зэрекуэклэм псори дыщыгъуазэщ – Къэбэрдейм щызэхуауэблэри, убых щIыналъэм 1864 гъэм щаухаш. Зауэм Кавказ щIыналъэм и нэхъыбаплэм зыщиубгъуауэ щыташ, ауэ ар лъапсэрых дыдэ зыхуэхъуар адыгэхэрш: а мафIаем хэкуэдам нэмыщI, я хэкур ирагъэбгынаш адыгэхэм я процент бгъущIым. Шэч лъэпкъ хэлъкъым ар зэрыгеноцидым – апхуэдэ лей ирашаш адыгэхэм: я лъахэр нэщI хьуху, лъэпкъгъэкуэд зауэр ящхьэщыкIакъым. Араш зи лъапсэм псы ирагъэжыхьыжакIэ зэджэр – лъэпкъыр зэтебукIэмэ, къэнар и хэкум ипхумэ. Ди жагъуэ-ди щIасэми, урысыдзэхэм апхуэдэ лей зэрызэрэхьауэ щытамкIэ зыумысыжыпхьэщ нобэ. Абы хуейр лъыгъажэ зауэм хэкуэдэхэркъым, хуейр хэкур зрагъэбгынахэм я щIэблэмрэ зы къэралым нобэ щызэдэпсэу лъэпкъхэмрэщ.

ЩIэупщIапхьэщ: зауэр лъэныкъуитIми къащытехьэлъэкIэ, абы и мафIэр кIуэ пэтми щызэщIэплъэкIэ, гъэувыIэн хуейтэкъэ ар – насыпыншагъэмрэ геноцидымрэ къызыдэкIуа зауэ гущIэгъуншэр? Абы жэуап етыгъуафIэкъым...

1837 гъэм Кавказым кIуауэ щыташ пащтыхь Николай Езанэр. Абы «гъуэгур хуагъэхьэзырын» хуейуэ я пщэ дальхьаш Шэрджэсым щызауэ урыс дзэпщхэм; Кавказым къагъэкуэжаш полковник Хъан-Джэрии, бгырыс тхьэмадэхэм залуигъэщIэн папщIэ.

Генерал Филиппсон игу къыгъэкIыжыр: «Геленджик дынэсри, етIуанэ махуэм хьыбар дагъэщIаш бгырыс тхьэмадитху, зиусхьэн Вельями-

новым епсэлъэн папщлэ, быдаплэм кызырыкыуамклэ. Шапсыгъхэмрэ натхъуэдджхэмрэ лыкыуэ къащлауэ жалащ абыхэм. Лыкыуэхэм епсэ-лъащ Вельяминовыр. Ахэм генералым кыжралаш: «Абыклэ хуиты-ныгъэ имылэми, Урысейм дэри ди лъахэри тырку султланым дритауэ игъэлуаш. Дэ дыщхъэхуитщ, ди хуитыныгъэр тхъумэн щхъэклэ, лъы дгъэжэнуш, урысхэр Псыжъ зэпрыкыжыху, зауэр дгъэувылэнукъым, ди лъахэр яубыдын мурад ящлауэ къытлъемыжьэмэ, урысхэмрэ дэрэ дызэныбжьэгъунуш...» Лыкыуэхэм жэуап клэщлэ яритащ Вельяминовым: «Ди пащтыхъым и унафэр догъэзащлэ дэ, зауэм хэунахъуэхэмэ, зи лажьэр езы шэрджэсхэраш...»

Адыгэ лыкыуэхэм я псалъэм тепщыхъмэ, Урысей къэралы-гъуэм и къарур здынэсым хашъыкы щылагъэнукъым бгырысхэм а гъэм. Езы урыс генералхэми а гъэм я щыхъэплэ кыыхэхуагъэнкыым зауэм иджыри илъэс щэщыым нэблагъэклэ зэрызиукъуэдиинур, абы цыху куэди зэрихъынур, мылькушхуэ дыди зэрытекыуэдэнур.

Урыс дзэпщхэм я нэхъыбэм зэралъытэмклэ, сыт текыуадэми, зауэр и клэм нэгъэсын хуейт, бгырысхэр зэтекъутауэ; абыхэм уепсалъэурэ уагурылуэмэ, сату ядэпщлурэ къыдэпхъэхэмэ, нэхъ зыфлэзахи яхэтащ урыс дзэзешэхэм.

Шэрджэс лыкыуэхэм Вельяминовыр ткыбжъу щепсэля 1837 гъэм Кавказым щызауэ генерал Симборскэм убыххэр щыгъуазэ ищлауэ щы-тащ урысей пащтыхъым и унафэм. Езы Симборскэм убыххэм яхуит-хаш: «Зиусхъэн императорым и лэмыщлэ зифлъхъа нэужь, абы фыгъуэ къыфхудэклэунуш, мамыру фыпсэунуш, къайгъэрэ зауэ-банэрэ фяку къыхъужынкыым, Урысейм сату дэфщлэ хъунурэ зывужынуш, абы фи пщлэмрэ фи щыхъымрэ лъагэ дэхъунуш». Убыххэр нэгъуэщкыи къыгъэгугъащ генералым: «Фи хабзэхэм зыри хэлэбэнукъым, фи ди-нымкыи пэрыуэгъу филэнукъым». Адэкли: «Фи щхъэмрэ фи мылькумрэ фызыэрыхуитщ, сату вдэтщынуш, фи лэрыкхэр фэ вгъэу вусэхэмклэ фэщ хъунуш»...

А псор бгырысхэм хуащлэн папщлэ, ахэр еувэллэн хуейт кыпау-быд псоми (ахэр щызэхалъхъар Бытырбыхуш): лэщэр ягъэтлылауэ зауэр ягъэувылэн; аманатхэр къратын; бгырысхэм я деж кыуэсахэмрэ яубыдахэмрэ къратыжын; зауэр зэщлэзыгъэстхэмрэ абрэдджхэмрэ зы-хамыгъэхъэн; унафэщлэу кыыхуагъэу «урыс нэхъыщхъэм» и жылэм флэмыкын... Зэрынэрылгъагъуши, шэрджэсхэр генерал Симборскэм зыщыгъэгугъымрэ абыхэм Бытырбыху къапиубыдымрэ шурэ лъэсрэ я зэхуакут: Бытырбыху къажрилэр къащтамэ, вакъэ зэв зылатлэгъауэт бгырысхэм зэралъытэнур: зэрыгурылуэгъуэши, абы еувэлаккыым шэр-джэсхэр, ар дэнэ къэна, шэрджэсхэр Урысейм нэхъри пэжыжъэ ищлащ Бытырбыху къапиубыдам. Урыс дзэпщхэм а псор яхузэфлэкыххэну-тэккыым 1837 гъэм – шэрджэсхэр нэхъри кызыэщлагъэплъэн флэклэ.

Симборскэм жылам хуэфашэ жэуап къратыжаш убыххэм: «Хэт ди пщэ къыдэвгъэтлысхъэнур, абы и жылэм дыфлэклэ щлэмыхъунур сыт дэ? Ди хэкум фикыжи, зэуакыуэ дыныфхуэклэунукъым...»

Натхъуэдджхэм, шапсыгъхэм, абазэхэхэм я жэуапыр нэхъ щабэт, ауэ абыхэми лэщэр ягъэтлылтын ядаккыым. Махуэ къэси къебгъэрыкыуэ урысыдзэм пэури, 1840 гъэм хы лүфэм кыылауащыхъа быдаплэ зыбжанэ адыгэхэм зэхакъутащ. Абы и ужыклэ, лъэныкъуитлри зэрытемыгъакуэурэ илъэс пщыкыубгъу нейклэ зэпыуаккыым зауэр.

1859 гъэм и кIэм генерал Филипсонрэ абазэхэхэмрэ зэгурылуэри, зауэр ягъэувылащ. Абазэхэхэм затащ: абыхэм я дзэпщ Мухьэмэд-Iэмин урысхэм я IэмыщIэ зрилъхьащ. Я диныр, хабзэхэр, я хэкур къыхуагъанэмэ, зауэр яублэжынутэкъым абазэхэхэм – апхуэдэ псалъэ ятащ.

Абазэхэхэр зауэм зэрыхэкIам цыгуфыкIащ Бытырбыху е цыгуфыкIауэ фэ зытригъэуащ. Абы цымыгуфыкIар, уеблэмэ къыгъэуIэбжьар уеблэмэ зи жагъуэ хъуар урыс дзэпщхэрт: абазэхэхэм зата щхьэкIэ, зауэр игъэувыIэн мурад иIэтэкъым Кавказ армэм и дзэпщ нэхъыщхьэ генерал-фельдмаршал Барятинскэм. Абазэхэхэр къащыдэмызэуэжкIэ, адрей бгырыс лъэпкъхэр нэхъ хэгъэщIэгъуафIэ хъунут – ар ящIэрт урыс дзэпщхэми, адыгэхэм кIэ щратыпэнум нэхъри зыхуагъэхъэзыр хъуащ. Абазэхэхэм Iэщэр зэрагъэтIыльари я гуапэ хъуакъым – дзэр игъэблэрыгъынкIэ шынащ. Генерал Ольшевскэм итхыгъащ: «Мухьэмэд-Iэмин бзаджагъэ хуекIуауэ аращ, абы псалъэ къыдита щхьэкIэ, абазэхэхэм я нэхъыбэм затын мурад яIэкъым, уащIепсэлъэни щыIэкъым – дагъэплъэкъуэн фIэкI, къыкIынулакъым. Дзэм дежкIэ емыкIуэ абазэхэхэм уекIуауэ плъытэныр».

Шэрджэсхэмрэ урыс дзэпщхэмрэ, дапщэрэ зэпсэлъами, щызэгурымылуэм щхьэусыгъуэ иIащ: гущIэгъуншагъэр, лъы гъэжэнкIэ зэрызамыгъэнщIыр, зыр адрейм егъэлеяуэ зэрыхуэкъанлыр. Абы щыхьэт техуэр мащIэкъым.

«Нобэ бгырыс хьэдэ зыбжанэ къытIэрыхьащ, – итхыгъащ Филипсон. – Хьэдэхэм я щхьэр паупщIри, чэтэным кIуэцIалъхьащ. Щхьэ къэс Вельяминовым зы тумэнкIэ ещэху, итIанэ ЩIэныгъэхэмкIэ академием ирегъэхъ» Ар дыздэм етх: «Зэрихабзэу, Засс унафэ ищIри, хьэдэхэм я щхьэхэр пригъэупщIащ, ахэр здишэри, ар Прочнэ Окоп кIуэжащ. Абы и ужькIэ илъэс дэкIауэ, Засс Ставрополь сыщрихьэлIащ. Езыр зы Iэжьэм ист, Iэжьэ зыбжани и ужь итт. «Дэнэ уежэ, зиусхьэн, IэжьэкIэ пшэри сит?» – жысIэри сеупщIащ. «Вельяминовым деж сокIуэ», – жиIащ генералым. Iэжьэхэм ярылтыр сигъэлыгъуащ: ахэр щхьэ къупщхьэ цэ ныкъуэ хъурт... Си гур къекIуащ...»

А псор щIэстхыр бгырысхэр лъыгъажэ зауэм хэзыдза дзэпщ къанлыхэм гущIэгъуэ зэрахэмылъям щыхьэт техуэу куэд зэрыщыIэртщ, абыхэм зэрахьа лейми къыхэкIащ и нэм нэсыху бгырысхэм Iэщэр зэрамыгъэтIыльар. Шэрджэсхэр абы зыхуишар дощIэ псоми: зауэм къелахэм хэкур ябгынэн хуейуэ ирахулIащ.

Шэрджэсхэр (кIахэ адыгэхэр) я хэкум игъэкIын хуейуэ япэ зыукъуэ-дияр Кавказ корпусым и штаб нэхъыщхьэм и Iэтащхьэ Милютин Дмитрийщ. 1857 гъэм абы итхаш: «Ахэр (шэрджэсхэр) Дон гъэлэпхъуэн хуейщ, сыту жыпIэмэ Ставрополь губернэм щIы нэщI щыIэкъым, ахэр абы дгъэлэпхъуэрэ къэзакъхэм я щIыб дэдгъэтIысхьэмэ, ди мурад нэхъыщхьэм, – абыхэм я лъахэм къэзакъхэр къыщэбэкI тщIын зэрыхуейм – нэхъри пэлэщIэ дыхуэхъунуэ. Ахэр Дон дгъэлэпхъуэу абы щыдгъэзэгъэн хуейщ. Апхуэдэ мурад дызэриIэр бгырысхэм ящыдобзыщI, щыдгъэлэпхъуэну пIалъэр къэсыху».

Кавказ корпусым и дзэпщ Барятинский Александр акъылэгъуэ дэхуэащ Милютиным: «Лъэпкъ жыIэмыдалуэхэм гущIэгъуэ щIахуэтщIын щхьэусыгъуэ дилэкъым, абыхэм я щIыр къытетхын хуейщ, къэралым и фейдэ хэлъщи».

Кавказ комитетыр (Бытырбыху) арззы техуакъым Милютинымрэ

Барятинскэмрэ кыыхалъхъа луэхум. Абы хэлпъа нэужь, Комитетым чэнджэщ кыыхилъхъащ: «Хэкум пащ! зэрыщымылэм дыщыгъуазэщ (адыгэхэрщ зи гугъу ящ!ыр – Ред.), абы кыыхэк!к!э, шэч кыыщ!ытепхъэн щы!экъым Дон губгъуэм лэпхъуэ нэхърэ (адыгэхэм) л!эныгъэр нэхъ кыызэращтэнум. Лъэпкъхэр дэнэ къэна, унагъуэ щхъэхуэхэри пхуеувэл!энукъым абы, а щык!эмк!э ахэр къэбгъэдэл!уэфынукъым, зэ-тумыукауэ. Апхуэдэ мурад яхуэпщ!рэ я ужь уихъэмэ, псори кыызэрылэ-тынурэ кыитпэувынущ, уеблэмэ я плэ ит!ысхъэжа лъэпкъхэри гъусэ яхуэхъунущ абыхэм».

Апхуэдэ псалъэмакъ кыыщыхъеям Шэшэнымрэ Дагъыстанымрэ зауэр щыувыла щык!этэкъым – илъэсит! дэкла нэужьщ Щамил зыщитар (1859 гъэм). Бытырбыху дэс лыщхъэхэмрэ къулыкъуц!эхэмрэ зыщышы-нар аращ – бгырыс лъэпкъ псоми я къарур зэщ!агъэу!энырщ. Лыщхъэ-хэм, дауи, къагурылуэрт бгырысу хъуар ззувал!эрэ дзэм кыпэувамэ, абы кърик!уэнк!э хъунур. Статс-секретарь Головин Александр 1858 гъэм гъатхэлэ мазэм Милютиным хуитхащ: «Зауэм хуэщ!ауэ зауэ! мин 300 зы!ыгъыфын къэрал дунейм тет, абы илъэс къэс мин щэщ!и хэщ!у? И хэхъуэм и !ыхъэ ханэр абы тезыгъэк!уэдэфын къэрал щы!энк!э хъуну?!»

Зауэ к!ыхъыр кыитехъэлъауэ, Урысейм и къарур к!уэ пэтми зэры-щ!эк!ыр къагурылуэрт къэрал лыщхъэ куэдым, зауэр гъэувылэн хуейуэ и чэзу зэрыхъуам шэч кыитрахъэртэкъым абыхэм – Бытырбыху ар нэхъ ф!эзахуэу кыыщ!эк!ынут а зэманым, ауэ ар дзэпщхэм я тхъэк!умэ ирагъэхъакъым.

Адыгэхэри абы хуэхъэзыр хъуагъэнутэкъым асыхъэтым – щхъэу-сыгъуэхэр мащ!этэкъым: шэрджэсхэм дежк!э лупщ!тэкъым зауэ къезы-щы!ыла къэралыгъуэм бгъэдэлъ къарур зыхуэдизыр, кынэмыщ!ауи, ахэр ягъэжакъуэрт, кыызэщ!агъэст зэпытт инджылыз т!асхъэщ!эххэм. Кавказ армэм и дзэпщ Барятинскэри абы и генералхэри зэщэр арат: зауэр нэхъри зэщ!эгъэплъауэ, бгырысхэр абы нэхъ куууэ хэшэн – ит!а-нэ ахэр зэтебукли я хэкур ебгъэбгыни хъунут, псори езы бгырысхэм я зэрэнк!э къэхъуауэ бгъэлуэ.

1860 гъэм къащтащ адыгэхэр зытеунэхъуа унафэр. Абы теухуауэ Милютиным итхыгъащ: «Псыжь адрыщ! (Шэрджэсым – Ред.) зауэр зэ-рыщек!уэк!ын хуей щык!эмк!э я акъыл зэтехуакъым генерал-лейтенант Филипсонрэ граф Евдокимовымрэ. Филипсон зэрыжилэмк!э, Къухъэплэ Кавказым щыпсэу лъэпкъхэмрэ Къуэк!ыплэ Кавказым исхэмрэ зэплъыт хъунутэкъым, Шэшэнымрэ Дагъыстанымрэ щедгъэк!уэкла зауэм хуэ-дэ кыыщезэгъынутэкъым Шэрджэсым, псом хуэмыдэу шапсыгъхэмрэ убыххэмрэ я деж – абыхэм дахуэпхъашэмэ, европей къэралхэр, псом япэрауэ, Инджылызыр, зауэм кыыхыхъэнк!э зыхуэлуа щы!этэкъым. Фи-липсон зэрилъытэмк!э, Къухъэплэ Кавказым ис лъэпкъхэм дахэк!э да-гурылуэн, къэдгъэдэл!уэфын хуейт, Тыркум дащ! сатумкли я хабзэхэмкли дапэрымыуэ. Илъэс щэщ! хъуауэ къулыкъуэ щэщ!э Кавказым Филипсон Григорий, ауэ иджыри къэс кыыгурылуакъым бгырысхэм дахэк!э уазэ-рыхэмызэгъэнур, къэбгъэдэл!уэхэу фэ зытрагъауэми, гува-щ!эхами, кыызэропщ!ыжынур».

Си гугъэмк!э, Филипсони ф!ыуэ кыыгурылуэрт шэрджэсхэр къэгъэ-дэл!уэгъуаф!э зэрымыхъунур – абы зэман зэрыхуейр. Шэрджэсхэм я хъэл-щэным, я хабзэхэм, я псэук!эм куууэ щыгъуазэ хъуа ц!ыхут ге-

нерал-лейтенант Филипсон. Илъэс тлощӀрэ тхурэ шрихаш абыхэм я щыналъэм. Абы шэч къытрихьэртэкъым, уахуэмыпхъашэмэ, захуагъэ яклэлъызепхъэмэ, шэрджэсхэм уазэрыхэзэгъэным (1859 гъэм ар ягурыуауэ шытащ абазэхэхэм – лэцэр яригъэгъэтӀылын хузэфӀэклащ епсальэурэ; ахэр иужьклэ зауэм хыхъэжын хуей хъуамэ, зи лажьэр Филипсонкъым, – абы и псальэм емыдэлауа урыс дзэлӀхэрц).

Милютиным адэклэ етх: «Филипсон и ужьклэ къэпсэлъащ граф Евдокимовыр. Мор зэрыщыуэр псоми я фӀэщ ящищын хузэфӀэклащ графым, дзэпщми фӀэкъабыл, езыри зыхуэлажьэ луэхур пхигъэклащ: бгым къихуауэ, шэрджэсхэр е къэзакъ жылагуээхэм я щыӀб дэгъэтӀысхъэн, е Тыркум гъэлэпхъуэн хуейщ. Зэрыгурылуэгъуэщи, граф Евдокимовым и псальэм еувэлӀащ псори, къэнэжар ар зэдгъэхулла зэрыхуэну лэмалхэр убзыхун хуейуэ аркъудейрт».

Шэрджэсхэм я унафэр лупщӀ дьдэ щыхъуар пащтыхь Александр ЕтӀуанэр 1861 гъэм и бжьыхъэм Кавказым щыкӀуам щыгуэщ. А гъэм и сентябрь мазэм и 16-м пащтыхьым луцӀащ абазэхэхэм, убыххэм, шапсыгъхэм я лыкӀуэхэр. Милютиным и гукъэкӀыжхэм дыкъыщоджэ: «Урыс императорым и пащхъэ ихъащ Бэрзэдж лъэпкъ цӀэрылуэм ящыц зы. (Зи гугъу ищӀыр убых дзэпщ Бэрзэдж ДжырандыкӀуэщ. – Ред.). Абы и псальэм и ужьклэ, абазэхэ тхъемадэхэм ящыц зым пащтыхьым иритащ абазэхэхэм къабгъэдэкл тхыль. Тхыльым зэрыратхамклэ, урыс пащтыхьым и лэмыщӀэ зралъхъэн мурад ялэт абазэхэхэм, абы игъащӀэклэ хуэпэжын щхъэклэ; абазэхэхэр хуцӀегъуэжат зэрымыщӀагъэклэ иджыри къэс зэрызуам... Пащтыхьым зэрелъэлури иратхаш тхыльым: Лабэ псым къыщыщӀэдзауэ бгыщхъэм нэс, Псыжьэр шапсыгъхэмрэ яку дэль щыналъэр памыубыдыну, я хэкум быдаплэ кърамыщӀыхьыну, хамэ жылагуээхэр кърамыгъэтӀысхъэну, гъавэ щӀаплӀэхэм зэран хуэхуэ гуэгухэр ямыщӀыну. Абазэхэхэр щӀэлъэлуащ Псыжь адрыщӀ урысхэм я деж кӀуэса пщылӀхэмрэ унэлутхэмрэ къратыжынуи. Шэрджэс лыкӀуэхэм пащтыхьым жэуап кӀэщӀ къаритащ: ди лэмыщӀэ зыкъифлъхъэнымэ, къытпэзубыдлауэ фхуэздэнукъым, фи луэху зытетынумрэ фи псэукӀэ хъунумклэ унафэ яхуэсщӀащ си дзэпщхэм. Лъэлу гуэр филэмэ, ар граф Евдокимовым ефхъэлӀэ».

Милютиным зэритхымклэ, «бгырыс лыкӀуэхэм ягу зэгъакъым пащтыхьым къарита жэуапымклэ. Абы щыгуэазэ щыхъум, бгырысхэр къызэрыгъэгубжьащ, зызытын мурад зилахэми лъэныкъуэ зрагъэзыжын хуей хъуащ. Убыххэмрэ шапсыгъхэмрэ унафэ ящӀащ – зауэр яублэжу, и кӀэм нэсыху, увылэ ямылэну. Абазэхэхэм Евдокимовым иджыри зэ епсэлъэху залэжьэмэ нэхъ къащтащ. Зэрыгурылуэгъуэщи, Евдокимовым аргуэрэ зыхуагъэза щхъэклэ, къикӀа щылӀэкъым.

Абдеж кӀэ щигъуэтащ лъэныкъуитӀри арэзы зытехуээн унафэм шыгугъахэм я жэрдэмым.

Милютиным и гукъэкӀыжхэм ущыхэплъэклэ, гу лъыботэ ар зыщымыгуэазэ (е ибзыщӀ) гуэрхэри луэхум зэрыхэлъам. Шэрджэс тхъемадэхэмрэ урыс пащтыхьымрэ 1861 гъэм щызэхуэзам щыгуээ луэхум нэгъуэщӀ унафи тращӀыхьынкӀэ хъуну зэрыщытар къыхоц тхыгъэ гуэрхэм. Зи гугъу сщӀыр Венюков М. И. къызэринэклэ «Кавказ гукъэкӀыжхэрц» (дунейм къыщытехьар 1880 гъэрц).

«Куэд зыщымыгуэазэ луэху гуэрым и гугъу сымыщӀын слъэкӀынкъым, – итхыгъащ Венюков М.И. – Кавказым нэса нэужь, бгырыс

тхьэмадэхэм захуигъазэу епсэлъылэн мурад ищлащ пащтыхьым. Си гугъэмкIэ, абы шыгъуэ унафэ белджылы гуэри щылакъым бгырысхэм ятеухуауэ, – адыгэхэр я лъахэм ихун хьэмэ ар къыхуагъэнэн хуей, быдаплэхэм фIэмыклауэ? «Александр II и тетыгъуэм и тхыдэр» (1871 гъэ) щыхьэт зэрытхьуэмкIэ, абы и правительствэм бгырысхэр я лъахэм ихун мурад илагъэнукъым. А «Тхыдэм» дыщрохьэлIэ: «Бгырысхэр я хэкум ипхун щхьэкIэ, абы куэд дыдэ зэрыхэклиуэдэнумрэ зэрытеклуэдэнумрэ егупсысагъэнщ... Бгырыс лыкIуэхэм щепсальэм, пащтыхьым яжрищ я хабзэхэмрэ я мылькумрэ зэрыхэмыIэбэнулар, гулътэ зэрыхуащIы-нур, быдаплэхэр зытращыхьа щIым фIэки зрафIэмыкIуэдынур, а псом щхьэкIэ паубыдынури зыщ: бгырысхэм гъэр ящлахэмрэ абыхэм я деж кIуэсахэмрэ къратыжынырщ. Сыт хуэдэ жэуап бгырыс тхьэмадэхэм къратар? ЕтIуанэ махуэм абыхэм (пащтыхьым) къыхуахьащ ахэр зыхуей псори зэрыт тхыль – урысыдзэр Псыжьрэ Лабэрэ икIэщIыплэкIэ зэпрыкIыжын – къагъэувырт бгырыс тхьэмадэхэм». Ар пэжщ, ауэ пэж псор хэлущIылу ищлакъым а хьыбарыр къэзылуэтэжам – луэхум и пэжыплэм зэрышымыгъуазэм къыхэклагъэнщ. Сэ сышыгъуазэщ абы.

Шэрджэс лыкIуэхэр пащтыхьым хуэза нэужь, граф Евдокимовыр гузэвэгъуэ хэуащ: Iэщэр ягъэтылърэ Урысейм и IэмыщIэ зралъхьэмэ, ахэр я лъахэм къранэнкIэ шынащ. Генералым и мурадыр нэгъуэщIт: бгым зы шэрджэси къимынэн – арат зыщIэзэур. Евдокимовыр бзаджагъэ хуекIуащ: и дзэлIхэм ящыщ полковник Абдеррахман жэщым бгырысхэм я деж игъэклиуащ, ахэр игъэжэкъуэн щхьэкIэ. «Хэвгъэзыхьэмэ, пащтыхьым сытри къыфхуищIэнууш, – яжриIэрт Евдокимовым бгырыс тхьэмадэхэм. – Пащтыхьым пэубыд дзэр Лабэрэ Псыжьрэ зэпришыжын, хы Iуфэм Iуащыхьа быдаплэхэри яригъэкъутэжынууш...» Евдокимовым и чэнджэщым игъэжэкъуащ шэрджэсхэр, абдеж къыщыкъутащ я луэхур – зэщэр къехьуллащ генералым».

Венюков и псалъэм уи фIэщ мыхьун хэлъкъым. Александр ЕтIуанэм имыльагъулпIэр илэтэкъым Урысейм и къарур зауэ кIыхьым зэрыщIихар, абы мылькушхуэ зэрытекIуадэр. Шэрджэсхэр уи IэмыщIэ иплъхьэн щхьэкIэ, дяпэки зауэм Iэджэ зэрыхэклиуэдэнур къыгурылуэ хьунт пащтыхьым, ауэ ар къафIэлуэхутэкъым дзэпщхэм, шэрджэсхэм кIэ иратын мурад ящIати, абы текIынутэкъым ахэр. Императорым нэгъуэщI мурад гуэр илауэ хуэбгъэфащэмэ, егъэлея хьун ди гугъэкъым.

Дауи щрети, шэрджэсхэр иджыри къэс зытетам тетыж хьуну къыщIэклинутэкъым – абы ирихулат езы зэманми. ТIум я зыр къыхахын хуей хьунут шэрджэсхэм: е Урысейм хуэм-хуэмурэ гьунэгъу зыхуащIын, е я щхьэр зауэм халъхьэн – нэгъуэщI хэклиплэ ялэжакъым а лъэхьэнэм. ЕтIуанэращ я натIэ кърикIуар – аращ зытекIуэдэжар; Урысейми фIы къыхудэклиуакъым абы.

Шэрджэсхэм насыпыншагъэ иныр къалъыкъуэкIын щхьэкIэ лъэки къыгъэнакъым Евдокимовым. Хэт ар езыр – шэрджэсхэм апхуэдиз лейр езыха генерал къанлыр?

Дэ дышыгъуазэщ ар Наурскэ станицэм (Шэшэным) къызэрыщальхуам. Къэзакъ унагъуэ хуэмыщIащ къызэрыхьуар. И адэм илъэс 29-кIэ дзэм езыри хэту къулыкъу щыщIащ прапорщик хьуху. Дагыстаным цызауэурэ, штабофицерым нихусащ. ЛыгъэншэкIэ уеджэнтэкъым, нэгъуэщIхэм ялъ игъажэурэ, езыри зыбжанэрэ улэгъэ хьуащ. Бгырысхэращ зэрысабий лъандэрэ бийуэ илар – ятеплэ хьуртэкъым абыхэм, ар ики

зэи ибзыщлактым. Цыху ябгэт, гуцлэгъуншэт – абы щыхъэт тохъуэ и гъусэу зэуахэр.

Евдокимовыр зэрылэбжьанэ флейри клэзонэ ахъшэм зэрыхэлэбэри ящлэрт, итлани хуагъэгъурт. Генералыр клэзонэ ахъшэм хэлэбэныр зэри-мыжагъуэр щыжралэм, фельдмаршал Барятинскэм жэуап къаритыгъащ: «Слэжь-тлэ? Куэд хуэшхын? Мелуан ныкъуэ, мелуан, уеблэмэ мелуанит. Урысейм хуэдэ къэралым дежклэ сыт мелуанитыр зищысыр? Сэ абы Кавказыр къысхуизэунуш, араш псори хуэбгъэгъу щлэхъунур: Кавказ зауэм клэ игъуэтмэ, урыс мелуан дапщэ псэууэ къэнэнур?..» Дзэпщым ищлэрт зауэм, нэхъ белджылыуэ жыплэмэ, шэрджэсхэм, клэ ептын щхъэ-клэ, Евдокимовым хуэдэ дзэлл гуцлэгъуншэ уилэн зэрыхуейр...

Мы тхыгъэр зэрыдублам, геноцид луэхум, тебгъээзэжмэ, хэкум щрахум щыгъуэ шэрджэсхэм клэлъызэрахъа леймрэ залымыгъэмрэ зэбгъэпщэн бгъуэтынуктым – ар къалэжьбатэктым адыгэхэм, ялэ щлэбгъэжэн, я хэкур нэщл щлэпщын лажыи ябгъэдэлъактым.

Адыгэхэм я нэхъыбаплэр, – тхъэмадэхэмрэ нэхъ хуэщлэхэмрэ нэмыщл, – шэджэладжэ зэтэхъуауэщ Тыркум зэрылэпхъуар. Абхъаз щлэныгъэлл цлэрылуэ Дзидзарие Георгий етх: «Хъэжрэтхэм я мылкъур пудыбзэу ящэн хуей хъуащ. Ар къызыхэклар бгырысхэм Тыркум лэщэ ирахъэн, я лэщыр хым зэпрашын къызэрыхуамыдарщ». Хым лэщ зэпрырагъэшахъым урыс дзэпщхэми. Зэпрашын мурад ялами, ар къай-хъулэнутэктым шэрджэсхэм.

Академик Дзидзарие зэритхымклэ, я дунейр наплэзыплэм къатекъутэн я гугъактым бгырысхэм, араш я мылкъур и нэм нэсыху щламыщар. Апхуэдэ пэмыплъауэ ешхуэр къащытепсыхэм, нэгъуэщл къахуэнэжактым – игъащлэм зэрагъэпэщар пудыбзэу ящэн хуей хъуащ: шы-уанэ зетельым и уасэр сомитху-тумэнитклэ, нэхъапэм сом 200–300 зи уасэу щыта сэшхуэ дэгъуэр тумэни 3–4-клэ. «Игъащлэ лъандэрэ зэрахъа лэщэр, ямыщэн щхъэклэ, хым хэзыдзи урихъэллэрт».

Тыркум лэпхъуэн и пэклэ хы луфэм щызэтрихъащ бгырыс мин лэджэ, абыхэм ятелъа хъэзабыр урысхэми хамэ къэралхэм къыклахэми я нэгу щлэклащ. «Хы луфэр ясеят бгырыс хъэдэхэмрэ зи псэм еджэ насыпыншэхэмрэ, абыхэм яхэплъагъуэрт кхъухъхэм пэплъэурэ зи гур зэщыуа цыху гужъеахэр», – итхыжащ а гукъутэгъуэр зи нэгу щлэклахэм ящыщ зым.

Евдокимовым и унафэр флэкыплэ зимылэ хъуати, шэрджэсхэр бгым кърахухуэрэ тенджыз луфэм кърахуллэрт, ауэ апхуэдиз мин бжыгъэр псым зэпрызышын кхъухъ щлэх къалъэлэсактым. Абдеж къащытепсыха насыпыншагъэр къызыхэклахэм ящыщ ар.

А насыпыншагъэм и шапхъэ куэд къэпхыфынуш.

«Последняя борьба с горцами на Западном Кавказе» тхыгъэр («Кавказский сборник». 1877, Т. II) къызызынэкла Дроздов И. щыхъэт тохъуэ: «Гъуэгуи щытлэгъуам уи гур егъэуэ: хъэхэм зэхачэтхъа сабийхэм, цыхубзхэм, лыжь-фызыжьхэм я хъэдэхэр тенджыз луфэм щикъухъащ. Зи лъэм зэрихъэжыр мащлэщ, къарууншэ зэтэхъуащи, абыхэми хъэр къахуэлъэщ... Тырку шкиперхэр апхуэдизклэ нэпсейщи, адыгэхэр кхъуафэхэм ирагуэ, луфэр къабгына нэужь, сымаджэ къахэхъуащлэмэ, псым хадзэ... Гъуэгу техъам я зэхуэдитлэ нэсагъэнуктым Тыркум. Апхуэдиз зи инагъ насыпыншагъэ цыхум зэи къатепсыхагъэнуктым».

Араш Берже Адольф, Абрамов Яков сыми, нэгъуэщл лэджэри щы-

хьэт зытехъуэр. «Шэрджэсхэм я хэкуращ Урысейр зыхуейр, езыхэм хуэныкъуэкъым» жызылауэ щыта генерал, щлэныгъэллэ Фадеев Ростислав иужьклэ зиумысыжауэ щытащ «я лъахэм щрахум шэрджэсхэм лей куэдыщэ зэрырахамклэ».

Къыумыгъэхъун плъэклынутэкъэ а насыпыншагъэр – шэрджэсхэм я хэкукътэр? Абы жэуап етыгъуафлэкъым. Сэ зэрыслъытэмклэ, Кавказ зауэр зэхэзыубла урыс дзэпщхэм къыхахари зытемыклари гъуэгу нэхъ пхэнж дьдэрщ – абы теунэхъуащ шэрджэсхэр, Урысейми мыгъуагъэ куэд къыхудэкъуащ.

«Къэхъуар къэхъуащ, абы пхуещлэжынулакъым» жызылэхэр сфлэзахуэкъым сэ. Ар пфлэзахуэмэ, щлэпхъаджагъэ зылэжьахэм жэуап яхьын хуэмейуэщ зэрыплъытэр. Тхыдэм псори зэригъэзэхуэжауэ, абы тебгъэзэж мыхъуну плъытэмэ, хэт-тлэ къуаншэр?

Къуаншэмрэ лей зезыхьамрэ я цлэ къиплэуэ хъунуш. Иджыри зэ къытызогъэзэжри жызолэ: шэрджэсхэм геноцид зэрыращлэлам шэч хэлъкъым – ар пхущлэхъумэнукъым, къэралым зиумысыжын хуейщ абыклэ.

ГОРДИН Яков,

тхыдэ щлэныгъэхэм я доктор.

(«Звезда» журнал, Санкт-Петербург, 2007 гъэ, №12).

Жульгурэм и лъахэм

ПСАЛЪЭХЭМ Я ЗЭКІЭЛЪЫКІУЭКІЭМ АДЫГЭБЗЭМ ЦАГЪЭЗАЦІЭ МЫХЪЭНЭР

Псалъэхэм я зэкІэлъыкІуэкІэм мыхъэнэшхуэ илэщ, жыплэр тэмэмү убзыхуа хъун папщІэ. Абыхэм я зэкІэлъыкІуэкІэм языныкъуэ бзэхэм икъукІэ къалэн ин цагъэзащІэ. Ахэм я мыхъэнэр нэхъ цыкІу щыхъуи цыІэщ. Псалъэм папщІэ, урысыбзэм псалъэ зэкІэлъыкІуэкІэм къыщегъэлгагъуэ актуальнэ члененэм и щыкІэр. Коммуникативнэ къалэнхэм нэмыщІ, псалъэ зэкІэлъыкІуэкІэм а бзэм щегъэзащІэ стилистикэм ехъэлІа Іуэхухэри. Ауэ а Іэмалыр урысыбзэм къэгъэсэбэпа щыхъуркъым синтаксисым епха зэпыщІэныгъэр къыгъэлгагъуэу, сыт щхъэкІэ жыплэмэ урысыбзэм и флективнэ ухуэкІэр инщ, Іэмал куэди зэрегъэкІуэкІ.

Абы ещхъкыым инджылыбзэр, псалъэ зэкІэлъыкІуэкІэм абы синтаксис зэпыщІэныгъэхэр къыщегъэлгагъуэ, икІи зэрыщытын хуейм тещІыхъауэ, я увыплэр быдэу яІыгъщ.

Псалъэ зэкІэлъыгъэкІуэкІэм елъытауэ, ди бзэр зи гугъу тщІа мо бзитыр зыщыщ гупхэм хиубыдэкъым.

Адыгэбзэм псалъэ зэкІэлъыкІуэкІэм къалэн зэхуэмыдищ щегъэзащІэ: синтаксис зэпыщІэныгъэр къызэригъэлгагъуэр, коммуникативнэ, нэгъуэщІу жыплэмэ, псалъэ зэкІэлъыкІуэкІэм актуальнэ члененэр зэригъэбелджылыр. Ещанэ къалэныр елъытащ стилистикэм.

Псалъэ зэкІэлъыкІуэкІэхэм я дэтхэнэ къалэнми кІэщІу дыккъытеувыІэнщ.

1. Синтаксис зэкІэлъыкІуэкІэм адыгэбзэм щигъэзащІэ мыхъэнэр.

Псалъэ зэкІэлъыкІуэкІэм адыгэбзэм щигъэзащІэ къалэн нэхъыщхъуэ къэплъытэ хъунуц абы синтаксис зэхушытыкІэм ехъэлІауэ псалъэхэм я зэхуаку дэлъыр къызэригъэлгагъуэр. Синтаксисым епха къалэныр псалъэ зэкІэлъыкІуэкІэм щегъэзащІэ индефинитнэ ухуэкІэм тету зэхэува псалъэухам. Псалъэм папщІэ: **мыщэ дыгъужь фІэбэлацэщ, нанэ дадэ хуэпщэфІащ, жэм лъакъуэ шкІэ иукІырккъым.**

Мыпхуэдэ псалъэухахэм субъект къэзыгъэлгагъуэ псалъэри, объектм ехъэлІа псалъэри зы щытыкІэм иту къокІуэ. Объектымрэ субъектымрэ я мыхъэнэр зэлъытар, ахэр зэрызэщхъэщыкІыр абыхэм псалъэухам щалыгъ увыплэрщ. Абы и щапхъэу щІэныгъэлІ Тау Хъэзешэ къехъ: **«Іэбузед Хъэсэн Исмэхьил хуишаш. Мухъэмэд Хъусен здишаш».**

Зи гугъу тщІы псалъэ зэкІэлъыкІуэкІэмкІэ псалъэухам и пкъыгъуэхэм яку дэлъ синтаксис зэпыщІэныгъэхэр къэгъэлъэгъуа мэхъу. Мыпхуэдэм деж псалъэхэм псалъэухам щалыгъ увыплэр яхъуэж хъуркъым, сыт щхъэкІэ жыплэмэ, псалъэухам и мыхъэнэр зэхъуэкІа хъунуц.

Синтаксисым елъытауэ псалъэ зэкІэлъыкІуэкІэм мыхъэнэ щалэщ атрибутивнэ комплексхэми: **щэ дагъэ, хадэ дахэ, удз гъэгъа хужь.**

Мы псалъэ зэпхахэм хэтхэм я увыплэхэр пхъуэж хъуркъым. Ар псалъэ зэкІэлъыкІуэкІэм синтаксисым и къалэн игъэзэщІа зэрыхъум и

нэцэнэ нэхъыщхъэщ. Ауэ кыжьылэпхъэщ псалъэухам определенэу хэт псалъэхэр зэм и пэмкIэ, зэм и кIэмкIэ кышыкIуэнкIэ зэрыхъунур.

Псалъэ зэпхахэм определенэр и ужь иту кьокIуэ: **куэбжэ удзыфэ, уафэ къашхъуэ, сыхъэт ин, жыг баринэ.**

Псалъэ зэпхахэм определенэр япэ иту кышыкIуэм и шапхъэхэр: **дыгъуасэрей махуэ, дыщэ сыхъэт, гъуцI куэбжэ, пхъэ лошкIэ.**

Дэнэ деж кышыдыхъами, атрибутивнэ псалъэ зэпхахэм я нэхъыбэм хэт определенэхэм увыплэ хэубыдыкIа ялыгъщ. Ауэ а увыплэр кыыхэынымыкIэ мыхъэнэр щхъэусыгъуэ зыбжанэм епхаш. Япэрауэ, определенэу къакIуэр зыщыщ псалъэ лъэпкъыгъуэм. ЕтIуанэрауэ, синтаксисым и ухуэкIэм. Ещанэрауэ, синтаксис конструцэхэм хыхъэ псалъэхэм яку дэл зэпыщIэныгъэхэм.

ДыкIэлъыплъынщ псалъэхэм атрибутивнэ комплексым шаубыд увыплэм. Зи щытыкIэр къахутэ предметыр къэзыгъэлыагъуэ псалъэм определенэр япэ иту кьокIуэ а определенэ псалъэр щыIэцIэу щытмэ: **жыг хадэ, жыг тхъэмпэ, уэс дадэ, дыху сабын.**

Определенэу къакIуэ псалъэр относительнэ плъыфэцIэу щытмэ, мыпхуэдэу зыкIэлъахъ: **нобэрей дыгъэ, ищхъэрэ къуажэ, дыгъуасэрей газет.**

Определенэр зэрабж бжыгъэцIэ «зы» жыхуилэрауэ щыщытым деж, псалъэхэр зэрызэкIэлъыкIуэр: **зы къуажэ, зы сыхъэт, зы лъыжь, зы унэ.**

Дэтхэнэ увыплэр ялыгъми, атрибутивнэ псалъэ зэпхахэм я нэхъыбэм хэт определенэм увыплэ хэубыдыкIа иIэщ. Ауэ, зэрыжытIаши, увыплэхэр тэмэму зэкIэлъыхъауэ кыыхэыныр щхъэусыгъуэ зыбжанэм ехъэлащ. Псом япэрауэ, ар елытащ определенэу къакIуэ псалъэр зыщыщ псалъэ лъэпкъыгъуэм.

Псалъэ зэкIэлъыкIуэкIэм бзэм и синтаксисым ехъэлауэ игъэзашцIэ къалэнхэр тцIэн хуей щIэхъур адыгэбзэм и зэхэлъыкIэм склоненэм зыужынынгъэшхуэ зэрыщымыгъуэтырщ. Абы кыыхэкIкIэ формантхэу «р», «м»-хэм падежхэм я къалэнри белджылагъ мыхъэнэри кыызэрагъэлыагъуэрщ. Адыгэбзэм псалъэхэм псалъэухам цагъуэт увыплэр елытащ глаголым, абы щхъэ префикс куэд зэрыпыувэм, нэгъуэщIу жыплэмэ, адыгэ глаголыр полиперсональнэу зэрыщытым. Номинативнэ гъэпсыкIэм тету зэхэлъхъа псалъэухам мыпхуэдэ зэкIэлъыхъыкIэ яIэщ: подлежащэр именительнэ падежым иту псалъэухам и пэм кыышахъ, абы и ужьым иту кьокIуэ лъэмыIэс глаголыр. Псалъэм папщIэ: **зепеуэр иухаш куэдрэ емыкIуэкIу. ЩIалэр машинэм къикIыжащ. Сыхъэтыр хуэму макIуэ.**

Эргативнэ гъэпсыкIэ зилэ псалъэухахэм нэгъуэщI псалъэ зэкIэлъыхъыкIэхэри хыдолъагъуэ: «субъект – объект». Эргативнэ ухуэкIэм, объект нэхъыщхъэм нэмыщI, кIэрыдзэн объектхэр иIэу къэкIуэнкIэ мэхъу. Апхуэдэм деж глаголым пыувэ щхъэ префиксхэм я къэкIуэкIэм къегъэлыагъуэ субъектымрэ объектымрэ я зэкIэлъыкIуэкIэр. НэгъуэщIу жыплэмэ, эргативнэ ухуэкIэм субъектымрэ объектымрэ яку дэл зэпыщIэныгъэр морфологие елытакIи къэгъэлыагъуа мэхъу. Номинативнэ, эргативнэ конструцэхэми нормэу къэдгъэлыагъуа псалъэ зэкIэлъыкIуэкIэм елытауэ псалъэухахэр бзэм къэгъэсэбэпа щохъу. Псалъэм папщIэ, эргативнэ конструцэм псалъэхэр кышыкIуэнкIэ хъунуш мыпхуэдэу: «объект – субъект – предикат».

Къэпсэлъыныгъэм апхуэдэ псалъэ зэкIэлъыкIуэкIэм дыщрихъэллэр

псалъэхэм я къэкълуэкълэм коммуникативнэ, синтаксис къалэн шигъэзащлэм и дежщ.

Адыгэбзэм зы мыхъэнэр ухуэклэ зэхуэмыдэ зилэ псалъэухаклэ къэлэуэ-та щыхъу шылэщ: цлэрэ (именнойрэ) причастнэрэ. Абы теухуауэ бзэ щлэныгъэлл Урыс Хъэталлий етх: «Щылэцлэр е цлэпапшлэр подлежащэу зыхэт псалъэуха къызэрыклэуэм, цлэ (именной) гъэпсыклэ зилэклэ дызэджэм, и подлежащэр сказуемэ щлауэ, абы шыгъуэми сказуемэр причастие е причастнэ обороту щыт подлежащэ щлауэ бгъэпс мэхъу псалъэухар: зы коммуникативнэ мыхъэнэр гъэпсыклэ зэтемыхуэклэ къэлэуэта мэхъу. Апхуэдэ ухуэкълэм причастнэ гъэпсыклэклэ уеджэ хъунуш. Адыгэбзэм куэд дьдэрэ къегъэсэбэп причастнэ гъэпсыклэр. Псалъэм папщлэ, **Бетлал усэ итхащ** – темэр подлежащэу щыт **Бетлалщ**, ремэр **итхащ** сказуемэр аращ. Егъапщэ: **Бетлалщ усэр зытхар**. Мыбы темэр сказуемэу щыт **Бетлалщ**, ремэр подлежащэу **зытхар** аращ.

Причастнэ гъэпсыклэр хэгъэгъуэщэн хуейкъым зэблэдза пкъыгъуэ гъэувыклэ зилэ псалъэухам – инверсием. Зэгъапщэ: **Бетлалщ усэр зытхар** – **Итхащ усэр Бетлал**. Причастнэ гъэпсыклэм деж реальнэ субъектыр грамматическэ сказуемэ зэрищлым ара хелэтыкл, и мыхъэнэр егъэлъэщ.

Цлэ (именной) гъэпсыклэ зилэ псалъэухам хэт и пкъыгъуэхэм я увылэр мыпхуэдэу къэбгъэлыагъуэ хъунуш: П – О – Д – С. П – подлежащэщ, О – определенэщ, Д – сказуемэр зыгъэбелджылы, абы епха пкъыгъуэ етлунэхэрщ, С – сказуемэщ. Мыпхуэдэ псалъэ зэкълэтыкълуэкълэр бзэм хабзэу шыуващ. Ара хъуэжа щыхъур актуальнэ члененэр синтаксисым те-мыхуэу нэгъуэщл псалъэуха зэпкърыхыклэ къыщигъэлыагъуэм дежщ.

Синтаксис мыхъэнэр псалъэ зэкълэтыкълуэкълэм щемылъттам деж, пкъыгъуэхэм я увылэхэр яхъуэжынклэ мэхъу. Апхуэдэхэм деж абы лэмал имылэу мыхъэнэщлэ гуэр псалъэухам хепщэ, ара ищхъэклэ зэрыжытлащи, актуальнэ члененэм епхагъэнклэ мэхъу, е стилистикэм къалэн игъэзащлэм елъттащ.

Адыгэбзэм и псалъэ зэкълэтыкълуэкълэр нэхъыбэу зытеухуауэ къалъты-тэр абы и синтаксис мыхъэнэри къыгъэлыагъуэу зэрыщытырщ. Ауэ синтаксис зэпыщлэныгъэр псалъэ зэкълэтыкълуэкълэм щемылъттам деж псалъэхэм псалъэухам щалыгъ увылэр шахъуэж къохъу. Псалъэ зэкълэ-тыкълуэкклэ зэблэгъэувыклэм мыхъэнэ гуэр къымыгъэлыагъуэу хъуркъым. Нэхъыбэрэ ара пыщлауэ щытщ актуальнэ члененэр къэгъэлъэгъуэным. Псалъэ зэкълэтыкълуэкклэм актуальнэ члененэр елъттауэ зэрыщытым адыгэбзэм елэжэ щлэныгъэллхэм гулътэ щлагъуэ хуащлауэ щыткъым. Абы ныкъусаныгъэ куэд кърыкълуащ.

Псалъэ зэкълэтыкълуэкклэм адыгэбзэм щегъэзащлэ коммуникативнэ къалэнхэри.

Псалъэуха къэс коммуникативнэ мыхъэнэ хэлъщ. Зы ухуэклэ хэха зилэ псалъэухахэм коммуникативнэ мыхъэнэ зырыз ялэнклэ мэхъу. Псалъэухам и коммуникативнэ мыхъэнэр къэгъэлъэгъуэ зэрыхъу лэмалхэм я нэхъыщхъэщ псалъэ зэкълэтыкълуэкклэм къыгъэлыагъуэ актуальнэ члененэр. Псалъэухар лыхъитлу гуэша мэхъу, темэрэ ремэу. Темэклэ йоджэ псалъэухар зытепсэлътыхъым, ара зытеухуам. Ремэр темэм къы-гъэлыагъуэм зыгуэр хужызылэ, тепсэлътыхъ, ара зыгъэбелджылы лыхъэщ.

Нэхъыбэрэ темэклэ зэджэ лыхъэм псалъэухам и пэм дыщрохъэллэ, ремэм – псалъэухам и клэм. Ауэ апхуэдэ зэкълэтыкълуэкклэр хъуэжа шы-

хъуи шылэщ, Щапхъэ: **Хъэсэн тхыль еджэн флэфлтэкъым. Флэфлтэкъым тхыль еджэн Хъэсэн.**

Темэр кызыбгъэдэклам нэхъ мыхъэнэ илэу кылъытэр, кыыхигъэщхъэхукыну, зытригъэчыныхъ псалъэр псалъэухам и пэ иту къехъ.

Адыгэбзэм псалъэуха гъэпсыклэм зи увыплэр зэблэпх хъу псалъэхэр кышыкылуэм деж, псалъэ зэкълэлъыкылуэклэр хъуэжа хъуурэ псалъэхар нэхъ шэрыуэ, нэхъ купщлафлэ, къэпсэлъыклэ и лъэныкыуэклэ нэхъ къулей мэхъу. Адыгэбзэр ящыщ псалъэ зэкълэлъыкылуэклэм синтаксисым и мыхъэнэри актуальнэ члененэр къэгъэлъэгъуэн къалэнри зыгъэзащлэ бзэхэм.

Псалъэ зэкълэлъыкылуэклэм игъэзащлэ стилистикэ къалэнхэр кыхокл псалъэухам хэт пкыыгъуэхэр стиль и лъэныкыуэклэ зэрызэщхъэщыкылым.

Зы стилым тету убзыхуа текстхэми уащрихъэллэу, дэтхэнэ зы стилми илэжщ псалъэ зэкълэлъыкылуэклэм и ухуэклэ. А луэхур нэхъыбэу зэлъытар бзэмрэ ар зэрагъэлажъэ щыкълэмрэщ.

Псалъэ зэкълэлъыкылуэклэр зэщхъэщыкы хабзэщ жьэрылуатэбзэрэ тхыбзэу.

Тхыбзэм псалъэухам щигъуэт гъэпсыклэмрэ жьэрылуатэбзэм щилэ ухуэклэмрэ зэбгъапщэмэ, гу лъумытэу къанэркъым а тлум я зэщхъэщыкыныгъэ нэхъыщхъэм: тхыбзэм псалъэухахэр зэрыщаухуэр бзэм хабзэ хуэхъуа шытыклэм тетущ. Егъэлеяуэ мыхъэнэшхуэ зилэ коммуникативнэ луэхугъуэклэ кытеша мыхъумэ, нейтральнэ стилым псалъэухам цагъуэт гъэпсыклэм зихъуэжкъым.

**ХЪУТИЭЖЬ Заудин
НАФИЭДЗ Мухъэмэд**

Дунейм ехыжам кълэлъызэрахъэ дауэдапщэхэр

Адыгэ хабзэм шыщ дэтхэнэ зы луэхугъуэми езым и лъабжъэ, и къекъаплэ илэжщ. Хабзэр кызыэрыгуэклэ луэху цыкылуэлым. Ар кызыгурымылуэм хабзэм и мыхъэнэм и мызакъуэу, и пщлэри егъэлъахъшэ. Ди хабзэм куэд кызыэщлеубыдэ, ар здынэмыс планэпэ адыгэ гъащлэм кышыгыуэтыгъуейщ. А хабзэр ллэщлыгъуэклэрэ зэфлэуващ, зыгъэпсрэ зипсыхыжу. Гъащлэм зэрызиуэщылым елтытауэ, хабзэми зихъуэжаш, щлэм хуэнабдзэгубдзапльэу, жьыми хуэсакъыу.

Хабзэхэм ящыщу дунейм ехыжам кълэлъызэрахъэр яужь дыдэу цыхум иращлэкыж дауэдапщэрщ. Абы и лъэныкыуэклэ убгъэдыхъэмэ, ди лъэпкъым кыдэгъуэгурыкыла хабзэхэм ящыщу зэхъуэкыныгъэ нэхъ зыгъуэтурэ нобэм къэсари а лэжыгъэм ехъэлла луэху зехъэклэ дыдэхэрщ. Жыплэ хъунуц ар ди лъэпкъыр зылуа дин зэпыдз-зэхъуэклэм кыздахъауэ.

Тхъэ куэд зилэ мажусий диным ди лъэпкъым зэман кыхыклэ зэритам и нэщэнэщ ноби адыгэхэм ялэ тхъэлъэлухэмрэ зэрахъэ хабзэхэмрэ я лъабжъэр а мажусий дауэдапщэхэм зэрэклэуэллэжыр. Зырызыххэщ абы зи къуэпсыр кыщемыжъэр, мажусий луэху зехъэклэм шыщ куэд чыристан динми, муслъымэн динми щлэгъэкъуэн цащлар мащлэкъым.

Адыгэхэм мажусий диныр куэдрэ зэрызэрахъам и шыхъэтц, псалъэм

папшлэ, ноби гузэваклуэ клуэ физхэм «хьэдагъэ пашэ» зэралэр. Дунейм ехыжам хуэщыгъуэну къеклуаллэхэм зы нэхъыжь хагъэщхьэхукл хабзэщ. Куэбжэм нэса нэужь, ар лъэбакъуэ зытлушклэ япэ йошри, гупыр пщлантлэм дешэ. Гуауэ зилэм хуэгузэвэнухэр пщлантлэм дэзышэ цыхубз нэхъыжьым «хьэдагъэ пашэклэ» йоджэ.

Чыристан диным и хуэмэбжьымэу адыгэм ди гъащлэмрэ ди хабзэмрэ къыхэнэр куэд хьуркъым, абы и зы шапхъэу къэплъытэ хьунуш цыхухэр, псом хуэмыдэу бзылхугъэхэр, щыщыгъуэклэ щыгъын фыцлэ зэрызыщатлагъэр, лэлъэщл фыцлэ зэрызытралъхьэр, унагъуэм хьэдэ щилъым деж гьуджэм, нэгъуэщл укъызэрышхэм зыгуэр къызэрырапхъуыр. Чыристан диным епхаш дунейм ехыжам махуэ плышл нэужьым хьэдэлус зэрыхуашлри.

Адыгэхэм я мызакъуэу, ди гьунэгъуу къыщыс муслъымэнхэми дунейм ехыжар а махуэм е етунэн махуэм фламыгъэклыу шлалъхьэ. Хьэдэр шагъэль хабзэкъым, я къэт е зыгуэрым пэмыплъэхэмэ. Ди зэманым дауэдапщэр зэрыдахыр муслъымэн хабзэм тетущ. Ислъам диным къызэригъэувымклэ, дунейм ехыжа муслъымэныр умыгъэпсклыу шлэплъхьэ хьунукъым, ар «шэхьиду» мылламэ. Хьэдэр зэрагъэпсклми езым и хабзэ илэжщ.

Хьэдэр зыгъэпсклам илъэгъуахэр жилэжыным гуэныхьышхуэ пылъу ябж. Ллар ягъэпскла нэужь, ар джэбыным клуэцылъхьэн хуейш. Джэбынклэ зэджэр хьэдэм кърашэкл щэкл хужьыраш. А псалъэр, ислъам диным и гьусэу, ди бзэм къыхыхъауэ къалъытэ. Джэбын псалъэм ехьэллауэ къагъэсэбэпу урихьэллэнущ «ахьрэт джанэ» жыхуалэми. Хьэдэм джэбыныр кърамышэкл щыклэ абы джанэ лэгъуапэншэ щатлагъэ. Цыхубзым и джанэр и жьэгъум къыщегъэжьауэ и лъапэхэм нос, цыхухъум ейр – и лъэгъуажьэхэм. Араш «ахьрэт джанэклэ» зэджэри.

Зэрыжытлаши, джэбыну кърашэклыр щэкл хужьщ. Ар мылкъу хьэллэлым къыхэклауэ щытыпхьэщ. Цыхухъум и ахьрэт джанэр лыхьышцу зэхэлъщ:

1. Езы джанэр – и дамитлым къыщыщлэдзауэ и лъэгъуажьытлым нэсу (и щхьэр къишцын хуэдэу щэклыр къигъэжауэ);

2. Тепхъуэр – лам и нэклумрэ и лъакъуитлымрэ къыщлэмышцу зэрышлэхъумэр;

3. Къешэклыр – лам и щхьэмкли и лъакъуэмкли сантиметр тлошл-тлошл хуэдиз пылеиклыу (ар пупхыкыфын щхьэклэ) къагъэсэбэп щэклыр.

Бзылхугъэм и джэбыным, ищхьэклэ жыхуэтлахэм нэмышл, щхьэфлэпхыкли хэлъын хуейш (бзылхугъэр джэбыным щыклуэцлалъхьэклэ и щхьэцыр кыхьмэ, яхуээнри и гущылымклэ къытралъхьэ).

Дунейм ехыжар ягъэпсклыу джэбыныр кърашэклыжа нэужь, дыуэ тращлэ, деур яшл, жэназы нэмэзыр тращлэжри шлалъхьэ.

Гуауэ зилэ унагъуэм пасэ зэманми ноби хьэдагъэ махуишцым шхын къилэтыныр къемызэгъыу ябж. Я гьунэгъу, я благъэхэм шхын къыхуахьурэ ягъэшхэнырщ нэхьыфлыр. Апхуэдэ ерыскъым зэреджэр «гулэ шхынш». Тхьдэтххэм къызэралъытэмклэ, мы хабзэр ижь-ижьыж лъандэрэ адыгэхэм къадогъуэгурыклуэ.

Ла зилэм и куэбжэр хьэдагъэ махуишцыр дэмыклауэ зэхуашлыркъым. А зэманым къуажэ ефэндыр е нэгъуэщл духьэшы гуэр гуауэ зилэм и пщлантлэм дэсын хуейш, гузэваклуэ дыхьэхэм дыуэ яригъэщл. Дунейм ехыжар зэрылэрэ махуибл щрикъум деж лам и щыгъынхэр ятыж хаб-

зэщ. Абы зэреджэр цыгыныхыжщ. Итланэ махуэ плыщл, махуэ щэ
ныкьуэрэ тлурэ, ильэс сэдэкъэхэр ящл.

Хъан-Джэрий зэритхымклэ, нэхъапэхэм адыгэхэм лам щхьэклэ ильэс
хьэдэлус щашлым деж лэщ якулырт, махъсымэ куэду ящлырт, ерыскъы,
фадэ кьалэтырт. А хабзэр адыгэхэр чыристан диным щитахэм цыгъуэт
щыщылар, ауэ муслъымэн диныр къаштэри, фадэр къемызэгъыу кыи-
зэрилъытэм кыыхэкклэ апхуэдэ дауэдапщэхэм хагъэклыжащ.

Адыгэхэм я гьащлэм сыт хуэдэ гузэвэгъуэрэ гужьейгъуэрэ кыи-
щыхъуами, абыхэм сыт хуэдэ хьэзаб ятелъами, дэнэ кьэралыгъуэ кыи-
щыхутами, ахэм яхузэфлэклэщ я хабзэхэр яхъумэжын, зэхъуэклыныгъэ
гуэрхэр ягъуэтами.

КЪЭМБЭЧОКЪУЭ Іздэм
ТХЪЭЗЭПЛЪ Маринэ

Адыгэхэм я щэклуэклэр. «Щэклуэбзэклэ» зэджэр

Адыгэхэм сыт зэмани хабзэфлу ялэщ я щлэблэр лэжыгъэм щлэпы-
кыныр. Ди лъэпкъым кыидеклуэклэ лэжэклэхэм хыхьэрт гьуклэныр,
бжьахъуэныр, щэклуэныр, бдзэжьей ещэныр, нэгъуэщлхэри.

Дэ мыбдеж зи гугъу щытщыныр абыхэм ящыщ щэклуэнырмрэ абы
епха бзэмрэщ.

Зэрыхабзэу, щэклуэ зэманым щидзэрт октябрь мазэм, ар фев-
ралыр кыихьэху еклуэклэрт. Андрей мазэхэм, дыгъужьым флэклэ, нэ-
гъуэщл псэушхьэ уещэклуэну ухуиттэкъым. Абы и щхьэусыгъуэр мырат:
дыгъужьхэр мэл пщылэхэм кьатэуэрейт, мэлыхъуэхэм куэдклэ ар зэран
къахуэхьурт.

Ди деж щэклуэныр тлуэу щызэщхьэщыкылырт: хьэжэбажащэ, кыизэ-
рыгуэклэ щэклуэклэ.

Япэр нэхъыбэрэ кьэзыгъэсэбэпыр зыхузэфлэклэ цыыхухэрт: пщы,
уэркъ сыт хуэдэхэрт, абыхэм хьэщлэ къахуэклуарэ зэрытрагъуэ нэгъузы-
ужьыклэрт. Апхуэдэхэм деж уэркъхэм е пщыхэм гъусэ ящлырт къадэлэпы-
къун цыыхухэр, ахэр нэхъыбэри мэкъумэшыщлэхэрт. Абыхэм я кьалэнт
хьэклэхъуэклэр мэзым кыищлахуну, щэклуэхэр тыншу еуэфын хуэдэу.
Зэрыжытлащи, мыпхуэдэ щэклуэклэр зэштегъуэу кьудейуэт нэхъыбэм
кыизэрагъэсэбэпыр.

Етуанэ ллэужыгъуэм нэхъ хуэлэзэр мэкъумэшыщлэхэрт. Мэзым
клуэн и пэклэ ахэр зэхуэсырти зэчэнджэщырт, хэт гьэщтаклуэу, хэт уаклуэу
щытынуми яубзыхурт. Щэклуэхэр пщэдджыжьым жьыуэ дэклэрт, цыыху
куэдым яхуэмызэныр нэхъ къаштэрти. Псом хуэмыдэу нэ бзаджэ злэу,
угъурсызу ябж лүщлэну яфлэфлэтыкыым. Щлэжьар абыхэм кьрамыгъэху-
лэну къафлэщлырт.

Мыбдеж жылапхъэщ, езы щэклуэхэм сэлам ехыклэ щхьэхуэ зэ-
ралэжыр: я щэклуэгъу хуэзамэ, «щэклуэжь апщий!», - жалэрти, жэуап
къратыжт: «Си хьэм кьуэжар Тхьэм кьуит апщий!» Щэклуэм зыгуэр
кыиуэлауэ кыихьу лүщламэ: «Миным и лъабжьэ ухъу», – жралэрт, абы
и жэуапт: «Хъун куэдым Тхьэм ди насып хилъхьэ». Щэклуэм хуэзар и

цаклуэгъумэ е цаклуэ клуэфыну цытмэ зыри ириттэкъым, ауэ къыхуэзар зи узыншагъэклэ мыщэклуэжыф гуэрмэ, илыгъымклэ дэгуашэрт.

Щэклуэным щидза нэужь, гъацтэм псэушхьэр къыхихурт, ауэ езыр еуэтэкъым, ар зи къалэныр уаклуэрт. Хабзэм ипкъ итклэ, япэу псэушхьэм еуэр гупым я нэхъыжьырт. Щэклуэн яуха нэужь, къаукар ягуэшыжын щладзэрт.

Мыбдежми хабзэ щхьэхуэ цылэт. Лэмал имылэу, пшэрыхьыр зэхуэдэу ягуэшыж, хэт дапщэ къиуклами емылгытауэ. Ауэ щхьэр, лъакъуэр, фэр хьэклэкхуэклэр къэзыуclam ейт. Языныкыуэхэм деж псэушхьэ къауclam и щхьэр жылэм нэхъ цлэрылуэ дыдэу цытауэ дэс цаклуэм хуахьт, ар хэт къиуклауэ цытми.

Зэрыхабзэу, къащэклуар зэпкърызыыхыр нэхъыщлэхэрт, нэхъыжьхэр зээмызэт абы щыхыхьэр. Псэушхьэм и клуэцлэфэцлэр ягуэштэкъым, ар абдеж цагажьэрти зэдашхьрт. Шхыным япэу хэлэбэр нэхъыжьырт, иужьклэт нэхъыщлэхэм шхэн цыщладзэр. Ижь зэманхэм цаклуэхэм лэмал имылэу мэзытхьэм лыхьэ къыхуагъанэрт. Апхуэдэу ямыщлмэ, мэзытхьэр къэгубжыу къадэмылэпыкыужыну къащыхьурт.

Щаклуэм и гугъу шыпщлклэ, утемыпсэлтыхьу къэбгъанэ хьунукъым «цаклуэбзэклэ» зэджэр. Адыгэхэм цаклуэбзэ зэралам щыхьэт тохьуэ XIX ллэщлыгъуэм псэуа щлэныгъэлл, зеклуэлхэри. Ауэ абыхэм зи гугъу ящл бзэм и цапхьэу куэд бгъуэтынукъым.

Щаклуэбзэм цытопсэлтыхь Клапрот Ю. и «Описание поездок по Кавказу и Грузии в 1807-1808 годах» жыхуилэ лэжыгъэм. Абы етх: «... абыхэм (цаклуэхэм) ялэжщ бзэ щэху, езыхэр иризгурылуэ. Нэхъыбэрэ къагъэсэбэпхэм зэреджэр – шакобше, фаршипсе....»

Ахэр а тхылъым зэритыр мыпхуэдэуц:

Щаклуэбзэр	Адыгэбзэр	Урысыбзэр
Папхле	Нэ	Глаза
Баэтао	Тхакума	Ухо
Каепе	Че	Конь
Пгакокнаф	Жэм	Корова
Ткемеша	Бжан	Коза
Наегхунэ	Мафа	Огонь
Уппэ	Фыз	Женщина
Паша	Ахше	Деньги
Шуга	Жако	Фетровый плащ
Бруг	Шха	Голова
Вуп	Топанг	Ружье
Пчакоанче	Махше	Верблюды
Фогабе	Мэль	Баран
Шег	Псе	Вода
Аэльса	Чала	Ребенок
Наэкуша	Шакуа	Хлеб

Адэклэ «фаршипсе» зыфлищар адыгэбзэм къытеклащ, пычыгъуэ къэс «ри» е «фе» хэувэурэ. Абы и цапхьэхэр:

Адыгэбзэ	Фаршипсе	Урысыбзэр
Ша	Ириш хари	Голова
Туле	Трарукуари	Нога
Я	Иряри	Рука
Тхакума	Таримарикуари	Ухо
Нэ	Иринэри	Глаз
Пэ	Ирипэри	Нос
Жэ	Ирижерери	Рот
Бзэ	Ирибзери гери	Язык
Жаке	Жарикери	Борода

Жылапхъэщ: дэтхэнэ зы щаклуэми езым и бзэ хэха зэригъыр, езым-рэ и гъусэхэмрэ флэкла къагурымылуэу. Дэ къэтхъар Клапрот и шапхъэ къудейрщ.

Щаклуэбзэр ноби щыгэрэ щымыгэрэ зэхэдгъэклын ди мураду, дэ захуэдгъэзаш илъэс гэджэ хъуауэ щаклуэным дихъэх щаклуэ гэгэ куэдым. Абыхэм къыджала псалъэхэм щыщщ мыхэр:

Щаклуэбзэ	Адыгэбзэ	Урысыбзэ
Гъуабжэ	Адэжынэ	Коростель
Бзаджэ	Аслъэн	Лев
Дахэ	Бжэн	Коза
Нагъуэ	Бжьо	Лось
Домбей	Бланэ	Лань
Къуацэхэс	Мэзджыд	Фазан
Цыбэ	Мэл	Овца
Къуэлэн	Къаплъэн	Тигр
Пщэкыхь	Къру	Журавль
Лырышхэ	Уашхэ	Барсук
Пащэ	Дудакъ	Дрофа
Къуэш	Шы	Конь, лошадь
Клэкыхь	Блэ	Змея
Шабзэ	Блэшэ	Стрела-змея
Дзыгъуащэ	Джэду	Кошка
ЩырытI	Щыгуб	Крот
Бырыб	Клэпхь	Белка
Уэгупщашэ	Тхъэрыкъуэ	Голубь
Вындыжь	Къуаргъ	Ворон, ворона
Цлэилуэ	Кыгугу	Кукушка
Къуаншэ	Бгъэ	Орел
Лъэбыкъ	Бабыщ	Утка
Пщэпсыгъуэ	Къаз	Гусь
Гъурэ	Ужьэ	Ласка
Хъумакуэ	Ажэ	Козёл
Плъыр	Жьынду	Сова
Пхъащлэ	Жыгылу	Дятел
Бгъэгуху	Пцлщхъуэ	Ласточка
Гъатхэпежьэ	Бжэндэхъу	Скворец

Щапхъэу къэтхъа мо псалъэхэми къагъэлыгъуэ щаклуэбзэр зэгурэ зэрыщылам и мызакъуэу, ар ноби къызэрагъэсэбэпыр.

ТАУ Хъэзешэ, ГЪУКИЭ Маринэ.

УсаклуэфIыр сытми хуитц

Тхьэггэпсэу Увжыкбуэ и тхыль

«Тхьэм и бынхэр» зыфIищам сигу кьиггэклa гунсысэхэр

Псори зэакьылэгъуш усаклуэбзэр дахэу, кьабзэу шытын зэрыхуей-мкIэ. АрщхэкIэ зым нэхъ фIэкьябылщ ар макьамэм ещху дахэу Iумэ, адрейм – кьикI мыхьэнэр фIэнэхьапэщ, ещанэм – псалъэухам и ухуэкIэр псоми льябжьэ хуещI. ШцIэщ адыгэм кьиггэсэбэп псори адыгэбзэу зыбжи. Апхуэдэр бзэр зэригъэщIэрэщIэным елIалIэркьым. ЖиIэр кьагурыIуэмэ аращ. Ауэ шцIэщ а псори зэзыпхыж – ар абыхэм ящыщ дэтхэнэми анэдэльхубзэр фIыуэ зэрилгагъурщ.

ХьэрэкьуакIэ дэздэжарэт!

Тхьэггэпсэу Увжыкбуэ и тхыльым щхьэкIэ псоми зыжьэу «фIыщ» жаIэну кьыщIэкIынкьым. Увжыкбуэ и усэхэм нэхъыщхьэу хэльыр узэрызриггэгунсысыжырщ. Ахэр ящыщкьым щхьэзыфIэфIыггэм ухуезыджэхэм. Уи хьэлыншагъыр пхуагъэщIэрэщIэну хэткьым. Узыщаггэу-укIытэж, псынщIэу тхыльыр зггэтIылыу мы хьэлыр зыхэзнарэт жыIэу. Ар пхузэфIэмыкIынуэм, мы тхыльыр сыкьэзыщIыхухэм щамылгагъун хьэрэкьуакIэ дэздэжарэт жыбоIэ. Апхуэдэми, Увжыкбуэ шыткьым и уIэггэхэр «зыггэтIыгъуэ» усаклуэуи. Адыгэ щэнхабзэм кьиубыд кьэу-ухьымкIэ, ар тхыль зыIыгъ джэгуаклуэщ. Ар «сэ си усаклуэу», «уэ уи усаклуэу» шымытынкIи мэху. Ауэ «ди усаклуэу» убжыным и Iыхьэ хэмылыу пхужыIэнукьым:

*Шэ щыфий губгъуэ кьэрабггэр имыхьэ,
Ихьумэжыну и Хэку хуцIэмыхьэ.
Уафэр щыггэуаггэуэкIэ – игукIэ мэтыхьэ...
Льэпкьым имытIу ар, ипIтэккэ зы хьэ.*

Фадафэр пагэу льэпкьым топсэлъыхь

Нэхъыбэм зэрабжымкIэ, цIыхур ефэми, и акьылыр иримыфыжмэ, яггэ мыкIын хуэдэу шытщ. Ауэ Тхьэггэпсэум и лиричэскэ лIыхьужьым ар идэркьым: кхуэл мащIэри, кхуэл куэдри тIури зыщ. Зыггэгузавэри цIыхум и узыншаггэм, и мылькум, и насыпым сэкьат зэриггэуэтым и закьуэкьым:

*Фадафэр пагэу льэпкьым топсэлъыхь,
Ундэрэбжьа чэф Iунэхэр иггабзэу.
Iунс кьыIурипхьери Iэнэм токлуэдыхь,
И фIэщу жиIэу зэрыпсэур льэпкь хабзэу.*

ПщIэ зиIэ цIыхум хабзэ мыхьумыщIэ иришажьэмэ, ар адрейхэми щапхьэ пхэнж яхуоху. Фадэм льэпкьыр зэриггэклIуэдым Увжыкбуэ топсэлъыхь щабэуи, пхьашэуи, дыхьэшхыуи, губжыауи.

«Iуэныхь псори зы пэным щIэлъыщ, абы и бжэр фадэрщ», – шыжыIащ бегьымбарым и хьэдисхэм ящыщ зым. Увжыкбуэи нобэрей адыгэ льэпкьым

и щытыкIэ укъэзыгъэуIэбжым и щхъэусыгъуэ нэхъыщхъэхэм ящыщу илгагъур Иманыншагъымрэ фадэмрэщ. Абы къыхохъэж фэрыщIагъэри: «Iэнэракъэ-тIэ ди хабзэхэр къыщыбырсеижу, ди гурыфIыгъуэу къэнэ-жар?! Абы ущыбгъэдэсым деж, псом хуэмыдэу Iэгубжъэшхуэ пщIимэм изу зырыз уефа нэужь, уэри уохъу хабзэщIэкъу, псэлъакуэ, дауэрей, Iуэрвэр, зэгуэдудыгъуэ».

Ефэныр ди хабзэм къыгъэува унафэ хуэдэу адыгэм къыддекIуэкI хъуаш. Благъагъэр Iыгъын хуейкъэ – дофэ, цIыхубзым пщIэ хуэщIын хуейкъэ – дофэ, щIэблэр унагъуэу гъэтIысыжын хуейкъэ – дофэ. Iэнэм тежеуэ къахуэмыгъэушыж нэхъыжым унафэ ещI. ЦIыхур-тIэ зэдаIуэр ишхымрэ ирифымрэкъэ. Ефэрейми фадэм и фейдэр къэзыгъэлыагъуэ гуп-сысэкIэ иIэщ. Ар нэхъ ткIий дыдэу фадэр къыIэщIэзытхъ диным дежкIэ мэлэбэри, езым и фадафэ диным къришэлIэну хэтщ: «Фадэр хьэрэму, Алыхъталэр пщигъэгъупщэу хэт жызыIар? Фадэр зэрыт кумбыгъэм и пщэдыкъ зыубыдауэ Алыхъым и цIэр къызымыIуэ, абы емылъэIу щыIэ? Фадэрац нэхъыбапIэм Алыхъталэр дигу къэзыгъэкIыжыр».

Бадзэу псэумэ, нэхъ и гуапэу

Тхъэгъэпсэум и усэхэм ущеджэкIэ уигу къэмыкIыжу къанэркъым Увжыкъуэ и хэкуэгъу, Урысейм щыцIэрыIуэ бард Шауэ Тимур. Хьэлэ-мэтщ Увжыкъуэ и «фадэмыдэ» усэхэр Тимур и «пивэ уэрэдхэм» ебгъэп-щэну. Шауэм и хьэтIым и нэщэнэщ псоми ящIэ уэрэдым и сатыр гуэрым зы псалъэ щихъуэжу абыкIэ зэманым и нэщэнэр нэхъ IупщI щыныр. Псалъэм папщIэ, апхуэдэу абы къыгъэсэбэпахэм ящыщц зэгуэр цIэрыIуэ дыдэу щыта «Юность остается с человеком» жыхуиIэ уэрэдыр. Пивэ емыфэм мыгъуэр ямыгъуауэ псоми къащыхэхъыжъа зэманым Тимур уэ-рэдым хэт «юность» псалъэр «пивэкIэ» зэрихъуэкIри, мыпхуэдэу утыку кърихъащ:

*Пиво остается с человеком,
Будь он грек, черкес или менгрел.*

Шауэм пивэ ефэн хуейуэ ибжу аракъым. Ар пивэ зыфIэфIым и фэм йопщхъэри, абы езыр зыхуей ныбжь трырегъадзэ. Увжыкъуэ а Iэмал ды-дэр къыщегъэсэбэп и гушыIэ хъыбархэм. Ауэ тхакIуэм зытепсэлъыхъым и гупсысэкIэр езым утыкум къырегъэлыхъэжри, къеджэр абы щегъащтэ: «Умылажьэу, умышцIантIэу, сыт щыгъуи уефэу, уи щхъэ куцIым и пIэкIэ уи кIуэцIыр уси-л-ленэу бгъэлажьэу! Аракъэ дуней жэнэт жыхуаIэр?!»

Шауэм цIыхур зыхуэдэр абы къыгъэсэбэп псалъэ мыфэмыщхэмкIэ къегъэлыагъуэ. Абы сытым дежи «сэ» жи. Ауэ а «сэр» контекст гуэрым хигъэувэрэу, цIыхум и мыхъэнэншагъым и лъабжэр егъэсыс. Дежбу хуэ-дэурэ, шыхупIэм Iуешэ. Увжыкъуэ нэхъ щIэгузавэр и лъэпкърамэ, Шауэм Урысейр зэрыщыту фадэм зэритхъэлэр къегъэлыагъуэ. Увжыкъуи Тимури нэрылгагъу ящI фадафэм и гур зэрынэщIыр, абы и фIым зызыкIэрищIэн пэж гуэр зэримыгъуэтыр.

Фадафэм, фадэм щытепсэлыхъым деж, гъэщIэгъуэнщ ди тхакIуэ па-жэхэм ящыщ Хьэх Сэфарбии узэрызригъэплъыж Iэмалри. Абы цIыхум зыкызыэригъэпщIэж гъуэгум и япэ лъэбакъуэр, емыIусэ хуэдэурэ, къы-хегъэнэлукI. Абы и лыхъужьыр фадафэкъым, блэкI пэтрэ пивэ ефапIэм Iухъауэ аращ. Ар уеблэмэ щысу ефэкъым: «Махуэр хуабэт. Псы сыхуэ-

лIау губгъуэм сыкыкIыжу кызыолъагъу цIыхур зэпщIа пивэ ефапIэр. Мо сешам, лъэныкъуэ зезгъэзауэ пивэ сефэу сыздэщытым, куэд щIауэ сымылъагъужа си цIыхугъэ гуэр сыIуоцIэ.

ЕтIуанэ махуэми абыкIэ гъуэгу схуэхъуауэ, а пивэ щапIэ дыдэмкIэ согъазэ. Хуабейт, сэри сыпщIэнтIауэ сыIуохъэри, пивэ крушкIэ щIыIэ къэсщтауэ сефэну зыщызгъэхъэзырым, а си цIыхугъэ жыхуэслам аргуэру сыIууаш. Абы сыт шыгъуи сэ фэфI есплъырт, ауэ мыбдежым сегупсысаш: махуэ къэс мыбы къакIуэр, дауи, щIагъуэкъым!

Зэмани дэкIыжауэ сигу къэкIаш: ярэби, абы сэр щхъэкIэ сыту пIэрэ жиIар, а пивэ ефапIэм сэ ар зэрыщыслъэгъуам хуэдиз дыдэрэ езыми сыкыщилъэгъуаш!»

Ией гуэр кыщыпкIэрыпщIэну щIыпIэ псори пивэм хуэдэу аращ: сыкбол жыпIэурэ ухелъафэ. ЗыкыищIэжу фадэр IэщIыб имыщIмэ, абы зэрылъэпкъыгу ихынкIэ зэрыхъунур нэрылъагъуш. Аращ Увжыкъуэ зыгъэгумэщIыр. Ар IупщIу кыхош «Бжьэхэмрэ бадзэхэмрэ» усэм. Зы-хуэмысакъыж бжьэм и дамэр... фом тритхъаш. Иджы дамэ зытемытыж бжьэр бадзэхэм я пщылIщ:

*Игу лэжыгъэм бгъэдэмыхъуэ,
Бэгу, гуэрэф, уз фIей зэрихъуэ,
Хъэдэ къупщхъэр и унапIэу,
Бадзэу псэумэ, нэхъ и гуапэу.*

Гъуазэншэ шыщхъэмыгъазэу

Сыт Увжыкъуэ и тхылгыр зытеухуар жыпIэу ущIэупщIэмэ, жэуапыр зыщ: адыгэр адыгэ нэсу зэрыщымытыжым. Ауэ хэт абыкIэ къуаншэр? Абы и жэуапыр къилтыхъуэурэ, усакIуэм гупсысэ Iэджэ зэрегъэзахуэ:

*Хабзэншагъэм дэудафэр лIыфIу щабж зэман,
Напэм ныбэр тезыгъакIуэм мылкъу щигъуэт зэман,
Нэхъ Iужажэу фитIнэ нэкир лIыщхъэ щациI зэман...*

УсакIуэфIыр сытми хуитщ

ЖызыIэ щыIэщ кIэух зэгъэкIуахэмрэ сатыр зэблэдзахэмрэ адыгэ усыгъэм емыкIуу. Усэ щхъэхуитыр – верлибрыр – усэу къэзымылгытэу абы хуэдзэлэшхэхэри щыIэщ. Мыбдежым хэт бгъэкъуэншэн? Усэр цIыхум зэрызытригъэу IэфIыкIэу аращ. IэфIыкIэ хэплгыхъ пщIы щыхъукIэ, усэ хэплгыхыи щIыпхъэщ. Ауэ адыгэхэр кIэух рифмэм елIалIэу е емылIэлIэххэу сатырхэр къракIут я хьэлтэкъым жыпIэныр, дэ зэрыжыпщIэ маршы-нэ къэдгъэсэбэпу шытакъым жыпIэм ещхъщ. ЩыIэр щыIэщ. Нэхъыщхъэр аракъым - жыпIэр ягу ирихынырщ. Ерыскъыр IэфIмэ, ар ягъэвами ягъэжъами кыпщIэIуэхукъым. Томас Элиот – инджылыз усакIуэ, критик Iэзэм – жиIэгъаш: усэ щхъэхуиткIэ тхэр сытми хуитщ, усэфI имытхыу зэрымыхъуну закъуэр кыгурыIуэмэ. Ар усэкIэм и Iэмал псоми епхьэлIэ мыхъуну пIэрэ?

Пэжыр дахэу шытыпхъэщ

Нобэ адыгэ усэм цIыхум хуиIэ гужьгъэжыр кызыыхэкIыр фэрыщIыгъэраш, армыхъумэ абы кыигъэсэбэп Iэмалхэракъым. Аращ кыпщIэ-

зыгъэцІыр рифмэр адыгэбзэм емыкІуу. Апхуэдэ дыдэу пхужыІэнуц адыгэ шхыныр лъакъуиплІ зыщІэт Іэнэм емыкІуу. Усэр усэмэ, абы рифмэ иІэ е имыІэ упщІэр къэувыркъым. Рифмэр усакІуэм къехъулауэ убжын щхъэкІэ, абы гу лъумытэу щытын хуейщ. УсакІуэм жиІэр уи фІэщ шыхъум деж ар рифмэм елІэлІэххауэ уигу къэкІыркъым. Зыхуей гупсысэр наІуэ кыищІын щхъэкІэ, бзэм макъ зэкІухэр зэришэлІауэ кыпфІоцІ. УсакІуэр апхуэдэм деж лъэмыжу аращ:

*Гъатхэ махуэм жейр
Бжъыхъэ хъуамэ щІогъуэж,
Ауэ сьт и Іэмал, бетэмал!
ІэщІэкІащи блэкІар,
Хуейми кІэлъырепхъуэж,
Ауэ сьт и Іэмал, бетэмал.*

Увжыкъуэ рифмэншэу тхэн и жагъуэщ. Абы и усэхэр ІупщІщ. Езым химылъхъа мыхъэнэ тхылъеджэм кыигъуэтыну къалэн хуигъэувкъым. НэгъуэщІу жыпІэмэ, и усэр езым еижу къонэ, тхылъеджэм иритыпэркъым. ИтІанэ купщІэм нэхъ йолІалІэ. ЖиІэну зыхуейр ещІэжри, зэрыжиІэну щІыкІэр езыр-езыру и гупсысэм кІэлъеутІыпщ.

Пэжыр нэхъ гъуэтыгъуейщ дахагъэм нэхърэ. Ауэ пэжыр дахэу щытыпхъэщ. Апхуэдэу абы гу нэхъ лъыботэ. Дахэу мыпэжым уигу зыщегъэкІ. Пэжу мыдахэми фІым уигу щегъэкІ. А псор зэпилъытыф хуэдэщ Увжыкъуэ.

«Урысыбзэр фи псапэ хуэныкъуэкъым»...

Тхэным гу хуэзыщІа дэтхэнэ зыми къалэмыр щІэгъэкъуэну Алыхъым къритащ. Абы езым и хъэтІыр зэуэ къимыгъуэтыжыфынкІи хъунщ. Ауэ ар абы и закъуэкъым зи лажъэр. Нобэ адыгэбзэкІэ усэ птхы щхъэкІэ, а птхыр къагурымыІуэнкІэ, къагурыІуэпэнуми зыри къемыджэнкІи хъунщ. Адыгэ усакІуэхэр езым я анэдэльхубзэкІэ игъэтхэн щхъэкІэ, лъэкІ кыигъанэу щытакъым критик цІэрыІуэ Сокъур Мусэрбий. «Урысыбзэ абрагъуэр фэ фи псапэ хуэныкъуэкъым. Анэм кыыбгъэдумыха бзэмкІэ усакІуэ Іээ ухъуфынукъым», – жиІэрейт абы.

И анэдэльхубзэмкІэ тхэж усакІуэм и бзэр абы и тхыгъэхэм къеджэхэм махуэ къэс яІурылъ бзэуэ щытын хуейщ. Абыхэм я фІагъ-мыфІагъым зэрытепсэлъыхъыпхъэри адыгэбзэщ. И нэхъыбэм деж дэ адыгэ усэхэм урысыбзэкІэ дытепсэлъыхъыну дыхуожъэри, я ІэфІагъыр щІыдох, тхылъеджэхэми ягу щыдогъэкІ. Адыгэ усэм и мыхъэнэр хамэбзэкІэ кыпхуэІуэтапэу пщІыми, уи адыгэ гупсысэкІэр узэпсалъэм и щхъэм пхуилъхъэну щыхъэт утехъуэфыну? Къыпхуэгъэлъэгъуэну хамэбзэкІэ абы и дахагъэр? Дахагъэ зыщІэмыль усэр зэбгъапщэ хъунур джэд зыхалъхъэну къащыгъупщэ джэд лыбжъэрщ.

Литературэм и пщІэм хуэм-хуэмурэ зелэтыж. Абы и къалэну къелъытэж дуней зэхээрыхъам гугъу иригъэхъа цІыхупсэр гъуэгу захуэкІэ иунэтІынуи, усакІуэм къехъэкІ-нехъэкІ хэмыльу зыкытхуегъазэ:

*Ей, Тхъэм и быну цІыху хъэлэл,
Хъумэж уи вагъуэр!
Дунейри уи щхъэри кбегъэл –
Техъэж Тхъэ лбагъуэм!..*

Адыгэ усыгъэм и Гэфыг дигу къэзыгъэкIыжа, псори тфIэмыкIуэ-дышауэ ди фIэщ зыщIыжа Тхьэгъэпсэу УвжыкIуэ зытет лъагъуэр кIыхъ хуну, псалъэм и кушцIэр псэраши, усакIуэм и псэ къабзэм ижъ адыгэм куэдрэ къыщIихуну ди гуапэщ.

ЖЭМЫХЪУЭ Марьянэ

ГъэщIэгъуэнц

ДЫКЪЭЗЫУХЪУРЕИХЪ ДУНЕЙМ И ЦЭХУХЭР

Псэущхъэ гъэщIэгъуэн

Сэ зоологием е ботаникэм срищIэныгъэлIкъым. Ауэ дыкЪэзыухъу-рейхъ дунейр фIуэ солъагъу. ГъэщIэгъуэнц абы къыщыхъу-къыщы-щIэхэм укIэлъыплъыну. Пэжщ, сэ щIэныгъэ къэхутэныгъэхэм я гугъу сщIынукъым – сызыхуейр гу зылъыстахэм е зэхэсахэм щыщ гуэрхэр фи пащхъэм ислъхъэжыну аращ.

Сабий усэхэм, таурыхъхэм тхьэкIумэкIыхыгъыр шынкъэрабгъэу куэдрэ щыжаIэ. Ар уи фIэщ пщIы хъунукъым.

ТхьэкIумэкIыхыгъыр къызыерымыкIуэу губзыгъэщ икIи Iушщ. Ахэр нэхъыбэу шыпсэур мэзымрэ губгъуэмрэщ. А псэущхъэхэм бий я куэдщ. Бажэм, дыгъужьым, жьындум, мыщэм тхьэкIумэкIыхыгъыр я жагъуэкъым. Цыхухэри къошэ абы. Ауэ ахэм ар къащыIэрыхъэр зээмызэххэщ.

Бажэмрэ дыгъужьымрэ тхьэкIумэкIыхыгъыр тыншу яIэщIокI. Ахэр абы лъэщIыхъэркъым, уэсым къыхина и лъакъуапIэмкIи ар къэбгъуэтыну гугъуш. И лъэужьыр игъэкIуэдынымкIэ тхьэкIумэкIыхыгъыр икIуэкIэ Iээщ. И лъагъуэм уздрикIуэм, здэкIуари здэжари къыпхуэмыщIэу, лъакъуапIэр пфIобзэх. Дэнэ ар здэкIуар, лъэтауэ ара? Хьэуэ, метр-метритI хуэдэкIэ пкIэри, зигъэпщкIуауэ аращ. УлIмэ, къэлъыхъуэ иджы абы и лъэужьыр. Апхуэдэуи хуабжыу жыжъуэ пкIэуэ и лъагъуэр пфIигъэкIуэдынкIэ хъунуш. Гъэмахуэм щхъуафэу зехъуэж, удзым, пабжъэм къыхэгъуэтэгъуей зещI. Щымахуэм абы уещэкIуэнуи нэхъ гугъужщ: и фэр уэсым нэхърэ нэхъ хужьыжу зэрехъуэкIыф.

КIуапIи-жапIи кърымтыу зыгуэр къытеуамэ, тхьэкIумэкIыхыгъым иIэжщ езым и Iэмал: и бийм псынщIэу щхъэпролър и йожжэж. Къэхъуар адрейм къыгурыIуэху, псэущхъэ дахэ цIыкIур макIуэ-мэлъей. ТхьэкIумэкIыхыгъым ещIэ шынагъуэм укъызэригъэщIантIэр икIи пщIэнтIэпсымэм укъызэрыщIигъэщыр, абы зэи зыщIимыгъэщIантIэр къызэрамыгъуэтынур ещIэри аращ.

Жьындухэм а псэущхъэхэр гугъу ирагъэхъ. Жэщым тхьэкIумэкIыхыгъым и шхэгъуэм ирихъэлIэуш абыхэм щэкIуэн щыщIадзэр. Жьындур, Iэуэляуэ лъэпкъ иримыгъэщIу, мэлъатэ, гу лъумытэххэу абы и лъэбжъанэхэм уфIэнэныр бетэмалщ. Пэжщ, апхуэдэ щытыкIэхэм дежи тхьэкIумэкIыхыгъым Iэмалшыр жьындум къыщыIэщIэкIыф, и гъащIэр щихъумэжыф куэдрэ къохъу.

Ауэ ар щакIуэхъэхэм щалэщIэмыкIыфыр нэхъыбэщ, хьэр абы занщIэу лъэщIэмыхъэ пэтми. ТхьэкIумэкIыхыгъым псынщIэ дыдэу зреч, иныкъуэхэм

деж сыхъэтым хуээу километр блыщІым нэс еж. Ауэ апхуэдэу куэдрэ жэфыркъым.

Ди мээхэм, губгъуэхэм тхэкІумэкІыхьым щишхын гъунэжу щегъуэт. Гъатхэм, гъэмахуэм, бжыхьэм удзыр, пхъэщхэмышхьэхэр пэрыхьэтщ. ЩІымахуэм банэ Іувхэм я лъабжэм удз гъуахэр, кхъужей, мыІэрысейхэм я щІагъым пхъэщхэмышхьэ ныкъуэфхэри щымащІэкъым. Абы хуабжыу фІэфІц уэс щІагъым ажэгъуэмэр, нэгъуэщІ удзхэр къыщІищыпкІы ишхын.

Гъатхэ пасэм деж тхэкІумэкІыхьым пабжэ нэхъ Іувхэм лъхуэн-пІэн щыщІедзэ. Абы къельху ику иту шыри 10-12 хуэдиз. Ахэр хэлъц я анэм ипхъа цы щабэм. Абыхэм я анэм и шэр къызэрымыкІуэу Іувц, къэуатщи, а цІыкІухэр псынщІэу хегъахъуэ. Удзхэр щІым къызэрыхэпщү, абыхэм къэжыхьын щІадзэри зэбгрыжурэ щІыпІэ-щІыпІэхэм зыщагъэпщкІу. ТхэкІумэкІыхь анэм ахэр къегъуэтыж, езым имеи гъусэ къахуэхъуами, Іумпэм имыщІу, ари егъашхэ.

ТхэкІумэкІыхьыхъухэр уэрэджыІакІуэ-джэгукІуэхэм ещхьщ: щы-зэшхэм деж я плІэ лъакъуэхэр ягъэджэгүү къотІыс. КъыжыІэн хуейщ тхэкІумэкІыхьхэр ди лъахэм и псэущхьэ нэхъ дахэ дыдэхэм зэращыщыр, ахэр хъума хъуным, бэгъуэным дыхуэсакъыпхъэщ дыкъэзыухъуреихь дунейр фІыуэ зылъагъу псори.

Хэт егупсыса: бэджхэм зэрاناгъ е сэбэпынагъ япыль?

Бэдж ялъэгъуамэ е къатетІысхьамэ, цІыхухэм я нэхъыбэр мэшына, зы-зэхуашэ, нэхъ псынщІэу зэрызытрадзыжыным, зэрапІытІыным пылъхэщ. Ар щыуагъэщ. А хьэпщхупщыр цІыхухэм дежкІэ мыІуплгъэуафІэу, гущыкІыгъуэу къытщыхъуныр къызыхэкІыр абы лъакъуий зэрыщІэ-тым и мызакъуэу, и щхьэ хуэхъуреир зэредмыгъэкІур, и Іепкълъэпкьыр мыдахэу зэрыщытрагъэнщ. ИтІанэ, псори дызэрегупсысыр абы щхъухь зэрихьэ хуэдэуш, ущымэхъэшэн хуейуэщ. Ди щІыпІэм щыпсэу бэджхэм уащІыщІыцтэн щыІэкъым, абыхэм ущІэшынэн ябгъэдэлъкъым.

Ахэм я бэджыхъыр-щэ? Ари Іумпэм ящІ, унэм апхуэдэ кІэрылгъу ялъэгъуамэ, унэгъуащэр ІэфІейлъэфІейуэ, хуэмыхуу ябж. Бэджыхъыр бдзэжьеящэм и хьым хуэдэщ, бэджым и шхын къызэриубыд, зэрызекІуэ лъэмыжщ. Мэзым, пабжэхэм, жыгхэм яфІэлъ бэджыхъхэм пщэдджыжь уэсэпсым деж уеплъыну дахащщ. Абыхэм ещхь тхыпхъэщІыпхьэ телъы-джэхэр зыщІыфын гъуэтыгъуейщ. Нэхъ Іэээ дыдэу щэкІым хэзыдыкІхэм е сурэтыщІхэм апхуэдэ яхуэщІынкІэ е яхуэтхынкІэ фІэщщІыгъуейщ.

Къызыщывгъэхъут иджы: дыкъэзыухъуреихь дунейм бэджу хъуар текІуэдыкІыжауэ. Зэман кІэщІым и кІуэцІкІэ дэ бадзэм, аргъуейм, хъуным, гъудэм дызэщІащтэнти.

Бэджхэр зэмыфэгъу лъэпкыгъуэу миным ноблагъэ. Абыхэм яхэтщ нэм къымыщтэ цІыкІунитІэхэри, дзыгъуэ, жумэрэнхэр къэзыубыдыфхэ-ри, ахэр зи шхыныгъуэхэри. А хьэпщхупщхэр икъукІэ зэмыщхьыу щытми, псори гъэщІэгъуэнщ икІи сэбэпщ.

Ди щІыпІэм щыІэ бэджхэр унэми, удзми, жыгми, къыфІэбгъэкІмэ, псыми щопсэу. Абыхэм уащІыщышынэн щыІэкъым. Бэджыхъхэр лъэны-къуитІкІэ зэпэщІэхэуэ щаухуи къохъу. Ар къызыхэкІыр зым икІыу адрейм зэрылъэфырщ. А хьэпщхупщыр адрей гъудэбадзэ лъэпкхэм щыщү нэхъ жыжьэ дыдэ пкІэфхэм хабжэ.

Абы и Іэщэ нэхъыщхьэр и щхъухьырщ. Пэжщ, а щхъухьымкІэ зылъэІэ-

сар иукЫркЪым, атIэ и IэпкълъэпкЪыр кЪыдэмыбзыжу заулкIэ и пIэм ирегъэжыхъ. ГъэщIэгъуэныракъэ, бэджым псэхэлIэ хъуа ишхыркЪым, и цхъухъыр зыхиутIыпщхъа, ауэ зи псэр хэмыкIам илщ шхыныгъуэ ищIыр. Бэджхэр здэщымыIэр дунейр щыщIыIэ дыдэ уэсылъэхэрщ. Ди деж урысхэр «крестовиккIэ» зэджэм нэхъ ущрохьэлIэ, абы и щIыбым, пэж дыдэу, жор тедзауэ щытщ. ИкIи абы цIыхухэр щошынэ.

«ГоломедкIэ» зэджэ бэдж цIыкIум нэхъ ущрихьэлIэр псыпщIэхэрщ, гуэлхэрщ. Ар псым щIилъафэркъым икIи итхьэлэркъым, уеблэмэ псыфи хъуркъым.

«ИныжъкIэ» зэджэ бэджыр псыми щIымы щопсэуф. Абы дэтхэнэ зы Iэуэлыауэри занщIэу зыхещIэ. Зэщэр гъунэгъу къыхуэхъуа нэужь, хуу-мыгъэфэщэнэ апхуэдизкIэ псынщIэу мапкIэри, зэщакIуар зыIэрегъэхьэ. А бэдж лъэпкъым бий куэд иIэщ: хьэIуцыдзхэр, бажэхэр, уеблэмэ дыгъужьхэр хуэлъэщ. Ауэ бэдж иныжъыр а шынагъуэ псоми хуэхъэзырщ, абы и лъакъуэхэм тет цы цIыкIухэр цхъухькIэ гъэнщIащ. АхэмкIэ, ухуеймэ, шыи ириукIыфынуш.

«ДыгъужъкIэ» зэджэ бэджым зэщакIуэр занщIэу къеубыд, и гъуэм ирелъафэри, бэджыхьхэмкIэ къегъэбыдэж. А хьэшщхупщ лъэпкъыгъуэр псынщIэу зэрогъэбагъуэ. Бэджыбзым и джэдыкIэхэр бэджыхъ къэным ирелъхьэри, дыгъэм иригъэуну къыщIех. Щымыгуэу и зэманым деж къэпыщхьэр зэIуех. Бэдж шырхэр нэм къимыштэу цIыкIунитIэщ, гъэщIэгъуэну анэм и Iэпкълъэпкъым кIэропщIэ. А цIыкIухэр анэм зэригъашхэр и IупсымкIэщ. Ахэр псынщIэу хохъуэ, махуэ куэд дэмыкIыу я анэр ябгынэ. Австралием щыпсэу бэдж плъыжъыр адрейхэм къащхьэщокI бэдж анэм и джэдыкIэхэр бэдж адэм и щIыфэм щигъэтIылъу зэрыщIуфэжымкIэ. ЦIыхухэмкIэ нэхъ шынагъуэ дыдэу ябжхэм щыщщ «тарантул»-кIэ, «фызабэ фIыцIэкIэ» зэджэхэр. Тарантулхэм нэхъыбэу ущрихьэлIэр Европэм и ипщэрабгъу лъэныкъуэхэрщ. Ар зэдзэкъа цIыхур иукIынукъым, ауэ уи лъакъуэхэр къыщIэмыувэжу (паралич жыхуиIэщ) уещI. А цхъухъым утекIуэн папщIэ, куэдрэ умыувыIэу укъэфэн хуейуэ испанхэм ябж. Нэхъ псынщIэу укъафэу пщIэнтIэпсым и гъусэу, цхъухъыр къыпхэкIын папщIэ. Къафэ щыIэщ тарантелэкIэ еджэу, бэдж зэмыдзэкъахэри яфIэфIу кърифэу.

ЦIыхухэмкIэ нэхъ шынагъуэ дыдэу щыIэр «фызабэ фIыцIэрщ», абы и цхъухъыр блэм ейм нэхърэ хуэдэ пщыкIутхукIэ нэхъ гуащIэщ. Ар зэдзэкъам хуэш къыхохьэ, уеблэмэ трегъэлIыкI. Апхуэдэ щытыкIэм ихуам и гъащIэр ажалкIэ иухынкIи хъунуш. Мыбы «фызабэ фIыцIэкIэ» щIеджэр, езыр бэджыхъыхъум нэхърэ хуэдэ тIощIкIэ нэхъ инщ, фIыцIабзэщи аращ. ЩIэжьей хъун къыкIэрыпщIа нэужь, и гъуса хъур ешхыж. Зэ къишыгъуэм мыбы дунейм къытреутIыпщхьэф щэм нэблагъэ.

Мы псэуцхьэхэр дэркIэ шынагъуэкъым. Мыхэр щыпсэур дэ тпэжыжъэ дыгъапIэ, дунейр щынэхъ хуабэ щIыпIэхэрщ. Ахэм япэ зрагъэщу цIыхум къытеуэркъым. Апхуэдэ къыщыхъур бэджым шынагъэ къащыкIэщIэзэрыхам е ягъэкIуэдыну яужь къыщыхьэхэм дежщ.

Дэ ди щIыналгъэм щыIэ бэджхэр нэхъ щыбагъуэр бжыхьхэрщ. Бэдж шырхэм бжыхьхэ уэфIкIэ зэджэм и зэманым ирихьэлIэу заужь, балигъ гъащIэм зыхуагъэхьэзыру щIадзэ.

КОММОДОВ Геннадий,
еггэдэжакIуэ.

ЗэзыдзэкIар НАФИЭДЗ Мухьэмэдищ.

Хьүэдэжэ и Күэдэжэ

НАЛО Заур

ХЬЭЗРЭШИЛ И ХЬЫБАРИТИ

Нэмыцэ сырыхужьыр

«Пирот!» — жалащ аби, зы махуэ гуэрым дыкърахужьэри, дыкъахум, дыкъахуурэ, Дон дыкъэсри, пхъэ закъуэ лъэмыж телъти, сыкътыхеащ. Псыкум сыкъэса къудейуэ, зы нэмыцэ сэмэлотыжъ, дзэлыкъуэбгъэ хуэдиз хъууэ, къытцхъэщыхъэри, сэмэгурабгъумкIэ зы бомбэ фыцIэжъ къридзыхц аби, псы цIагъым къыщыуэри, аргъей щитхурэ зы пашIэклап-сэрэ къыдридзеящ, я ныбэгү хужьыжхэр къыдэгъэзеяуэ; ижырабгъум-кIи зы бомбэ щхуантIэжъ къридзыхц аби, ари псы лъащIэм къыщыуэри, аргъей щиблрэ хъэлабгъуэ зыхыблрэ къыдридзеящ, я ныбэгүхэр лъы зацIэу; ещанэр сэ къыстригъапсэ пэтрэ, си фоч зэгүэтымкIэ сыдэуейри, сэмэлотыр зэпкърызудри, цыкъуей-цыкъуейуэ псым къыхэлъэлэжащ. Абыхэм ящыц зы мы си жьэпкъыпэм къытехуэри, мыпхуэдэу дыкъуа-къуэ зыщIар аращ.

Сэ Дон сыкъызэпрыкIри, шэджагъуэ нэмэзым сытеувэн цхъэкIэ, андез сцтэуэ сыщысу, сеплэкIри — нэмыцэ къом пхъэ закъуэ лъэмыжым къытехеауэ си лъэужьыр къаху. Iэдакъэжъауэ сцIырэ къээбжмэ — инэ-ралитIрэ IэфицирипщIрэ сэлэтицэрэ хъурт. Лъэмыж кIапэр къэсIэтри, фашист къомыр езгъэлъэлэхц аби, езгъэтхэлащ зы къэмынэу. Сэлэтхэр хъуанэу, инэралхэр шхыдэу щIэтIысыкIри, бдзэжъейхэм яшхыжащ.

«Зэпытрэ зэкIэсу фыкIуэ!» — жысIэри, си шэджагъуэри сцIыщ аби, тIэкIу седзэкъэну сытIысауэ, уафэм къоухуэхри, зы лы сырыхушхуэ си пашхэм «барф!» — жиIэу къоухуэ. Ар нэмыцэ сэмэлотчикырат: и сэмэлотыр цызэпкърызудам цыгъуэ дрихуейри, иджыпсту къехуэхыжауэ арат. Си флашхэм и цхъэр къылуслуэнтIыкIц, зы сто грамыжъ IурыскIэ-ри, занцIэу къэплэжащ:

- Уэра ныдэуеяр? — жи.
- Алэхъэ, сэрам!

Убалъэ хуэдиз хъу и IэштымыжъымкIэ къауэри тIэрабгъуу сри-удащ.

Ар сэ абы хуэзгъэгъунт? Сыкътыхыльэтыжц, зызэддзц аби, мо вэнвей ныбэжъыр къэсIэтри, и блэгущIэм къэскIэ цIы цIынэм хэс-

тлац. Нобэми хэтц ар, ныжэбэми хэтц, кыыхамычыжыфу. И пцэм церп ирадзэу танккIэ кьeла пэтми, алэхьэ, кыыхамычыжыфа нэмыцэми сэвеккэми — апхуэдизкIэ хэжыхьати! «Бэгъуэн ХьээрэИл хитIам хэт пэльэщын!» — жаIэри, кыыханэщ аби, зэбгрыкIыжащ.

Япэм, фашистами, чыристэнкьэ, жаIэурэ, урыс цIыхубзхэм кIэлбэса, кашэ, борц, пIэтIрэжан сыт хуахьурэ ягъашхэу шытац: иджы унэшхуэ цхьэщашIыхьащи, туристхэр пцIэкIэ ирагъэплъ: сэвеккэхэр сом зырызкIэ, хамэ кьэрал кыкIахэр - тумэн зырызкIэ.

Мелуан бжыгъэкIэ ахышэ кыщIах абы, мелуан бжыгъэкIэ! ИтIани ар зи IэщIагъэ сэ, алэхьэ, фадэбжьэ уасэкIэ ягу сыкьэмыкI.

Гуащэдыгъэрэ Бэгъуэневичымрэ

Еуэри... Сэвеккэм шыщу Берлин япэ дьдэ дыхьар а фэ пцIэ Бэгъуэнырац. Ди дзэм сатэжауэ кыщIэкIри, сизакъуэпцIийуэ зы утышхуэ гуэрым сыкьытохутэ. Си гьусэхэр кьэслыхьхуэу зысплыхьыхукIэ, нэмыцэ Iэфтэматчыкищэм сыкьаувыхь, зы инэрал цхьэгъуанэ я кэмандиру. Шэрхьым ещхуэ хьурябзэу сыкьаувыхь. Шэрхь жыхуалэр фцIэркьэ фэ? ГупхьэтIэкIур зыхуэзэ курыкупсэм деж сэ сыщытц: гульэгур кызырекIуэкIым ещхуэ, хьурябзэу фашистищэрэ зырэ кыыспэщытц, хэт и Iэфтаматыр си цхьэпхэтIыгум кытегъэпсащ, хэт и пылимотыр си тхьэкIумэ гъуанэм кытеубыдащ, инэралым и фаустыжьыр си нэзэрыхьэм кьегъэпцащ.

Иджы а кьомыр Гитльырым кыгъэкIуауэ арат. «А тэварыш Бэгъуэновыр, ажэжьым хуэдэу, чачэу кыысхуэфлэф е, фыпэмылэщ хьужыкьуэмэ, фукIи и цхьэр кыысхуэфхь! Абы фашисту сфIиукIар хуэзгъэгъумэ, сэ сыфашист гъуазэкьым!» — жиIэри.

Фашист псалъэм кыкIыр фцIэрэ фэ? «Фа» жиIэмэ, джэд кьокI, «фаш» жиIэмэ, джэд пшэр жыхуиIэщ «ист» жиIэмэ, дыгъу жиIэу арац. «Фашистыр» зэрыпсэууэ кьапцтэмэ, «джэдпшэрдыхь» жиIэу кьокI. Сэ зы тхыль псо сыкьеджащ а зы псалъэм и мыхьэнэм теухуауэ.

Ар Iуэхукьым, адэкIэ кьэхьуарац Iуэхур. Фашистищэм я инэрал цхьэгъуанэр кьогуо:

— Тэварыщ Бэгъуэневич, ханде хох! — жи. — Здэвайсэ!

— Бэгъуэновы не здаюцэ, хьэжэжым кыльхуа! — жызоIэри, си Iэфтэматым и кIакхьур шIызоч аби, льэдакьэкIэ сытету зызогъэкIэрахьуэри Iэфтаматчыкищэр соукI.

Бжыхь ирацIыкIым ещхуэ изоцIыкI. Ар зылъагъу инэралыжьым «ханде хох» - жеIэри, фаустыжьыр хыфIедзэ аби, и IэжытIыр еIэт, гьущI гуахьуэ нэхьей, и IэхьуамбипщIыр зэкIэщIэпIеу. И пхальэм зы грэ-

натыйж изолъхъэ, кIапсэ кIыхь ищIауэ, щIэпхъуэ хъужыкъуэмэ, чекар кърисчу къэзгъэуэн щхъэкIэ.

— Марш Жукофым дей! — жызоIэ.

— Хьэтыр Алыхьым иIэмэ, Жукофым и деж сумышэ! — лъэгуажьэ-мыщхъэу къоув. — Уэр нэмыщI, абы нэхъ сызыщышынэ мы дунейм щIыху теткъым.

— Тэдж, хъэ зэрахуэм къыхэкIа! — жызоIэри, кIапсэм ськъекъу хуэдэу сощI.

Щхъэгъуанэм и фэр пыкIауэ къыщолъэтыж аби, къызошэ Жукофым деж. Гъуамэр Гитлър и шынэхъыщIэу къыщIокIри, Мэзкуу кърагъашэ.

Жукофым дэрэ зы бжъэ дызедофэри, итIанэ приказ къызет:

— Мо ныпыр плъагъурэ? — жи.

Планэпэм дэтщ нып плъыжъ дахэшхуэ, Сталиным и сурэтыр иту.

— А ныпыр къащти, уаукIауэ щытми къыумыгъазэу хьыи, Гитлър и рихстагым фIэдзэ, Сталиныр къаплъэмэ щыгуфIыкIыу, Рузвельтыр къаплъэмэ, кIильагъуу, Черчилыжъыр къаплъэмэ, и нэпситIыр щИильэщIыкIыу. КъыбгурыIауэ?

— Есть, товарыш Жукоф, къызгурыIауэ!

Ныпым ба хузощIри къыщIызох, си вешмишоком гранатыр из къызощI, зы шыплIэпылимоти къызолъэлухуэри сожъэ. Жукофыр къыскIэ-лъоджэ:

— Тэварыш Бэгъуэневич, — жи, — а приказыр умыгъэзащIэмэ, уи пщэр сэ дзагуэкIэ пызупщIынщ; бгъэзащIэмэ, уи бгъэм дыщэ вагъуэр ныхэслъхъэнщ! Айдэ, лы ищIэн Тхъэм уигъащIэ!

Апхуэдэ приказым умыгъэзащIапIэр иIэт. СькъокIуэ рихстагым. Рихстагыр зищIысыр фIцIэрэ фэ? Ар Гитлър и унэращ, езыри и блыгущIэтхэри щIэсу. Ар яхъумэнтэкъэ фашистхэм! Си ныпыр зэралъагъуу, нэмыщэхэр пакIэ-пакIэу къоув. Зы пакIэ къэуvmэ, гранат яхэздзэрэ зэбгрезгъэхьу, етIуанэ пакIэр къыкъуэкIмэ, етIуанэр яхэздзэрэ зэтезгъэмахэурэ мо дзэ фIыщIэм сапхрокI. Гранату сIыгъар щызухым, шыплIэпылимотыр ятезгъэлъалъэурэ, унащхъэм сафIыдокIуей. Рихстаг шыкъум си нып плъыжъыр фIэзмыдзэ щIыкIэ, зы снайпер емьинэ къоуэри, зымыщIэжу унащхъэм ськърегъэпсых аби, Шыпрей жыхуалэ псышхуэм щIомпI жиIэу сыхохуэ.

Илъэс дэкIауэ зыкъызощIэж, си гущIыIур дэгъэзеяуэ хьшхуэ гуэрым и курыкупсэм сыхэлъу. Апхуэдизрэ ущымышхакIэ, умэжэлIэнтэкъэ! Ныбэм уимыгъэщIэн щыIэ — бдзэжъей къэзубыдурэ зэрыщIынэу езгъэлъэтэхьу щIызодзэ. Апхуэдэурэ си къарури къызэрогъуэтыж, си гугъэри къоушыж. Зы махуэ гуэрым жьыжъэу кхъухъ блэкIыу къызолъагъу аби,

серсым-сылъеләурә, сыңләрохъәри, клапсә гуэр кыкләрылэлти, ар соубыд аби, мазә енклә зызогъашә. Трусик тләклүм фләкля щыгъын кыыщымынәжауә, Китайскә зэливым дыносри, абдеж хым сыкыщыхорсыкля. Хы луфәр мэзышхуәти, шхынлхыхуә мэзым сыңлохъә. Сызыщләхьам «кыр-кыр-кыр» жаләу дыхъэшхыу хыджэбз гуп салуоуә, мэраклуэхъә кьәклуауә. Хыджэбзхәр зэбгрошт, зы тхәлухуд фләкля кьэмынәу. Тхәлухудым лэдакъэжьауә ещләри кызоплә:

— Алыхъ, — жи, — сә си нәр нәжмә, Бәгъуәневичыр уэрам!

Адыгэбзә кьабзэщ зэрыпсалхәр.

— Ау, — согъәщлагъуә. — Дәнә сыкыщыщылухурә, ди бзәри дәнә щыщләрә?

— Ан-на, сыкыумыщылухужу ара? Сә Чайнкайшы срипхуә класәщ. Илхәсипщләкля Кьәбәрдейм сынигъаклуәри Цубәрәй сыдәсащ, адыгә хабзэмрә кьәбәрдеибзэмрә зэзгъащләу. А зэманым ба кыысхуәщләуә щытати, иджыри кьәс си гум уилыщ. Укызызэрыклуәнурри джәшым кысхауә сышпәпләэрт, си дуней нәху.

— У-Гуащәдыгъә?

— Тхәә, сыкәщылухужам! — жи гуфләжу.

Гуащәдыгъә, щыгъын дахәкля сехуапәри, и адәм деж сешә.

— Мыр си псәм хэмыкыжу кыыхәна Бәгъуәневичыращ, — жи. — Унафә дахә кыитхуәщлә.

Гуащәдыгъэрә дэрә ди нэчыкыыр абдеж щатх, мазә хьәгъуәллыгъуэр кыыдащләкля аби, сэмәлоткля дыкьрегъэжьэж, и нәпситлыр щилхәщыкыу, сипхуә класәр си гум дзэгъафәми, уә си малххәр си фәм укылуәтәнү мыгъуәщ, — жиләурә.

Арщхәкля, насып уимыләмә, сэмәлотым уисми, хьә кьодзакъә. Сәвеккә границәм дыкызызэрысыжу дыкьрагъәтлысәхри дыкыащ.

— Уә у-Бәгъуәневичици псоми укыащылуху, — жалә, — ауә мы уи гьусәр хәт?

— Мыр си щхәгъусәращ. Чайнкайшы ипхуә класәщ.

— Не пойдет, — жалә. — Чайнкайшы сәвеккәм ди бийщ, абы ипхуә ди кьэралым кыидгъэхъә хьунукыым. Вонацудә! — жаләри, и нәпситлыр кьелхәлхыу кыыздикләм яутыпщыж.

Арщхәкля Гуащәдыгъә и гум сихуркыым, гъә кьәсыху туристу кьаклуәу щлэдзәри, кьуипщләрә пхьуиблрә кьезгъәлхуауә Тайван щопсәу, я щлэхәр адыгәщләу, уәрсәрыжыу адыгэбзәкля псалхәу.

Брежнуфым сыт хуәдизрә селхәлуат, си щхәгъусэмрә си бынхэмрә кьәзгъәшәж, жысләурә! Си хьәтыр кыильгъуакыым. Нәзәвхәщ, жи. Уә щыгугъ абы ныбжьгъукля!

НЫБЖЬЭГЪУ ЛЬАШЭХЭ!

Мы жуналым иджыпсту фызэреджэр и шыхэтц адыгэ литературэм, культурэм, тхыдэм, лъэпкъ Іуэхум хамэгуу фазэрыхушымытыр. «Іуащхэма-хуэр» кыдэзыгъэкІхэми дяпэкІи тлъэкІ къэдгъэнэнукъым ди тхакІуэхэмрэ щІэныгъэлІхэмрэ я тхыгъэ нэхьыфІхэр фи деж япэу нэзыхъэс адыгэ журналыр нэхъри гунэс фщыгъун папщІэ. Абы ехълІа фи чэнджэщхэр кытхуевгъэхьмэ, сэбэп зэрыхъунуми шэч хэлькъым. Апхуэдэуи зыфхуэдгъээну дыхуейт 2010 гъэм «Іуащхэмахуэр» зыІэрыхъэу щыта цІыху минитІым нэхърэ мынэхъ мащІэм дызыхыхъэ ильгэсми ди журналым Іэ теудзэну.

Поштым Іэ шытеудзэмэ, ильгэс ныкъуэм и уасэр сом 58-рэ кІэпІейкІэ 20-рэщ.

Ільгэс псокІэ занщІэу Іэ теудзэну фыхуеймэ, редакцэм фыкъакІуэ е фыкъэпсалъэ. Абы щыгъуэм теудзэщІэу кыфІытхынур сом 50-щ.

Араци, «Іуащхэмахуэм» Іэ зэрытеудзам нэхъ хэщІыныгъэ фимыІэу, абы насып кыфхудэкІуэу ильгэсыр ефхъэкІыну дынывохъуэхъ.

АВТОРХЭМ ПАПЩІЭ

Журналым кытехуа тхыгъэхэм я пэжагъ-мышэжагъымкІэ жэуап зыхьыр езы авторхэрщ.

Авторымрэ редакцэмрэ я Іуэху еплъыкІэхэр Іэмал имыІэу зэтехуэн хуейуэ щыткъым.

Редакцэм кыищтэр зэи кытемыхуа, компьютеркІэ теудзэжа тхыгъэхэрщ (дыскыр щІыгъумэ, нэхъыфІыжщ).

Журналым кытехуа тхыгъэ нэгъуэщІыпІэ щытрадзэнкІэ хъумэ, «Іуащхэмахуэм» кызыэрырахар къэгъэльтгъуэн хуейщ.

Редакцэм и къалэнкъым Іэрытххэм рецензэ яритыну.

Тхыгъэхэр мы адресымкІэ къевгъэхъ хъунуш: 360000, Налшык къалэ, Лениным и цІэкІэ щыІэ уэрам, 5, епщыкІузанэ къат, «Іуащхэмахуэр» журналым и редакцэ.

Телефонхэр: 47-35-32 (редактор нэхъыщхьэм и къалэнхэр зыгъэзащІэ); 47-26-21 (жэуапыхъ секретарым и къалэнхэр зыгъэзащІэ); 42-42-14 (прозэ); 47-32-94 (публицистикэ, бухгалтерие). Электроннэ адрес: e-mail: oshhamaho@mail.ru

ЖУРНАЛЫР ЗЫІЭРЫХЪЭХЭМ ПАПЩІЭ

Журналыр зэрытеудзам сэкъат гуэр иІэу кыыщІэкІмэ, абы теухуауэ фыщыщІэушщІэ хъунуш: Лениным и цІэкІэ щыІэ уэрам, 33, Полиграфкомбинат.